

આમુખ

શ્રી રમણીકલાલ શાહનું આ પુસ્તક અનેક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી કહેવાય તેવું છે. આ વર્ષે કોંગ્રેસ પોતાની સ્થાપનાનાં સાઠ વર્ષો પૂરાં કરે છે, ત્યારે આ પુસ્તક સવિશેષ આવકારપાત્ર ગણાશે એમ અમે માનીએ છીએ. આ સાઠ વર્ષો દરમિયાન, કોંગ્રેસે પારાવાર મુશ્કેલીઓ સામે પોતાનો માર્ગ કાઢી, મોંઘાં આત્મચલિત્વાન અને સાચી સેવાથી જનતાના હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી લીધું છે. વિનંતિઓથી શરુઆત કરીને આજે કોંગ્રેસ કડક પ્રતિકારની ભૂમિકાએ પહોંચી છે. સાઠ વર્ષની હસ્તીમાં એણે દેશને ગૌરવ લેવા જેવી અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે અને આપણને માયું જિંચું રાખી દરતા ક્યાં છે. દેશની ખીછ કાઢી પણ રાજદ્વારી સંસ્થાએ સમસ્ત જનતા માટે કોંગ્રેસ જેટલું કયું નથી. એના હીરક મહોત્સવના વર્ષ દરમિયાન એણે કાપેલી મજલનું, એના વિકટ માર્ગનું અને એના સીમાચિહ્નોનું આજુ પણ અનેક દર્શન આ પુસ્તકમાંથી થઈ રહેશે.

શ્રી રમણીકલાલ શાહ જાણીતા કાર્યકર્તા છે. દેશની હાલતો દરેક વખતે એમણે જવાબ આપ્યો છે. ઓતપ્રોત બની જેમાં એમણે ભાગ લીધો છે તેવી હાલતોના આલેખનમાં પણ એમણે ક્યાંય સમતોલતા ગુમાવી નથી. સ્વસ્થ ચિત્તે અને સ્વચ્છ દૃષ્ટિએ એમણે અહીં રજૂ કરેલું વિહંગાવલોકન, આપણી આશાના પ્રતીક સમી મહાપ્રાણ સંસ્થાનું આપણને શુભગ દર્શન કરાવે છે.

એમની શૈલી સાદી પણ ઓજસવન્તી છે, સરળ અને પ્રવાહી છે અને ઉત્સાહના અતિરેકનો અભાવ સહેજે ધ્યાન ખેંચે એવો છે.

આવા પુસ્તકોમાં અનિવાર્ય બનતા લાંબા વાક્યખંડો કે શિક્ષિતોને જ સમજાય એવી રીતની વિચારોની રજૂઆત એમણે બારે કુનેદેપૂર્વક પરંતુ સંયમી સરળનાથી ટાળી છે જે પુસ્તકને સાધારણ બહેનનાં માટે પણ વાંચવાલાયક બનાવે છે.

આતું ચિંતનપ્રધાન અને વિચારપ્રેરક પુસ્તક સૌ કોઈને માટે મુબમ કરી આપવું એ જેવી તેવી સિદ્ધિ નથી. શ્રી રમણીકલાવ શાકતું આ પુસ્તક આપણને કોએસની વિચારસગ્લી સમજવામાં યોગ્ય રીતે જ ઉપયોગી થઈ પડશે. સૌ કોઈ વાંચશે જ, એવી આશામાં આને અત્ર પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ.

પ્રાસ્તાવિક

ગ્રેગેરિયો ૩ રાષ્ટ્રીય આલોચનનો વિગતના ઇતિહાસ આલેખનાનો આ પુસ્તકનો આશય નથી. ગ્રેગેરિયો આરમથી માડીને આજ સુધીના તેના વિાસકમની આગી રૂપરેખા દોગી, અને જુદા જુદા તત્ત્વોઓમા તેના બી થયેલી બિન બિન રિચાગસગણીઓ અને વાર્ષિકિતિઓની દ્વામા સમીક્ષા ગવી એ ઉદ્દેશ હિ હિ સમક્ષ ગખીને આ પુસ્તક લખાયુ છે. ગ્રેગેરિયો અને ગાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના ઇતિહાસના દળદાર પુસ્તકો વાચનાની અનુકૂળતા કે સમય જેમને નથી, તમને એ અગેની સામાન્ય માહિતી મેગરનામા, તથા વિદ્યાર્થીગને ગ્રેગેરિયો રિરે નહુ બીડે અભ્યાસ કરાની પ્રેરણા આપનામા આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ પડશે, તેા તની પાગી લીધેતા શ્રમ સાર્થક થયો માનીય.

આ પુસ્તક લખનામા નીમની મુગનો આપીને તની ઉપયોગિતામા વધારો કરનાર સૌ મિત્રો અને મુગખીઓનો સહી હુ.

આ પુસ્તક લખનામા નીચેના પુસ્તકોને પ્રમાણુભૂત ગણા છે.

૧ મળામળાનો ઇતિહાસ	ડો પટાબી સીતાગમૈરા
૨ માર્ગી જીવન થા	જવાદગનાન નહેરુ
૩ તરુણમાગત	વાના લાખતરાન
૪ વોમ્મ કે પ્રસ્તાવ	વન્દેયાગડ

ગ્રેગેરિયો અને ગાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના ઇતિહાસ રિરે વધુ અભ્યાસ કરાની દરખા ગખનારઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવી મુગિ પુસ્તકો અતે આપી છે.

—તેખર

“ હું જૂલ ન જરો હોઈ તો યોગેસ એ હિંદુસ્તાનની
 જૂનામાં જૂની રાજકીય સરઘા છે તેનું આધુન્ય ૫૦ વર્ષનું યવ
 આબુ છે, અને એ સમયમાં તે કળા અતરાય વિના પોતાની
 વાર્ષિક બેડે બરડી આવી છે તે નામ પ્રમાણે શુભે પણ રાષ્ટ્રીય
 છે તે મઈ એ-ગમ, એક વર્ગ કે એ-હિતની પ્રતિનિધિ નથી
 હિંદુસ્તાનના તમામ હિત અને તમામ વર્ગોની પ્રતિનિધિ હોવાનો
 તેનો દાવો છે. જો આપ યોગેસનો કતિદાસ તપાસો, તો
 આપ જોશો કે તે નિષ્ફળ નીવડી છે, તેના કરતા વધારે વખત
 અને ઉત્તરોત્તર સરળ નીવડી છે જે જાધા ઉપરાત યોગેસ
 સ્વભાવત-દેશના એ-છેડાથી બીજા છેડા મુધી સાત લાખ
 મામડામાં બેરાયેલા મોડો મૂખા, અર્ધ પેટ રહેતા માણસોની
 પ્રતિનિધિ છે, પછી તેઓ “બ્રિટિશ” હિંદના હોય “દેશી”
 હિંદના હોય જે જે હિતોને મદાસમા રક્ષણ આપવા યોગ્ય માને
 છે, તે જવા આ મૂખા કંગડોના હિત આગળ નીકળે છે, અને તેથી
 આપને અવારનવાર જુદા જુદા હિતો વચ્ચે અચડામણનો
 આક્ષાસ થાય છે એ અચડામણ જો ખરેખર સાચી હોય, તો આ
 મૂખા-રોડોના હિતને ખાતર યોગેસ બીજા તમામ હિતનો ભોગ
 આપશે, એમ યોગેસની વની મહેલ મને જરાયે સગાય યનો નથી
 તેથી યોગેસ સ્વભાવત બેફોનોની સરઘા છે અને ઉત્તરોત્તર
 બનવી જાય છે એક દાણ પણ મને એ સરઘાથી જુદો નહિ
 ગણતા હું તો તેની આગળ મદાસામરના બિંદુ જોવા છું જે
 સમયાનો હું સ્વયં છું તેના કરતા હું જરાયે મોટો નથી એ
 સરઘા કરતા હું અનવગણો નાનો છું ”

— માંધીજી

(ગાજમેજી પરિપદ સમક્ષના જાપણમાંથી—ઈ સ. ૧૯૩૧)

આપણી કોંગ્રેસ

૧ જનતાની આશાનું એકમાત્ર પ્રતીક

કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ એટલે આપણા દેશના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનનો ઇતિહાસ. આઠ વર્ષમાં કોંગ્રેસની સ્થાપનાને સાઠ વર્ષ પૂરાં થશે. સાઠ વર્ષની આ લાંબી દારદિર્ઘ દરમિયાન કોંગ્રેસમાં અનેક પરિવર્તનો થયાં છે, અને તેના સ્થાપકો તો કદાચ તેને ઓળખી પણ ન શકે એટલે અંશે તેનું વર્તમાન સ્વરૂપ તેના મૂળ સ્વરૂપથી બદલાઈ ગયું હશે. પણ આ કાયાપલટ છતાં જે હિંદની કચકચેરી અને પરતંત્ર પ્રજાની આકાંક્ષાઓને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં વ્યક્ત કરવાનું જોને બાગે આવ્યું છે એવી આ મહાપ્રાણ સંસ્થા તેના જન્મથી જ હિંદી જનતાની આગાઓનું એકમાત્ર પ્રતીક થઈ પડી છે, એમાં તો કંઈ શંકા જ નથી.

જે સંસ્થાની સ્થાપના વખતે પરદેશી રાજ્યકર્તાઓએ તેનો ઉપયોગ, આપણા દેશપરનું પોતાનું શાસન ટકાવી રાખવા માટે કરવાની ઉમેદ રાખેલી તે જ સંસ્થા આજે હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા માટેનો આખરી સંગ્રામ લડી રહી છે. જે સંસ્થા એક દાગે બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે સંપૂર્ણ પક્ષાદારી અને રાજ્યબક્ષિ વ્યક્ત કરવામાં ગૌરવ લેતી હતી, એ જ સંસ્થા આજે “આત્મા ભવ”નો મંત્ર ફૂકે છે. જે સંસ્થા વિનંતિઓ અને અરજીઓથી પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ માનતી હતી, તે આજે પોતાના ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે મીઠા પ્રતિકારનું શસ્ત્ર અજમાવવાની જનતાને હાકલ કરે છે.

આ હકીકતો સ્પષ્ટ છે. રાષ્ટ્રનું બળ વધ્યું છે તેમ કોંગ્રેસની શક્તિ વધી છે. કોંગ્રેસની તાકાત વધી છે તેમ રાષ્ટ્રનું બળ વધ્યું છે. રાષ્ટ્રનું કેથાન ચતુર્ન ગયું છે તેની સાથે કોંગ્રેસ વિકાસ પામતી ગઈ છે. કોંગ્રેસની સ્થાપનાની સાથે રાષ્ટ્રને વાચા ફૂટી છે, અને કોંગ્રેસ રાષ્ટ્રનું મુખ બની છે.

૨ સ્થાપના

કોંગ્રેસની સ્થાપના કયા સંજોગોમાં થઈ તે હવે જોઈએ. પરદેશી સત્તાની ધૂંસરી ફેંકી દેવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન ઈ. સ. ૧૮૫૭માં થઈ ગયો હતો. આ જખરદસ્ત પ્રયત્નનો અંગ્રજોને કે નિષ્ફળતામાં આવ્યો હતો, અને મહારાણી વિક્ટોરિયાના હાથેરોને પરિણામે શાંતિ અને વિશ્વાસનું વાતાવરણ કેટલેક અંશે સ્થપાવા માંડ્યું હતું; પરંતુ તેમ છતાં ય અમતોપ અને અશાંતિ દેશમાંથી સદંતર નાશ પામ્યા ન હતાં. ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી પચીસીના આરંભમાં ખીજો અધ્યાન વિગ્રહ શરૂ થતાં જનતામાં અશાંતિ વધવા માંડી હતી. એ સમયે રશિયાને ઇંગ્લેન્ડ જખરદસ્ત પ્રતિપક્ષી રાષ્ટ્ર માનવામાં આવતું હતું. ખીજા અધ્યાન-વિગ્રહની શરૂઆત થતાં લોકોમાં જાતજાતની અધવાઓ ઊડવા માંડી. રશિયા દિલ્લિસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરશે એવી વાત ખૂબ ફેલાઈ. લોકો એમ પણ માનતા કે રશિયાની તાકાત વધારે હોવાથી તેની જ જીત થશે. આ ઉપરાંત દેશમાં દુકાળો ખૂબ પડતા હતાં લાખો માણસો દુકાળથી મોતને શરણ થતાં હતાં, તે વખતે દિલ્લી સરકારે દિલ્લીમાં મોટો દુખાર ભરી જલસો કર્યો. અધ્યાન યુદ્ધ તો ખૂબ ખરચાળ થઈ પડ્યું જ હતું. વળી મહેમુદની સખ્ત પદ્ધતિ, લાંચિયું અને જીલ્લમી પોલીસખાતું, ખરચાળ અને અગવડભરી ન્યાયપદ્ધતિ, હચિયારખંધી અને જંગલના કાયદાઓનો કડક અમલ વગેરે પારાવાર હાડમારીઓથી આખા દેશમાં અસતોપનાં મૂળ વધુ ને વધુ ઊંડા જવાં માંડ્યાં હતાં. સનંદી નોડરીઓની પરીક્ષાઓ અને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં દિલ્લીઓ માટેની અસમાન અને અગવડભરી નીતિથી શિક્ષિતવર્ગ અસંતુષ્ટ થયો હતો. વળી લોડ લિટનના આપખુંદ અમલ દરમિયાન છાપાંની સ્વતંત્રતા, જાહેર સમાચારો, વિદ્યાપીઠો તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના હક્કો પણ ખૂબવાઈ ગયા હોવાથી શિક્ષિતવર્ગનો

અસંતોષ વધવા પામ્યો હતો. “ સિધ્ધાંતોના બળવા ” ની પુનરાવૃત્તિ તો નહિ થાય? એવી શંકા ઘણાને થવા માંડી હતી.

સર વિલિયમ વેડરબર્ન દહે છે કે, “ આવાં દમનસીબ, આપખુદ અને પ્રગતિવિરોધી કાર્યોથી, અને રશિયાની પેશીસના જેવા જુલમોથી (રશિયામાં તે વખતે ઝારનું તંત્ર ચાલતું હતું) લોર્ડ લિટનના અમલ (ઈ. સ. ૧૮૭૬-૮૦) દરમિયાન, હિંદ બળવાની સીમાએ પહોંચી ગયું હતું.” અને સાચે જ, ધૂંધવાગેત્રો અસંતોષ બળવાનું સ્વરૂપ ક્યારે લેશે તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. વળી બ્રિટિશ અદાલતોએ શાહુકારોના લેણા પેટે ખેડૂતોની જમીન બિનખેડૂત એવા શાહુકારોને કબજે અપાવવા માંડી. બ્રિટીશ અમલ પહેલાં હળવો વળે સુધી આવું કદી બન્યું ન હતું. ખેડૂતોમાં આથી તીવ્ર અસંતોષ વ્યાપ્યો અને ઠરો ઉપાય ન સૂઝવાથી તેઓ તોફાને ચઢ્યા. દક્ષિણના ખેડૂતોના બળવા એ આનો એક દાખલો છે (ઈ. સ. ૧૮૭૫). તેઓએ શાહુકારોને લૂંટવા, તેમના ખૂન કરવા જેવાં અનેક પ્રકારનાં કાર્યો કર્યાં હતાં. ગુજરાતના ખેડા જિલ્લામાં જ ઈ. સ. ૧૮૭૧ થી '૭૫ સુધીના ચાર વર્ષના ગાળામાં શાહુકારોનાં ખૂન, લૂંટફાટ, જપ્ત થયેલી મિલકતો પાછી મેળવવા માટેના હુમલાઓ વ. મળીને ૭૯ બનાવો થયા હતા. સંગઠિત ગાંધીય બળવાની યોજના કદાચ કોઈ સમયે નહિ થઈ હોય, પણ લોર્ડ હતાશ થર્ષ, જીવપર આવીને ‘ ક્રાંતિક ’ કરી નાખવાની મનોદશા પર આવી ગયા હતા એ તો સ્પષ્ટ હતું. પ્રગ્લનો આ ધૂંધવાગેત્રો અસંતોષ મિ. જીમ નામે એક અંગ્રેજ સજ્જત લેઈ શક્યા, અને આ ધૂંધવાઈ ગહેલા અસંતોષને યોગ્ય માર્ગે નહિ વાળવામાં આવે તો તે બળવાનું સ્વરૂપ લેશે એવી પણ તેમને ખાતરી થઈ. મિ. જીમ સાહુકારોની જોડે ગાંધી સંપર્કમાં હતા. તેમની સાથેની વાતો ઉપરથી તેમ જ જુદા જુદા જિલ્લાઓની પરિસ્થિતિ પરના અહેવાલોનાં સાન પુરતકે તેમના હાથમાં આવ્યાં તે ઉપરથી બળવાની શક્યતા અંગે તેમને મજબૂત પુરાવાઓ મળ્યા.

જનતાનો અસંતોષ બજવામાં ન પરિણમતાં કાયદેસર માર્ગોએ વળે, અને પ્રગતિમાં પોતાના દુ ખોનાં નિવારણની આશા ઊભી થાય, એ હેતુથી મિ. જી. જી. સરખેલાએ રાષ્ટ્રવ્યાપી સંમેલનની જરૂર જણાઈ. આ કામમાં દિલ્લો બજેલો વર્ગ ખૂબ ઉપયોગી થશે, એ મિ. જી. જી. સરખેલા દૃષ્ટિએ તરત જ જોઈ લીધું. દિલ્લો જનતા અને પંદેશી રાજ્યકર્તા-વર્ગની વચ્ચે કુભાષિયા તરીકે કામ કરી રાકે, બંનેને પરસ્પર જોડનારી સાંકળ બની રાકે, એવી યોગ્યતા આ શિક્ષિતસમુદાય સિવાય બીજા કોઈમાં ન હતી એ સ્પષ્ટ હતું. શ્રી આનંદમોહન બોસ્લા રાષ્ટ્રમાં ફેલાયેલો તે વખતના “ દિલ્લા ડેવલપમેન્ટ વર્ગો ઇન્ડિયા સ્ટુડીસ પબ્લિકેશન્સ ” દ્વારા “ સંયુક્ત પ્રાંત અને બંગાળનાં લોકોના રાજકીય વિચારોમાં મેં એ બારે મોટો ફરક જોયો છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં અંગ્રેજી ડેવલપમેન્ટ દ્વારા તે સરખેલા જ થઈ છે, ત્યાં લોકો એક જ રીતે, અને તે અંગ્રેજી સરખેલા દ્વારા જ પોતાની રાજકીય સ્થિતિના સુધારાને સંબંધિત ગણે છે. એથી જલદી બંગાળમાં, કે ત્યાં અંગ્રેજી શિક્ષણને પુષ્કળ પ્રયાગ થઈ ચૂક્યો છે, ત્યાં લોકો કોઈ જાતની પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજ્ય-વ્યવસ્થાને પોતાનું ધ્યેય માને છે.....બંને પ્રકારમાં મોટો તફાવત એ છે કે પહેલામાં આપણી સરખેલાનો તાત્કાલિક અંત આણેલો જરૂરી છે, ત્યારે બીજામાં એ વાતનો સ્વીકાર ફગી લેવામાં આવે છે કે ધણી દિવસો સુધી આપણી સરખેલાની જરૂર રહેશે, અને જેમ જેમ જનતા અશક્તિ માટે લાયક થતી જશે, તેમ તેમ તેને વધુ ને વધુ હક્કો પ્રાપ્ત થના જશે. ”

રૂવેચનની આ વાત પછી શિક્ષિતવર્ગ તે સમયનું માનસ સ્પષ્ટ થશે. શિક્ષિતવર્ગ બંગાળીય અને કાયદેસરના માર્ગોમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવનાર હતા, અને મિ. જી. જી. સરખેલા પોતાના એક બાપણમાં ફેલાયેલો તેમ, “ કોંગ્રેસનો ઉદ્દેશ એ જ છે, કે લોકોની મનોવૃત્તિને

એવી રીતે બદલવી કે લેધી તે ચર્ચાઓ કરી બંધારણીય પદ્ધતિએ પોતાના દેશનો પ્રબંધ કરતાં રીએ "

દેખીતી રીતે જ આ કામ માટે શિક્ષિતવર્ગનું તત્કાલીન માનસ ધર્મ જ અનુકૂળ થઈ પડે તેવું હતું. એ વર્ગની તાત્કાલિક કૃતિયાદો મોટે ભાગે વહીવટી હતી, અને તેમનો નિંદાક લાવવાનો સાચો માર્ગ આ કૃતિયાદોને યોગ્ય રીતે રાજ્યકર્તાઓના કાને નાખવાનો છે, એવી તેમની શ્રદ્ધા હતી. તેમની દષ્ટિ પાર્લામેન્ટ તરફ જ મુખ્યત્વે રહેતી. બ્રિટિશ લોકોની શુભેચ્છાઓ પર તેમનો અખૂટ વિશ્વાસ હતો. માત્ર તેમના ધ્યાન પર હિંદની પરિસ્થિતિ અંગેની સાચી છબીકતો લાવવાની જ જરૂર છે એમ તેમને લાગતું. આ હેતુથી પ્રેરણાને ઇડિયન એસોસિયેશન, મદ્રાસ મહાજનસભા, બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી એસોસિયેશન, પૂના સાર્વજનિક સભા વ. મંડળો તેમણે સ્થાપ્યાં હતા. શ્રી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, આનંદમોહન બોઝ, સર ફિરોઝશાહ મહેતા, આનંદેશ્વર દાશીનાથ તેલંગ વગેરે આ સંસ્થાઓના પ્રાણરૂપ હતા. વળી ઇંગ્લેન્ડમાં પણ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિયેશન નામની સંસ્થા ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં સ્થપાઈ ચૂકી હતી, અને તેનું સંસ્થાપન શ્રી. હાદામાઈ નરસીજીના હસ્તકે હતું. હિંદના આ બધા રાજપુરુષોને પણ આખા ય દેશનું એક વિશાળ સંમેલન ભરવાની ઇચ્છા થઈ હતી. તેમના અને મિ. જુમના ઉદ્દેશો અને વિચારસરણીમાં ઘણું સામ્ય હતું.

આવી પરિસ્થિતિમાં કોંગ્રેસની સ્થાપનાના વિચારનો જન્મ થયો. મિ. જુમનો મૂળ ખ્યાલ તો એવો હતો, કે કોંગ્રેસ રાજકીય પ્રશ્નો પર ચર્ચા નહિ કરતાં માત્ર સામાજિક પ્રશ્નો પર જ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું. પણ તેમણે આ વિષે તે વખતના વાતસંગેય લોર્ડ ડફરીનની ચર્ચા લીધી અને એ મુજબ મૂળ યોજનામાં તેમણે ફેરફાર કર્યો. લોર્ડ ડફરીને મિ. જુમના વિચારોમાં કોડે ગ્રસ બનાવીને કહ્યું, " , ..અંગ્રેજોના હિતને ખાતર તેમ જ હિંદી પ્રજાના હિતને ખાતર હિંદી રાજદાગીઓ

વરસમાં એક વાર એકત્ર ચર્ચને સરકારના વહીવટની ખામીઓ બતાવે તેમ જ તે કેમ સુધારવી તે વિષે સૂચનાઓ દેરે એ બહુ ઇચ્છ્યા થોડા છે.” મિ. લુમને ગળે આ વાત બીતરી. કોંગ્રેસનું પ્રમુખપદ તે જે પ્રાંતમાં બરાલ ત્યાનો ગવર્નર જ સંભાળે, એવો મિ. લુમને વિચાર પણ લોડ ડફરીને નામંજૂર કરનાથી પડતો મૂકનામાં આવ્યો. આમ કોંગ્રેસને રાજકીય સ્વરૂપ આપના માટે લોડ ડફરીને જ દારણ્યૂત હતો, એ નોંધપાત્ર છે. દિંદની પ્રજાનો અસંતોષ ક્રાન્તિનું સ્વરૂપ ન લેતાં બધાગણીય માર્ગોએ વળે એ માટેની રાજ્યસ્તંભરગની આતુરતાની સાથે તેમની મુત્સદ્દીગીરીની પણ આ દકીકન સૂચક છે. આમ લોડ ડફરીનેના આશીર્વાદ મેળવવામાં આવ્યા. ઇંગ્લેન્ડમાં પેન્શન ખાતા અમલદારો અને એગ્રો-ઇન્ડિયનોના આશીર્વાદ પણ મેળવવામાં આવ્યા, અને કોંગ્રેસના પાયા ન ખાયા. ઈ. સ. ૧૮૮૫ના માર્ચ મહિનામાં ફેશના જુદા જુદા ભાગોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ નાનાવની રજાઓમાં મળે એમ નક્કી કરનામાં આવ્યું અને નદનુસાર એક પરિષદ ફેશમાં ફેરવવામાં આવ્યો. પરિષદમાં સ્પષ્ટ હેતુ હતું કે, “.....અંગ્રેજી ભાષામાં પાવરધા આગેવાન રાજદ્વારીઓની આ પરિષદ બનશે.”

પરિષદનો આશય નીચે પ્રમાણે જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.
 “(૧) રાષ્ટ્રની પ્રગતિના કાર્યમાં હૃદયપૂર્વકે પરિશ્રમ કરનાર બધા સેનોનો પગપર પરિચય કરાવવો. (૨) નવા વર્ષ દરમિયાન અમલમાં મૂકવાના રાજકીય કાર્યક્રમ વિષે ચર્ચા અને નિર્ણય કરવા.”

૩ વિનંતિકાળ (ઈ. સ. ૧૮૮૫-૮૬)

કોંગ્રેસનું પ્રથમ અધિવેશન ઈ. સ. ૧૮૮૫ ના ડિસેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે બપોરના મુખર્જીની મોકળદાસ તેજપાળ સંસ્કૃત પાઠશાળાના દીવાનખાનામાં મળ્યું. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી કુલ ૭૨ પ્રતિનિધિઓએ તેમાં હાજરી આપી. આ ઉપરાંત છાપાના સંપ્યાબંધ તંત્રીઓ, અધ્યાપકો અને સરકારી નોટરો પણ હાજર રહ્યા હતા. ઓનરેબલ દાશીનાથ વ્યંબક તેસંગે પ્રગિવદને પ્રથમ સંબોધન કર્યું. પ્રમુખપદના શ્રી ઓમેશચંદ્ર બેનરજીએ શોભાવ્યું. નવ ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા, જેમાં હિંદના ગાંધ્યવહીવટની તપાસ કરવા માટે એક શાહી કમિશનની માગણી કરતો, ઇડિયા કાઉન્સિલ રદ કરવાની માગણી કરતો, ધારાસભાઓમાં મોદનિયુક્ત સભ્યોને સ્થાન આપવાની તથા તેમને પ્રશ્નો પૂછવાનો અધિકાર આપવાની માગણી કરતો, લશ્કરી ખર્ચ અંગે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતો તથા હિંદી સનંદો નોટરીઓની પરીક્ષા હિંદમાં પણ ભેવાની તથા તે માટેની વ્યવસ્થા વધારવાની માગણી કરતો ઠરાવ મુખ્ય છે. અંતમાં આવતે વર્ષે નાનાસની રજાઓમાં વલકતા ખાતે મળવાનું ઠરાવીને પરિવ્રજ વિસર્જન થઈ.

શરૂઆતના વર્ષોમાં આ રીતે કોંગ્રેસ દર વર્ષે નાનાસની રજાઓમાં એકઠી થતી. તેમાં કમકદાગ આપણો ચર્ચા અને દેશની પરિસ્થિતિને લગતા જુદા જુદા પ્રશ્નો ઉપર વિચારણા કરી તેને લગતા ઠરાવો પસાર કરવામાં આવતા. બંધારણને લગતા ફેરફારો, મુધારાઓની માગણી, ધારાસભાને લગતા હક્કોની માગણી, સરકારી નોટરીઓને લગતા અધિકારો, લશ્કરી ખર્ચમાં ચના વધારાઓ સામે વિરોધ, લશ્કરી નોટરીઓમાં હિંદીઓને દાખલ કરવાની માગણી, ન્યાય અને કારોબારીના

ખાતાને એકબીજાથી સ્વતંત્ર કરવાની માગણી, મહેસૂલ, દુકાળ, ગરીબાઈ, જંગલખાતાના કાયદાઓમાં ફેરફારો, વેપાર ઉદ્યોગને સંરક્ષણ, પરદેશ-વાળી હિંદીઓ માટે સહાનુભૂતિ, શીડાવેરામાં ઘટાડો, મલખાનનિબંધ, વગેરે વિષયોને રપર્સન્ટા હરાવે કોંગ્રેસમાં આ અરસામાં થતા.

આ દરમિયાન સરકાર સમક્ષની માગણીઓના રૂપમાં થતા. આ માગણીઓ માત્ર જર્મિલ, અવ્યવહાર કે તરંગી નહોતી, પણ તેમની પાછળ વજનદાર અને વ્યવહાર કરણો હતાં. આ માગણીઓની રજૂઆત કરનાર, તે વખતની કોંગ્રેસના આગેવાનો દેશની પરિસ્થિતિના સૂક્ષ્મ અભ્યાસી હોવા ઉપરાંત, ધણા ગંભીર અને હરેલ રાજનીતિઓ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેલા હતા. સરકારમાં પણ તેમનો માનમરતબો સારો હતો, અને તેમાંના કેટલાકે તો સરકારી હોદ્દાઓ અને ખિતાબો પણ ધરાવતા હતા. તેમણે કરેલી માગણીઓમાંથી ધણીખરી હજુ પણ સ્વીકારવામાં નથી આવી, એ હકીકત તેમની દીર્ઘદર્શિતાની સૂચક છે. સર હિરોજશાહ મહેતા, દાદાભાઈ નવરોજી, મિ. લુમ, સર વિલિયમ વેડરબર્ન, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, બદરદીન તૈયબજી, કાશીનાથ તેયંગ, બ્યોમેશવંદ બેનરજી, ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે, દીનશા વામ્લા, આનંદગોદાન બોઝ વ. તે વખતના રાજકીય આકાશના ચમત્કાત તારકો હતા. એમાંના ધણીખરાને બ્રિટિશ ન્યાયબુદ્ધિમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. રાજભક્તિ અને વફાદારીની ભાવનાઓથી તેઓ તરબોળ હતા, અને આ ભાવનાઓ તે વખતે ઉત્તમ ગણાતી. કોંગ્રેસના પ્રમુખપદને બે વાર શોભાનનાર ખંગાળના સિંદ અને વ્યાખ્યાનકેસરી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી તો ઇંગ્લંડની સંસ્કૃતિને દુનિયાની સર્વ સંસ્કૃતિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણતા, અને હિંદના ઇંગ્લંડ સાથેના સંબંધથી હિંદને પારાવાર લાભ થયો છે એમ અદ્વાપૂર્વક માનતા. તેઓ ઇંગ્લંડને રાજકીય તેમજ નૈતિક ખાતોમાં હિંદના મુસ્લમાને ગણતા, અને તેથી હિંદ ઉપર ઇંગ્લંડનું છત્ર કાયમ માટે ગદે એમ ધમ્મતા. ઈ. સ. ૧૮૯૨માં તેમણે અખિમાનપૂર્વક જાહેર ક્યુ હવું કે, આપણે એક મદાન

અને સ્વતંત્ર સામ્રાજ્યની પ્રજા હીએ, અને કુનિયાના સૌથી ઉદાત્ત રાજ્યમંધારણના છત્ર નીચે રહીએ છીએ.” તે વખતની કોંગ્રેસના એક્યમકી સમ્રોટ નેવા સર ફિરોઝશાહ મહેતા પણ કહેતા કે, “લોકોની વિનયપૂર્વક પ્રકીર્ણાત કરીને ઉદાર રાજનીતિની માગણી કરવી, એ જ કોંગ્રેસને માટે શોભારૂપ છે. આ માગણીનો ઇગ્તંડના દાઘા રાજપુરોએ છેવટે સ્વીકાર કર્યો એ વિષે મને જરા પણ શંકા નથી. અંગ્રેજી કેળવણી અને અંગ્રેજી સંસ્કૃતિના જીવંત અને ફલદાયી સિદ્ધાંતોમાં મને અગાધ વિશ્વાસ છે.” હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું આગમન ભારતને માટે કલ્યાણકારી હોઈ તેમાં ઈશ્વરનો હાથ છે એમ આ આગેવાનો માનતા. પોતાના દેશનું તંત્ર પૂર્ણપણે સંભાળવાની યોગ્યતા હજી હિંદીઓમાં આવી નથી એમ તેમને લાગતું. બ્રિટન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના સંબંધો હજી ઘણાં એ જોવાને તેઓ ઇતેજાર હતા. રાજબક્ત હોવામાં તેઓ ભારે ગૌરવ માનતા.

છાપાંઓની સ્વતંત્રતા પર તરખ મારનારો “વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ” નામે કાયદો પસાર થયો ત્યારે શ્રી. બેનરજીએ કહ્યું હતું કે, “આનાથી હિંદીઓની રાજબક્તિ પર પ્રહાર થાય છે.” અને મદારાણી વિક્ટોરિયા તથા ઇગ્તંડના રાજપુરોના ભાણેામાંથી અવતર્યો. દાંડીને તેમણે હિંદીઓની રાજબક્તિ કેટલી શુદ્ધ છે, એ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રાજબક્તિનું આ પ્રદર્શન કોંગ્રેસની ખુશી બેઠકમાં પણ થતું. ગવર્નર કે વાઇસરોય કોંગ્રેસની બેઠકમાં આવતા ત્યારે આખી કોંગ્રેસ તેમને ઊભી થઈને માન આપતી, એટલું જ નહિ પણ તે વખતે ખીજું બધું કામકાજ અધવચ્ચે જ અટકાવી દઈને બ્રિટિશ તાજ પ્રત્યેની વફાદારી બક્ત કરતો દરાવ રજૂ કરવામાં આવતો. સરકાર પણ તે વખતે કોંગ્રેસ પ્રત્યે સદાનુશ્રુતિની નજરથી જોતી. પહેલી કોંગ્રેસના બધા જ પ્રતિનિધિઓને મુબઈ સરકારના મેજેસ્ટ્રેટમાં જ ઉતારો આપવામાં આવેલો. ખીજી કોંગ્રેસમાં વાઇસરોય તરફથી અને

ત્રીજી દેશોએમાં ગવર્નર તરફથી દેશોએના પ્રતિનિધિઓ માટે બોમ્બે સમારંભ પણ યોજાવામાં આવ્યો હતો. દેશોએમાં અવારનવાર મદારાણીને અભિનંદન આપનારા અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યપર તેમનું રાજ્ય અનેક વર્ષો સુધી રહે એવી પ્રાર્થના કરનારા કરાવો પણ ચલા. દેશોએના એક સ્વાગતપ્રમુખે તો દેશોએને હિંદના બ્રિટિશ અમલની કીર્તિના દળશરૂપે વર્ણવી હતી.

વકાફારીની આ બાવના સમજવાનું અત્યારે આપણને મુશ્કેલ લાગે છતાં ય એ ન જૂસવું જોઈએ કે દેશોએના આ આગેવાનો પોતાના દેશ પ્રાપ્તિના પ્રેમ અને બકિતમાં 'કાઈથી જરા થે જીતરના નહોતા' દેશની ગરીબીથી તેમને દુઃખ થતું હતું. આક્રમ કરવેરાઓ અને બારે મોટા વહીવટી તથા લશ્કરી ખર્ચોનો તેઓ વિરોધ કરતા, હિંદીઓના હાથમાં વધુને વધુ સત્તા આપવાની તેઓ માગણી કરતા. પણ આ બધી વસ્તુઓ માગણીઓદ્વારા સિદ્ધ થઈ શકશે એવી તેમની અંતઃકરણપૂર્વકની શંકા હતી. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેમની આ શંકા પર પ્રદારો પડવા લાગ્યા. કરાવો દ્વારા કરવામાં આવતી માગણીઓને સરકારે જરા પણ દાદ આપી નહિ. સનંદી નોકરીઓની પરીક્ષાઓ હિંદુસ્તાનમાં લેવાની, ધારાસભાઓમાં નીમેશા ઉપરાંત ચૂંટાયેલા સભ્યો લેવાની અને તેમને પ્રશ્નો પૂછવાનો હક્ક આપવાની માગણીઓ જેવી ક્ષાવ સામાન્ય માગણીઓમાંથી પણ કેળવેલા સ્વીકાર ન થયો. આથી લીધે પ્રબળ પર દેશોએનો પ્રભાવ જેમ જેમ વધતો ગયો, અને જેમ જેમ તેનો વધુ પ્રચાર થતો ગયો, તેમ તેમ તેની સામે સરકાર શંકાની નજરથી જોવા માંડી, એટલું જ નહિ પણ તેનો વિરોધ પણ કરવા લાગી. ચોથી દેશોએમાંજ (ઈ. સ. ૧૮૮૮) સરકારી અધિકારીઓના વિરોધને લીધે દેશોએના વાર્ષિક અધિવેશનનું સ્થાન પણ બારે મુશ્કેલીથી મળી શક્ય હતું. એ જ અગસામાં મુસલમાનોને દેશોએથી જુદા પાડી નાંખવાના પ્રયત્નો પણ સરકારે શરૂ કર્યા. પણ સરકારના

વિરોધ છતાંય કોંગ્રેસનો પ્રભાવ તો દેશમાં વધતો જ ગયો અને તેના પાંચમા અધિવેશનમાં પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા લગભગ બે હજાર સુધી પહોંચી ગઈ. આ ઉપરાંત હજારો પ્રેક્ષકો પણ કોંગ્રેસની વાર્ષિક બેઠકોમાં હાજરી આપી તેમાં રસ લેવા લાગ્યા.

કોંગ્રેસની માગણીઓ તરફ સરકારે જે દુર્વૃક્ષ તથા ઉપેક્ષાભર્યું એટલું જ નહિ પણ વિરોધી વક્તવ્ય બતાવ્યું તેથી ધીરે ધીરે ડેટસાફ ભોઠાનો સ્પિટિંગ સરકાર પરનો વિશ્વાસ ઊઠવા લાગ્યો. માત્ર બાપુએ અને દુરાવેશી કથું નહિ વળે એવી એક વિચારણા પણ ઊભી થવા માંડી. પોતાના પગ ઉપર જે બિમા ન રહી શકે તેને સફળતા મળવી અસંભવિત છે, એ સત્યનો ક્રમશઃ ઉદય થવા પામ્યો. આ પરિસ્થિતિ-માંથી દિંદો રાજકારણના તખ્ત પર એક નવા જ બળનો ઊગમ થયો, જેને આપણે ઉદામદળ (એકરદીમીરડો = અંતિમમાર્ગીઓ) તરીકે ઓળખીએ છીએ.

૪ ઉદામદળનો ઉદય (ઈ. સ. ૧૮૯૬-૧૯૦૪)

૧૮૯૬ની સાલથી દેશના ગાજરોમાં એક નવા બળનું પ્રાન્ત્ય આપણે જોઈએ છીએ. આ વર્ષમાં જ લોકમાન્ય તિલક હિંદના રાજ-કારણમાં વધુ પ્રદાશમાં આવ્યા, તેમ જ ઉદામદળની વિચારસંણીની અસર વ્યાપક બનવા માંડી. દેશના અમગણ્ય ગાજરોમાં લોકમાન્યની ગણના તો આ પહેલાં પણ ચલી હતી, પણ આ વર્ષમાં કેટલીક એવી ઘટનાઓ બનવા પામી જેને પરિણામે લોકમાન્ય વધુ આગળ આવ્યા. આ સાનમાં પૂનામાં સખ્ત પેગ આવ્યો. સરકારે પેગને ફેલાતો અટકાવવા માટે ખૂબ દડક પગથા લેવાં થયાં, અને તેનો અમલ કરવાનું લશ્કરી સિપાહીઓને મેંધું. લોકોને પોતાના મકાન છોડીને તાબડોતોમ ચાલ્યા જવાની ફરજ પાડવામાં આવી, અને ઘણીનાર તો તેમને બિલાપોટમાં સુઈ લઈ જવાની છૂટ આપવામાં ન આવી. સિપાહીઓએ લોકોને એમના ઘરમાં ઘૂસીને બહાર જાડવા માગ્યા. પ્રજામાં આ જુલમી ઉપાયો સામે ખૂબ ગુસ્સાની લાગણી કેવાઈ. પ્રજાના આ રોગે એટલું પ્રયત્ન સ્વરૂપ લીધું કે મિ. રેન્ડ નામે એક ગોરા પેગ અમનદારનું ખૂન થયું. આ ખૂનના આરોપસર નાતુભાઈઓને ઈ. સ. ૧૮૯૭માં પકડવામાં આવ્યા, અને કેસ ચલાવ્યા વગર જો વર્ષ સુધી એમને ગોધી મૂલ્યામાં આવ્યા. આ બધાથી સરકાર સામે એટલી ખૂબ વધી. લોકમાન્ય તિલકે તેમના પ્રસિદ્ધ પત્ર કેસરીમાં પૂનામાં સરકારે લીધેના કડક પગથાંઓની સામે સખ્ત બાપામાં જેલદાર ચલાવી આ લેખો માટે તેમની સામે કામ ચલાવીને તેમને અઢાઈ મહિનાની સજા ઈ. સ. ૧૮૯૭ના સપ્ટેમ્બરમાં કરવામાં આવી.

આ આગાઉ પણ લોકમાન્યને તેમના કેસરીમાં લેખો માટે ૧૦૧ દિવસની સજા થયેલી. આજથી લગભગ અર્ધી સદી પૂર્વેના

જમાનામાં લોકમાન્યને થયેલી આ ઉપરાઉપરી કેટલી દેશના દિલમાં તેમને ખૂબ હિંમત રચાઈ ગઈ હતી. ૧૮૯૭ ની સાલમાં જ ફોર્મદારી કાયદામાં રાજકોટને લગતી અને પ્રજાપરના અંકુશોને વધુ સખ્ત કરતી ૧૨૪ અ અને ૧૫૩ અ નામે બે કસબો ઉમેરવામાં આવી. આથી પ્રજામાં ખૂબ રોષ પેદા થયો. પૂનાના પ્લેગ વખતની સરકારની સખ્તતાઈ, નાતુબાઈઓની કેદ, રાજકોટની કસબોમાં ઉમેરો અને લોકમાન્યને થયેલી ઉપરાઉપરી સખ્તઓથી પ્રજામાં બ્રિટિશ શાસનસત્તા વિશેનો વિશ્વાસ અને ભક્તિ ઓસરીને ઓની સામે વિરોધ વધવા લાગ્યો. આ વિરોધને મૂર્તિમંત કરી શકે એવા નેના આ કાળે સ્વાભાવિક રીતેજ લોકમાન્ય હતા. ઉદાર અને ઉદામ નામે ઓળખાતાં ફોર્મદારોનાં બે દળો વચ્ચેનું ધર્ષણ આ સમયે શરૂ થયું. સર ફિરોજશાહ મહેતા અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી આ વખતે ઉદારદળના (મોડરેટ=મધ્યમમાર્ગી) પ્રસિદ્ધ નેતાઓ હતા અને લોકમાન્ય ઉદામદળના સૌથી લોકપ્રિય નેતા હતા.

ઉદાર અને ઉદામદળો વચ્ચેનો તફાવત અહીં તપાસવા જેવો છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમજ ઉદારદળના આગેવાનોને બ્રિટિશ શાસકોની ન્યાયપરાયણતામાં જિંડો વિશ્વાસ હતો. અંગ્રેજ લોકો સ્વભાવે જ ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાન છે, અને હકીકતોનું જરાબર જાન થયા પછી તેઓ સત્ય અને ન્યાયથી જરા પણ વેગળા થતા નથી, એવો તેમને વિશ્વાસ હતો. આથી પ્રજાની હાડમારીઓ દૂર કરવા માટે કારણો અને હકીકતો સહિત વકીલાત કરવી, વિનંતિઓ કરવી તથા નવા શુધારા અને નવા હક્કો માટે માગણી કરવી એ જ તેમનો સ્વીકૃત કાર્યક્રમ હતો. અરજી કરવાની અને માગણી કરવાની એક વિશિષ્ટ કળા તેમણે નિર્માણ કરી. વકીલાતની કુશળતા, વિચિધરંગી કંપનાઓ અને હકીકતોથી ભરપૂર આવેશમય વક્તવ્ય એ બે તેમનાં મુખ્ય સાધનો હતાં. આમ ઉદારદળની દષ્ટિ “સરકારમુખી” હતી, જ્યારે ઉદામદળની દષ્ટિ

૪ ઉદામદળનો ઉદય (ઈ. સ. ૧૮૯૬-૧૯૦૪)

૧૮૯૧ની આરથી દેશના ગાજડાગળમાં એકે નવા બળનુ પ્રાન્તય આપણે વેર્ડેએ છીએ આ વર્ષમાં જ સોશ્માન્ય તિનકે દિદના ગાજ કારણમાં વધુ પ્રગણમાં આગ્યા, તેમ જ ઉદામદળની નિચારસંણીની અસર વ્યાપ- બનવા માડી દેશના અમગળ ગાજપુરોમાં સો-માન્યની ગણના તો આ પહેલાં પણ થતી હતી, પણ આ વર્ષમાં કેટલી- એવી ઘટનાઓ બનવા પામી જેને પરિણામે સોશ્માન્ય વધુ આગળ આગ્યા આ સાનમાં પૂનામાં સમ્પત પેગ આયો સગરે પેગને દેવાને અટનાવવા માટે ખૂબ દડક પગના લેવા ધાર્યા, અને તેનો અમત કગવાનું લક્ષ્મી સિપાહીઓને સોધુ સોડોને પોનાના મકાન છોડીને તાગડતોમ ચાલ્યા જવાની કુજ પાડવામાં આવી, અને ઘણીવાર તો તેમને બિસ્થાથેટના સુદા લઈ જવાની ફર આપવામાં ન આવી. સિપાહીઓએ નોડોને એમના ઘરમાં ધૂમીને બહાર જાડવા માગ્યા પ્રગણમાં આ જુનમી ઉપાયો સામે ખૂબ ગુજાની લાગણી દેનાઈ પ્રગણમાં આ રોરે એટલું પ્રગળ સ્વરૂપ લીધું કે મિ રેન્ડ નામે એક ગોરા પેગ અમલદારનું ખૂન થયું આ ખૂનના આરોપસર નાનુભાઈએને ઈ સ. ૧૮૯૭માં-૫૩૩વામાં આગ્યા, અને કેસ ચનાન્યા વગર એ વર્ષ સુધી એમને ગોધી ગૂંવામાં આ-યા આ બધાથી સગર સામે બેઠીની ખૂબ વધી સોશ્માન્ય તિનકે તેમના પ્રસિદ્ધ પન કેસરીમાં પૂનામાં સગરે લીવેના કડક પગનાઓની સામે સમ્પત ભારામાં બેઠાદ ચનારી આ પેજો માટે તેમની સામે કામ ચનારીને તેમને અડાગ મિદિનાની સમ્પત ઈ સ ૧૮૯૭માં સપ્ટેબરમાં કરવામાં આવી

આ આગાકિ પણ સો-માન્યને તેમના કેસરીમાંના લેજો માટે ૧૦૧ દિવસની સગળ થયેલી આગળથી નગબગ અર્ધો સદી પૂર્વેના

જમાનામાં લોકમાન્યને થયેલી આ ઉપરાઉપરી કુદોત્તી દેશના દિલમાં તેમને ખૂબ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું. ૧૮૯૭ ની સાલમાં જ દેવદારી કાયદામાં રાજકોદને લગતી અને પ્રજાપરના અંકુશોને વધુ સખ્ત કરતી ૧૨૪ અ અને ૧૫૩ અ નામે બે કલમો ઉમેરવામાં આવી. આથી પ્રજામાં ખૂબ રોષ પેદા થયેલ. પૂનાના પ્લેગ વખતની સરકારની સખ્તાર્થ, નાતુભાર્થઓની કેદ, રાજકોદની કલમોમાં ઉમેરો અને લોકમાન્યને થયેલી ઉપરાઉપરી સખ્તઓથી પ્રજામાં બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા વિશેનો વિશ્વાસ અને ભક્તિ ઓસરીને ઓની સામે વિરોધ વધવા લાગ્યો. આ વિરોધને મૂર્તિમંત કરી શકે એવા નેના આ કાળે સ્વાભાવિક રીતેજ લોકમાન્ય હતા. ઉદાર અને ઉદામ નામે ઓળખાતાં કોંગ્રેસમાંનાં બે હોજા વચ્ચેનું ધર્ષણ આ સમયે શરૂ થયું. સર્વ દિશાઝસાદ મહેતા અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી આ વખતે ઉદારદળના (મોડરેટ=મધ્યમમાર્ગી) પ્રસિદ્ધ નેતાઓ હતા અને લોકમાન્ય ઉદામદળના સૌથી લોકપ્રિય નેતા હતા.

ઉદાર અને ઉદામદળો વચ્ચેનો તકારત અહીં તપાસવા જેવો છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમજ ઉદારદળના આગેવાનોને બ્રિટિશ શાસકોની ન્યાયપગાયણતામાં કોંડો વિશ્વાસ હતો. અંગ્રેજ લોકો સ્વભાવે જ ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાત છે, અને હકીકતોનું જરાયર જ્ઞાન થયા પછી તેઓ સત્ય અને ન્યાયથી જરા પણ વેગળા થતા નથી, એવો તેમને વિશ્વાસ હતો. આથી પ્રજાની લાડમારીઓ દૂર કરવા માટે કારણો અને દલીલો સહિત વજીવાળ કરવી, વિનંતિઓ કરવી તથા નવા મુદ્દાશ અને નવા હકો માટે માગણી કરવી એ જ તેમનો સ્વીકૃત કાર્યક્રમ હતો. અરજી કરવાની અને માગણી કરવાની એક વિશિષ્ટ કળા તેમણે નિર્માણ કરી. વજીવની કુશળતા, વિચિધરંગી કલ્પનાઓ અને હકીકતોથી જરાપૂર આવેશમય વક્તૃત્વ એ બે તેમનાં મુખ્ય સાધનો હતાં. આમ ઉદારદળની દષ્ટિ “ સરકારમુખી ” હતી, જ્યારે ઉદામદળની દષ્ટિ

મુખ્યત્વે “ પ્રજાબિમુખ ” હતી. બ્રિટિશ રાજકર્તાઓમાં ઉદામદળને વિશ્વાસ ન હતો. તેમણે જોયું કે પ્રજાજન્યતા વગર કોઈ પણ જાતના પરિણામોની આશા રાખવી બર્થ છે. આ વિચારસંજ્ઞાથી પ્રેરાઈને લોકમાન્યે પ્રજાકેળવણી માટે અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો આદર્યા. બાળા, શિક્ષણ, પોશાક, ઉત્સવો આ બધામાં તેમણે રાષ્ટ્રીયતા ઉપર ઝીંક મૂક્યો. પોતાના પ્રસિદ્ધ પત્ર કેસરીમાં તેમણે પોતાની તેજસ્વી મુગી બાષામાં લેખો લેખીને પ્રજાને કેળવવા માડી. માતૃભાષામાં જ લેખો લખવાના અને બાપણો કરવાના તેમના આગ્રહથી તે જનતા સાથે વધુ નિકટ થઈ શક્યા. વસંત આખ્યાનમાળા દ્વારા તેમણે જુદા જુદા ઉપયોગી વિષયો પરબું એક જાતનું જ્ઞાનસત્ર ઝીલું ક્યું. દર વર્ષે સભાઓ, મેળાવડા વગેરે કાર્યક્રમો દ્વારા, તેમ જ શિવાજી ઉત્સવ અને ગણેશોત્સવ યોજવાની શરૂઆત કરીને પ્રજામાં તેમણે અવનવું ચેતન આણ્યું. રાષ્ટ્રીય પોશાક અને રીતરિવાજો માટેનો લોકમાન્યનો આગ્રહ કેટલો હતો એ સૂચવતો એક રસિક પ્રસંગ અહીં દાકવા જેવો છે. તે વખતની મુંબઈ કાઉન્સિલમાં લોકમાન્ય ચૂંટાયેલા સભ્ય હતા. ધારાસભાની બેઠક ચાલતી ત્યારે લોકમાન્ય દક્ષિણી પોશાક પહેરીને જ તેમાં હાજરી આપતા. મુંબઈના ગવર્નર તેમના પત્નીની સાથે એક વાર ધારાસભા જોવા આવ્યા. લોકમાન્ય તો પોતાની હંમેશની રીત પ્રમાણે દક્ષિણી જોડા પગમાંથી કાઢીને ખુરશી ઉપર દેરી દબે પર્વાંહી વાળીને બેઠા હતા. ગવર્નરના પત્નીએ આશ્ચર્યચકિત થઈને ગવર્નરને પૂછ્યું, “ પેલા માનનીય મૃદુલ કોણ છે ? (હું ઈંજ ઘેટ ઓનરેબલ જેન્ટલમેન ?) ” ત્યારે ગવર્નરે જવાબ આપ્યો કે, “ મારી કાઉન્સિલના એ સૌથી માનનીય સભ્ય છે. (ડી ઈંજ ધ મોસ્ટ ઓનરેબલ મેમ્બર ઓફ માય કાઉન્સિલ). લોકમાન્ય અને તેમની શક્તિ માટે અંગ્રેજ અમલદારોનો ખરો કેટલો જીવો અભિપ્રાય હતો એ પણ આમાંથી સૂચિત થાય છે. આ રીતે લોકમાન્ય વધુ ને વધુ લોકપ્રિય થવા લાગ્યા અને તેની સાથે ઉદામદળની સામગ્રી

ધીરે ધીરે વધવા માંડી. કોંગ્રેસની અંદર તો મોટે ભાગે ઉદારદળનું જ વર્ચસ્વ ચાલુ રહ્યું. પહેલાંની જેમ જુદા જુદા પ્રકારની માગણીઓ કરતા કરાવેા પણ આ તબક્કામાં કોંગ્રેસમાં થયા કરતા, પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર તરફ નહિ પણ હિંદી પ્રજા તરફ જ આપણી નજર રહેવી જોઈએ અને પ્રજાને ડેળવણી આપવામાં, તેને જાગૃત કરવામાં જ આપણે આપણી શક્તિ વાપરવી જોઈએ, એવી માન્યતા પ્રબળ થવા માંડી. આમ જ્યાં ય સરકાર સામે ઠોઠ પણ જાતનાં સક્રિય પગલાં લેવાની દૃષ્ટિનાએ હજી પ્રવેશ કર્યો ન હતો.

૫ બંગલંગ (ઈ સ ૧૯૦૮-૧૯૦૮)

ઈ સ ૧૯૦૪ થી ૧૯૦૮ના વર્ષો દિલ્હીનાના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના અભ્યાસીને માટે ખૂબ મહત્વના છે બ્રિટિશશાસન સામેનો અસતોષ અને રોડ આ વર્ષો દરમિયાન પડેલી જ વાગ પ્રજા યાપી રાષ્ટ્રીય આદોનના પશ્ચિમ્યો બંગલંગની પ્રસિદ્ધ જ ત આ વખતે જ થઈ કોંગ્રેસમાનુ ઉદ્દાનના આ રખતે જ વધુ પ્રમળ થયુ

વીમમીસદીનો આરબ થરાની સાથે લોડ્ ઝર્નનો અમન શરૂ થઈ ગયો. લોડ્ ઝર્નના આપખુદ અને દિલ્હીએ પગના અવિશ્વાસથી ભરેલા માનસથી લાકો અસતુષ્ટ હતા. ઈ સ ૧૯૦૪મા યુનિવર્સિટી એક્ટ દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ પર કંઈ નિયંત્રણ મૂકવામા આવ્યું એ જ વર્ષના ફેબ્રુઆરી મહિનાનો ૮મી તારીખે ગણિયા અને જાપાન વચ્ચે વિગ્રહ રૂઝ થયો. જેમા ના ૩૧ જાપાને ગણિયા જેના સમર્થ યુરોપિયન રાષ્ટ્રને પરાજિત થઈ આ ધગનાથી એશિયાના દેશોમા એક નવા જ પ્રારની આત્મચક્ષા અને વિશ્વાસની હતા. પ્રસરી દિલ્હી પ્રજામા પણ આથી રાષ્ટ્રીયતાનુ નવુ જ મોળુ આ યુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામેનો અસતોષ અો અશાંતિ તો વધતા જ જતા હતા એવામા અશાંતિની આગમા ઘી રે નારો એક ભારે મહત્વનો બનાવ બન્યો આ બનાવ તે બંગાળના બાગવા

ઈ સ ૧૯૦૫મા લોડ્ ઝર્ને બંગાળના બાગવા પાછા ફેરવી ધોરણે બંગાળના કુ ૩૧ ટરીને બંગાળની સમિતો નાશ રી દેવાની લોડ્ ઝર્નની આ સામ્રાજ્યવાદી ગમનથી બંગાળબરમા ત્રીન રોડ રેનાયો ફોર્મ પણ બોગે બાગના પ તા અગ્રવાવરનો બંગાળીઓએ નિર્હુય કર્યા પ્રાતબગમા ઠેર ઠેર સખાઓ મળા અને બાગવાનો વિરોધ કરતા દરાવો

પસાર કરી સરકાર હિપર મોકલી આપવામાં આવ્યા. આનાથી ટાંઈ વળ્યું નહિ એટલે ખંગળગની દિલ્લયાત્તે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આ દિલ્લયાત્તના મુખ્ય ગાર મુદાઓ—સ્વદેશી, વિદ્યાવતી માલનો અદિષ્ટકાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને સ્વરાત્ત્ય હતાં. ખંગળગમાં આ દિલ્લયાત્તથી ખૂબ જાગૃતિ આવી અને તેનો એવ દેશના બીજા ભાગોમાં પણ લાગ્યો. સ્વદેશી અને અદિષ્ટકારનાં સૂત્રો ડેરડેર બોલાવાં લાગ્યાં. “વદેમાતરમ્”નો પ્રેરણાદાયી મંત્ર દેશભરમાં શુંજી ગઈયો.

આ દિલ્લયાત્તને દખાવી દેવા માટે સરકારે હંડક દમનનીતિ અખત્યાર કરી. “વદેમાતરમ્” બોલવું એ પણ ભયંકર ગુનો ગણાવા લાગ્યો. ઢેળવણીની સંસ્થાઓમાં ખૂબ સખ્તાર્થ દાખલ કરવામાં આવી અને વિદ્યાર્થીઓને રાજકીય દિલ્લયાત્તમાં ભાગ લેવા સામે ગનાઈ કરવામાં આવી. માત્ર “વદેમાતરમ્” બોલવાના ગુના માટે રંગપુર શાળાના બધા વિદ્યાર્થીઓને હંડ થયો અને હંડ આપવાની ના પાડતાં તેમને બરતરફ કરવામાં આવ્યા. આ બધા હિપાયો દારા પ્રગ્નના અને સુવક-વર્ગના જુરસાને કચડી નાખવાની સરકારે ધારણા રાખેલી, પણ પ્રગ્નનો જુરમો દખાર્થ જવાને બદલે અમણા જોસથી જિલ્લો. વિદ્યાર્થીઓને રાજકીય દેખાવોમાં ભાગ લેવા સામે અનાઈ થવાથી શાળાકોયેજોનો અદિષ્ટકાર શરૂ થયો અને રાષ્ટ્રીય ઢેળવણીની સંસ્થાઓ ડેરડેર સ્થાપવામાં આવી. એકલા પૂર્વ ખંગળગમાં જ એવીસ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચાલુ થઈ. વિદેશી માલની દુકાનોપર પોર્ટિંગ શરૂ થયું. દલકતા, કે ન્યાં દુર્ગાપૂજા વખતે દર સાત લાખો રૂપિયાના મોદા મેંચેટર સાથે ચતા, ત્યાં ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં એક પણ મોદો ન થયો. અદિષ્ટકાર એટલો વ્યાપક થયો કે કેટલીક જગાઓએ તો અંગ્રેજોને પોતાને માટે પરદેશી દાખડ ખરીદવું હોય તો પણ રાષ્ટ્રીય દિલ્લયાત્તના સ્થાનિદ આગેવાનોની પરવાનગી વગર દુકાનદારો તેમને વેચના નહિ. પૂર્વ ખંગળગમાં કેટલાક જિલ્લાઓમાં

અદાવતોનો બહિષ્કાર પણ આપકે તથા અને પંચાયતો સ્થાપવામાં આવી. આમ બહિષ્કારનો અર્થ માત્ર પરદેશી માલનો બહિષ્કાર નહિ, પણ સરકારની સત્તામાત્રનો બહિષ્કાર થવા માંડ્યો.

બારીસાક્ષમાં બેંગાળ રાજકીય પરિષદના કાર્યક્રમ અંગે એક સરઘસ નીકળ્યું. સરઘસ ઉપર પોલીસે લાડીમાર શરૂ કર્યો પણ કોઈ બાગ્યું નહિ, કોઈ ખસ્યું નહિ. લોકોએ દડતાથી માર ખાધો.

બંગલગના બે આગેવાનો: શ્રી બિપિનચંદ્ર પાલ અને અરવિંદ ઘોષ

બંગલગની ચળવળને બે મદાન આગેવાનો મળ્યા. શ્રી બિપિનચંદ્ર પાલ અને શ્રી અરવિંદ ઘોષ. બિપિનબાણુ એ સમયે રાષ્ટ્રીયતાના ઝાપિ ગણ્યાતા. લાલ (લાલા લજપતગાય), બાલ (બાલગંગાધર તિલક) અને પાલ (બિપિનચંદ્ર પાલ)ની પ્રસિદ્ધ ત્રિપુટી તે કાળે જનહૃદયમાં વસી હતી. તેમાંના તે એક હતા બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને સ્વદેશીનાં સૂત્રો. ઉપર સ્વાયેશી નવી જનચિંતાના તે પ્રવર્તક બન્યા તેઓ સમર્થ વક્તા હતા. મદ્રાસમાં એક બાપણમાં તેમણે કહ્યું હતું કે, “લોકો ધીરે ધીરે સરદાર સાથે સહકાર કરવાનું છોડી દે એવો આપણે પ્રયત્ન કરીશું.” આમ અસહકારના મંત્રનાં બીજ ને વખતે નંખાયાં. સરકારી નોકરોના બહિષ્કારમાં બિપિનબાણુ માનતા, એકબુજ નહિ પણ સરકારની સામે પ્રજાનું યતન તંત્ર કીધું દરવાની પક્ષે તેમની ઉમેદ હતી.

શ્રી અરવિંદ ઘોષે વિદ્યાવતમાં કેળવણી લીધી હતી. અતિશય બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી તરીકેની તેજસ્વી કારકિર્દી છતાં ય ધોડેસ્વારીની પરીક્ષામાં નિષ્ફળ નીવડવાથી હિંદી સન'ઈ નોકરી (આઇ. ટી. એસ.)ની પરીક્ષામાં તે નાપાસ થયા હતા. હિંદમાં આવીને વડોદરા ગમ્યના કેળવણીખાતામાં જિંવા લેતા ઉપર તેઓ લેકચર હતા. બંગલગની વિલચાન વખતે બારે પગારની નોકરીને તિલાંમલિ આપીને તેમણે

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને રાજ્યીય મળવળમાં ઝંપલાવેલું, અને જોનજોનામાં નેમની પ્રેરણા બંગાળના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ફરી વળી.

બંગાળગની દિલચાસના આગેવાનોએ પ્રજામાં ચેતન આણવા માટે “વહેમાતરમ્,” “યુગાન્તર,” “મંધ્યા,” વગેરે પત્રો દારી જનતાને પોતાનો સંદેશો આપવા માંડ્યો. મળવળનું ગંભીર સ્વરૂપ જોઈ સરકારે વધુ ને વધુ દડકે રીતો અજમાવવા માંડી. ઉપરના પ્રસિદ્ધ પત્રોને દારી દેવામાં આવ્યા. “યુગાન્તર”ના તંત્રી શ્રી ભૂપેન્દ્રનાથ દત્તને કાંબી સજા થઈ. ભૂપેન્દ્રનાથ સ્વામી વિવેકાનંદના બાઈ દના. સજા થતી વખતે તેમણે કોર્ટમાં જાહેર કયું, “મારી જગા લેવા ત્રીસ દરોડ તંત્રીઓ તૈયાર છે.” તેમની માતા અને બીજા મેંકડો સજારીઓએ તેમને જાહેરમાં અજિનંદન આપ્યાં. “સંધ્યા”ના તંત્રી શ્રી બ્રહ્મજાંધવ ઉપાધ્યાયનું ઇરિપનાથમાં અવસાન થયું. “વહેમાતરમ્”ના તંત્રી શ્રી અગર્વિંદ ધોપને પકડીને તેમના પર ત્રણ મુદ્દમાઓ ચલાવવામાં આવ્યા. શ્રી બિપિનચંદ્ર પાસને શ્રી અરવિંદના કેસમાં તેમની વિરુદ્ધ જન્ય તેથી જુગાની આપવાની ના પાડવાના ગુના જાહેર છ માસની સજા ફેદતી સજા દરવામાં આવી. બંગાળના બીજા નવ આગેવાનોને હરપાર દરવામાં આવ્યા. પંજળમાંથી લાસા લજપતરાય અને સરદાર અછતસિંહ (સરદાર ભગતસિંહના દાદા) ને ૧૮૧૮ના એક દાખન અનુસાર દેશનિદાસ દરવામાં આવ્યા. આવા સખત હમનને પરિણામે દેશમાં વિખ્ખવવાદીઓનાં છૂપાં મંડળો પણ જોવાં થયાં. ઈ. સ. ૧૯૦૮ના એપ્રિલની ૩૦મી તારીખે મુઝફ્ફરપુરમાં બે બોંબ ફેંકાયા. અઢાર વર્ષના મુવાન ખુદીરાંગ બોંબને આ માટે ફાંચીએ લટકાવવામાં આવ્યો. ખુદીરામની છબીઓ દેશમાં ફેરેર દેખાવા માંડી.

બંગાળના લે. ગવર્નર પ્રુધરનો આદર્શ “લરદર” અને “જરર પડયે લોહી વહેવાવયું” એ હતો તો પ્રજાનો આદર્શ પરાક્રમ અને ચૈર્ય હતો. રાજદ્રોહ તથા તેની સજા પ્રજાના મનમાં લયની લગણી જોવી દરતી નહિ. રાજદ્રોહનો પ્રચાર ફેરેર થતો.

૬ કોંગ્રેસના ભાગલા (ઈ. સ. ૧૯૦૭-૧૪)

ઈ. સ. ૧૯૦૮ પછી દેશના રાજકારણમાં ઝોડ મંદીનું મોજું આવી ગયું. ઉપરાઉપરી ધરપકડો, સજાઓ, દેશનિષાત્ર તથા છાપાં, ઝેલવણીની સંસ્થાઓ વગેરે ઉપર મુકાયેલા અંકુશોને પરિણામે પ્રજા ભયમસ્ત થવા પામી. પ્રજાને લડતમાં દોરનારા નેતાઓ પણ તેમની વચ્ચે ન હતા.

આ બધો સમય દરમિયાન કોંગ્રેસની અંદરના ઉદાર અને ઉદામ દળો વચ્ચેનાં ધર્ષણો તો ચાલુ જ હતાં. કોંગ્રેસની અંદર ઉદાર દળનું વર્ચસ્વ હતું. બંગાળના ભાગલા પાડવાની યોજનાનો સખ્ત વિરોધ કરવા ઉપરાંત બંગાળમાં સરકારે ચલાવેલા દમન સામે પણ કોંગ્રેસે વિરોધ કર્યો હતો. સ્વદેશીની દિશ્યાસને કોંગ્રેસે ટેકો આપ્યો હતો. બલિષ્ઠકારના આદોયનને ન્યાયી ગણાવતો દરાવ કોંગ્રેસે પસાર કર્યો હતો, જે કે તેને મીઠો ટેકો આપવાના કેઈ પગલાં તેણે લીધાં ન હતાં. દમનના કાપઢાઓ રૂઢ કરવાની તેણે માગણી કરી હતી. બંગાળના ભાગલા રૂઢ કરવાની અરજ કરતા દરાવો ઉપરાઉપરી દરેક કોંગ્રેસમાં કરવામાં આવતા. ઈ. સ. ૧૯૦૫ની કોંગ્રેસના પ્રમુખસ્થાનેથી ભારતસેવક શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેએ બંગાળની યોગ્યતાની સખ્ત શબ્દોમાં માટકણી ઢાંઢીને બલિષ્ઠકાર અને સ્વદેશીની દિશ્યાસ કરી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૭ની સૂરત કોંગ્રેસમાં ઉદાર અને ઉદામદળનાં ધર્ષણો પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં, અને કોંગ્રેસમાં ભાગલા પડ્યા. ઈ. સ. ૧૯૦૬માં જ આ ચળને વચ્ચેના ઉમ ધર્ષણોને લીધે ભાગલા પડે એવા સંજોગો હતા, પણ તે વખતના પ્રમુખ શ્રી દાદાભાઈ નવરોજીનાં પ્રભાવ અને કુશળતાને લીધે ભાગલા પડતા અટકી પડ્યા હતા. આજ કોંગ્રેસમાં

‘ પ્રેમચંદ્ર ૧૯૨૭-૨૮ માં ’ એમ પ્રેમચંદ્રના નવ ઉપગ્રહો પડેલી જ વાર
પ્રેમચંદ્ર ૧૯૨૭-૨૮ માં આ ધોરણે જેને મુખેથી થઈ હતી એ દાતા
બાર્બની દુનના નજર માટે માન ઊપજાવવા નગર ગ્રેવુડની દાતાબાર્બ
ઉ ૧૭ કે ઉદામ એમની એ પછી પ્રમા ન હતા દેગ મારેની જાડી
પ્રાણે તેમને પ્રિદના દાતા બતા યા દના પ્રિદિશ સગ ૧૨ની ન્યાયપરા
યજ્ઞનાના તેમને શ્રદ્ધા દની તેમ છતા ય દિદની ગરીબાઈ અને પ્રિદિશ
સગ ૧૨ી તનના ઉઠાઉ ખચાગપણની તે સખત રાખેમા જાત્રણી
માના અદેરી બદિ ૧૭ અને ગાંધીન શિક્ષણની નિનિધ દિનયાને
તેમણે સપૂર્ણ ટેકો આપ્યા, આ તેના અવગતની પોતાની નવી
ધોરણનો સુ ઉમેરો

આના દાતાબાર્બના પ્રમાણથી જ સ ૧૮૦૬ મા પ્રેમચંદ્રની એ તા
જળનાઈ ગઈ પછી જ સ ૧૮૦૭ મા સાધેના તાગ તૂટી ગયા પ્રેમચંદ્ર
અથવા નાગપુત્ર નક્કી થયું હતું તેમા કેગદાર રીને સુરત જગામા આવેલું
તેથી ઉદામજી ગુરુએ તે થયું જ હતું તે વખતે સુરતમા ઉદારજીનું
જોર વિશેષ હોનાથી અથવા રગનામા ઉદારજીવાગાઓની દાનત ખરામ
જે એવો ઉદામજીનો આક્ષેપ હતો ઉદામજીને પ્રમુખસ્થાને લાના સગપત
નાનું નામ મૂક્યું એ વખતે લાનાજી ખૂબ તાકતિય હોનાથી તેમના
નામનો કોઈ વિરોધ રે તેમ ન હતું પણ લાનાજીએ પોતે જ પોતાનું
નામ પાટ એથી લીધું ઉદામજીને હવે લા માન્યને પ્રમુખસ્થાને ધરવું
હતું જ્યારે ઉદારજીને ગણિતની ધોરને જશે પક્ષો વચ્ચે સમાધાન
ગાનનાતા પ્રાસો નિબળ ગયા અને ગેરસમજ વધતી જ ચાલી ખુલ્લી
જો મા રૂઝઆનથી જ પ્રમુખની દખાત મુ તા જ ખૂમરાણ અને
ધારન મચ્યુ પ્રતિનિધિઓમાંથી કોઈએ જોડો ફેંક્યો અને તે સર
પ્રિદાજીને પાગ્યો સર્વન અવ્યવસ્થા અને ઘોઘાટ મચી રલા
ખુરશીઓ કે માર્ક અને નાગીઓ બિદળી હેવટે બેઠ મુલતવી રહી મનો
પક્ષો અમગ થયા આ ઉદામજી પ્રેમચંદ્રની ગુલુ પડી ગયું

આ પછી તો લોકમાન્ય વજેરે ઉદ્ધમદળના નેતાઓ નેલમાં ગયા અને દળ વેરવિખેર થઈ ગયું; પણ બંગલગંને દારણે ફેલાયેલી અશાંતિ અને અસંતોષનો ચાલુ જ રહ્યાં. છટાછવાયા સબકીય ખૂનો થતાં લાગ્યાં. બંગાળના ભાગલા રદ થયા વગર શાંતિ રચવાય એમ તો હતું જ નહિ પણ સરકાર પોતાની પ્રતિષ્ઠા બળવી રાખવા બહુ ઇતેનર-દતી. છેવટે ઈ. સ. ૧૯૧૧માં સરે થનારો મોર્ચા-મિન્ટો મુધારાનો અમલ શાંત અને શુભ વાતાવરણમાં થાય એ ખાતર, મહારાજ પાંચમા જ્યોત્સના રાજ્યાભિષેકના પ્રસંગેના લાભ લઈ બંગાળના ભાગલા રદ કરવામાં આવ્યા. આને પશ્ચિમે વાતાવરણ શાંત થયું. ગણિત્ય માગણીને મળેલી સાળનાને દારણે દેરાબરમાં બારે ઉત્સાહ ફેલાઈ ગયો. કોંગ્રેસે કૃતજતાપૂર્વક સરકારનો આભાર માનતો દરાન પસાર થયો.

ઈ. સ. ૧૯૧૨માં તે વખતના વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગ ઉપર ન્યુદિલ્હીમાં બોંબ નખાયો. લોર્ડ હાર્ડિંગ સજેનમાં જ બચી ગયા. કોંગ્રેસે આ અત્યાચાર પ્રત્યે પોતાનો રોષ તથા દિલગીરી જાગવતો દુગન લોર્ડ હાર્ડિંગ ઉપર મોકલી આપ્યો. આ છટાછવાયા બનાવો સિવાય બીજા ખાસ મહત્વના બનાવો ઈ. સ. ૧૯૦૮-૧૪ના ગાળામાં જોના નથી મળતા. બરાબર આજ વર્ષો દરમિયાન દક્ષિણ આફ્રિકામાંના દિડીઓએ ગાંધીજીની સરદારી નીચે સત્યાગ્રહની લડત ચલાવી અને અનેક કષ્ટો વેડીને અને તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી એ હકીકતની નોંધ અહીં લેવી જોઈએ.

“ કોંગ્રેસનું” ધ્યેય સ્વરાજ્ય છે” એમ કોંગ્રેસના મંત્ર ઉપરથી પહેલી જ વાર કહેવાયું હતું. સ્વરાજ્યની આ ઘોષણા જોને મુખેથી થઈ હતી એ દાદાભાઈની દૂરવર્તી નજર માટે માન ઊપજ્યા વગર રહેતું નથી. દાદાભાઈ ઉદાર કે ઉદામ બેમાંથી એક પણ દળમાં ન હતા. દેશ માટેની ઊંડી ઝાંઝે તેમને હિંદના દાદા બનાવ્યા હતા. બ્રિટિશ સરકારની ન્યાયપરાધણતામાં તેમને શ્રદ્ધા હતી. તેમ છતાંય હિંદની ગરીબાઈ અને બ્રિટિશ સરકારી નત્રના ઉડાઉ ખર્ચાગપણની તે સખંત શખ્દોમાં ઝાટકણી કાઢના. સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ત્રિવિધ હિલચાલને તેમણે સંપૂર્ણ ટેકા આપ્યો, અને તેમાં સ્વરાજ્યની પોતાની નવી ઘોષણાનો સૂર ઉગેયો.

આવા દાદાભાઈના પ્રભાવથી ઈ. સ. ૧૯૦૬માં કોંગ્રેસની એકતા જળવાઈ રહી, પણ ઈ. સ. ૧૯૦૭માં સાંધેલા તાર તૂટી ગયા. કોંગ્રેસનું સ્થળ નાગપુર નાછો થયું હતું, તેમાં ફેરફાર કરીને સૂરત કરવામાં આવેલું તેથી ઉદામદળ ગુરૂસે તો થયું જ હતું. તે વખતે સૂરતમાં ઉદારદળનું જોર વિશેષ હોવાથી સ્થળ ફેરવવામાં ઉદારદળવાળાઓની દાનન ખરાબ છે એવો ઉદામદળનો આક્ષેપ હતો. ઉદામદળે પ્રમુખસ્થાને લાલા લજપત-રાયનું નામ મૂક્યું. એ વખતે લાલાજી ખૂબ લોકપ્રિય હોવાથી તેમના નામનો કોઈ વિરોધ કરે તેમ ન હતું; પણ લાલાજીએ પોતે જ પોતાનું નામ પાછું ખેંચી લીધું. ઉદામદળ હવે લોકમાન્યને પ્રમુખસ્થાને ધમ્મતું હતું, જ્યારે ઉદારદળ ડૉ. રાસબિહારી ઘોષને. બંને પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કરાવવાના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા અને ગેરસમજ વધતી જ આવી. ખુદી બેઠકમાં સરખાનથી જ પ્રમુખની દરખાસ્ત મુકાતાં જ ખૂમરાણ અને ધાંધલ મચ્યું. પ્રતિનિધિઓમાંથી કોઈએ જોડો ફેંક્યો અને તે સર હિરોબ્રહ્માને વાગ્યો. સર્વત્ર અવ્યવસ્થા અને ઘોંઘાટ મચી રહ્યાં. ખુરસીઓ ફેંકાઈ અને લાકીઓ ઊછળ્યાં. છેવટે બેઠક મુલનવી રહી. બંને પક્ષો અલગ થયા, અને ઉદામદળ કોંગ્રેસથી જુદું પડી ગયું.

આ પછી તો લોકમાન્ય વગેરે ઉદામદળના નેતાઓ જેલમાં ગયા અને દળ વેરવિખેર થઈ ગયું; પણ બંગાળમાં કારણે ફેલાયેલી અશાંતિ અને અસંતોષ તો આજુ ન રહ્યાં. છૂટાછવાયા રાજકીય ખૂનો થયાં લાગ્યાં. બંગાળના સાગલા ૨૬ થયા વગર શાંતિ સ્થપાય એમ તો હતું ન નહિ પણ સરકાર પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખવા બહુ ઇતેજર-દત્તી. છેવટે ઈ. સ. ૧૯૧૧માં શહે ચનારો મોર્લી-મિન્ટો સુધારાનો અમલ શાંત અને શુભ વાતાવરણમાં થાય એ ખાતર, મહારાજ પાંચમા જ્યોત્સ્ના રાજ્યાભિષેકના પ્રસંગેના સાબ લઈ બંગાળના સાગલા ૨૬ કરવામાં આવ્યા. આને પરિણામે વાતાવરણ શાંત થયું. ગાંધીજી માગણીને મળેલી સફળતાને કારણે દેશબરમાં ભારે ઉત્સાહ ફેલાઈ ગયો. કોંગ્રેસે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સરકારનો આભાર માનતો દરાવ પસાર થયો.

ઈ. સ. ૧૯૧૨માં તે વખતના વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગ ઉપર ન્યુદિલ્હીમાં બોંબ નંખાયો. લોર્ડ હાર્ડિંગ સહેજમાં ન બચી ગયા. કોંગ્રેસે આ અત્યાચાર પ્રત્યે પોતાનો રોષ તથા દિલગીરી દર્શાવતો દરાવ લોર્ડ હાર્ડિંગ ઉપર મોકલી આપ્યો. આ છૂટાછવાયા બનાવો સિવાય બીજા ખાસ મહત્વના બનાવો ઈ. સ. ૧૯૦૮-૧૪ના માળામાં જોવા નથી મળતા. બરાબર આજ વર્ષો દરમિયાન દક્ષિણ આફ્રિકામાંના બિટીઓએ ગાંધીજીની સરફારી નીચે સત્યાગ્રહની લડત ચલાવી અને અનેક કષ્ટો વેડીને જાને તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી એ દરકારની નોંધ અહીં લેવી જોઈએ.

૭ મહાયુદ્ધની મધ્યમાં (૧૯૧૪-૧૮)

ઈ. સ. ૧૯૧૪ની સાનથી હિંદના રાજકીય ઇતિહાસમાં ફરીને ચમક આવી એ વર્ષની શરૂઆતમાં મુરાપમાં મહાયુદ્ધ સળગી ઊઠ્યું. આ સમાચારે હિંદની પ્રજામાં નવું જ ચેતન આપ્યું. તેમને બ્રિટિશ સરકાર તરફ સંપૂર્ણ વફાદારીની જાહેરાત કરી અને મહાયુદ્ધમાં જોડાના પાછળના મિત્રરાયોના 'ઉદાર' હેતુઓમાં પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતા તથા તે વખતના વાર્સિફોથ લોર્ડ હાર્ડિંગની મુક્ત વધારવાની માગણી કરતા ઠરાવો પસાર કર્યા. હિંદીઓએ યુદ્ધપ્રયાસમાં આપેલા ફાળાથી તથા હિંદી શરૂ રે ક્રાન્સની રણભૂમિ ઉપર નાવેના શૌર્યથી પ્રજાના માનસ ઉપર ભારે અસર થઈ.

આ જ વર્ષના જૂન મહિનામાં લોન્ડનમાં તિન પોતાની મજાની મુલાકાત ૭ વર્ષ પૂરા કરીને જોડાની બહાર આવ્યા. બીજી તરફ મૌલાના મદમદઅની અને સૌ નઅનીને આ જ વર્ષના ઓક્ટોબરમાં પંખીને નજી વર્ષના લાલા ગાંગા માટે અગ્રમયતમાં રાખી મૂકવામાં આયા એ વાતનો ઉલ્લેખ થયું અને રવો જોઈએ લોન્ડનમાં જોડા આવેને ઉદ્દામળનું સગવડ કરનાર પ્રમુખ હાય થર્સ અને બિમ્બાટિ પણ આ જ વર્ષમાં હોમમંત્રના પ્રસિદ્ધ મન સાથે મેમ્બરમાં પ્રવેશ પાડે.

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં બનેલા એક મંત્રવતી બનાવેલો ઉલ્લેખ અને તે જોઈ જોડી છે. આ બનાવ તે રિપનવાગીઓની ક્રાન્તિની પોતાના મુરોપમાં યુદ્ધની શરૂઆત થતા જ રિપનવાગીઓના આદેશનો વેગ મળ્યો. બંગાળ અને પંજાબમાં રાજકીય ખૂબી થવા લાગ્યા. બ્રિટિશ સરકારને ઉચવાઈ પાડનારી એ વ્યવસ્થિત ચેતના નક્કી થઈ ક્રાન્તિનો દિવસ પગ નક્કી થઈ ગયો તા. ૨૧મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫ના રોજ એકી સાથે અંકે ચેતે બગવો શરૂ કરવાનું નક્કી થયું. અંગે બી મદમદાગી

તરફથી મોક્ષવામાં આવેના સખ્યામધ સીખો આ મળનામાં ભાગ લેનાને હિંદુસ્તાન આવી પહોંચ્યા જર્મનીની સહાય મેળવનાને પ્રયત્ન પણુ થયો, પણુ સરનાને અમાઉથી ખમર પડી જનાથી બજારોની આ મોજના નિષ્ફળ નીવડી બજારાખોરોનુ દમન કરવા માટે એ જ સાનમાં 'ડિકેન્સ ઓફ ઈડિયા એક્ટ' પસાર કરનામાં આવ્યો, અને સખ્યા અધ ક્રાન્તિવાદીઓને નજરકેદે દરી લેનામાં આવ્યા. પબ્લમ અને દેશના બીજા ભાગોમાં ચર્ચને કુન દસ લગત ઉપર માણસોને પંડી લેનામાં આવ્યા. બીજા બાણુએ મુદ્દમાં બેડાના મામનારા હિંદીઓને કેટલીક જગાઓએ તેમાં દાખલ કરનામાં આવતા નહતા, તેથી, તેમ જ કસ્ટમગાની બી પામગીઓએ હિંદીઓને નહોતા ચડાવનામાં આવતા, તેથી, મુદ્દ સચાનન સામે ત્રીન અમતોર કેનાયો હતો.

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં એની નિસાટે ટોએમમાના ઉદ્દામ અને ઉદાન દેગે વચ્ચે સમાધાન કરાવનાના તનનોડ પ્રયાસા આલ્યા તે વર્ષે તેમાં નિષ્ફળતા મળના હતા ય એન્તા મોના તેમના પ્રયાસો તો ગાનુ જ રહ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ઉદારદાના નેતાઓ સર રિરેજશાહ મહેના અને ગોખનેજના મૃત્યુ ચવાથી ઉદારદાની શક્તિ ઘણી ક્ષીણ થવા પામી ઉદારદાની પાસે કાર્થ સમર્થ સેનાની હવે રહ્યો નહિ બીજા બાણુએ લોન્માન્યના અનિશ્રાન્ત પનિશ્રમથી ઉદ્દામદાન ગજળૂન થનુ જણુ હનુ છેવટે ઈ. સ. ૧૯૧૬માં બંને પક્ષો વચ્ચે એન્તા અથપાર્લ અને લખનો ડોએસમા બન્ને દેગોનુ સંયુક્ત અધિવેશન થયું લખનોમાં લોન્માન, ખાપેડે, રાસનિત્રાગી ઘોન, સુરેન્દ્રનાથ બેનજી, એની નિસાટ અને ગાધીજી એ-જ એ-જ નિગમના આ બે-થી ડોએસમા ઉદારદાનુ અને તેની નીતિગિતિઓનુ નર્ચન વધવા માંડ્યુ.

બીજા એ રીને પણ લખનો ડોએસ અનેખી ગણાય સાગ્યાનિ-પ્રરાજ્ય મોની ડોએમ અને મુસ્લિમ લીગની સયુક્ત યોજના-વતે સગ્યાઓની સયુક્ત સનામાં પસાર કરનામાં આવી, અને હિંદુમુસ્લિમ

પણુ ઈ. સ. ૧૯૧૨માં તુર્કિસ્તાન અને ગુરોપની ખ્રિસ્તી સત્તાઓની વચ્ચેનું પ્રસિદ્ધ બાઈકન યુદ્ધ સળગ્યું. મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી સત્તાઓની વચ્ચેના આ મિત્રદ્વંદ્વમાં હિંદના મુસલમાનોની સહાનુભૂતિ સ્વાભાવિક રીતે જ તુર્કી સોથે હતી. બ્રિટિશ સરકાર તુર્કીના દુશ્મનોની સાથે જોડી રહી. આથી હિંદના મુસલમાનોમાં અંગ્રેજવિરોધી લાગણી જાલી થઈ. મુસ્લિમ લીગની નીતિમાં ધરમૂળથી પરિવર્તન થયું. લીગના પ્રમુખપદેથી સર આગાખાન દૂર થયા અને નવી વિચારસરણીવાળા લોકોનું તેમાં વર્ચસ્વ થવા માંડ્યું. સરકારના વકાદાર સાથે તરીકે કોંગ્રેસનો સત્તા વિરોધ કરતી આવેલી લીગ હવે કોંગ્રેસ પ્રત્યે મૈત્રીની નજરે જોવા લાગી. ઈ. સ. ૧૯૧૩માં લીગનું ધ્યેય બદલીને “ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ” રાખવામાં આવ્યું. કોંગ્રેસ અને લીગની બેઠકો હવેથી દર વર્ષે એક જ સ્થાને બરાબર લાગી. કોંગ્રેસ અને લીગ વચ્ચેની એકતા યુરોપીય મહાયુદ્ધ દરમિયાન વધુ દૃઢ થવા પામી, અને છેવટે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ ઈ. સ. ૧૯૧૬માં સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટેની બંનેની સંયુક્ત યોજના બંનેની સંયુક્ત બેઠકમાં પસાર કરવામાં આવી. હિંદુ-મુસ્લિમ બાઈચારાનાં મૂળ આમ જોડાં નાંખાયાં.

ઈ. સ. ૧૯૧૬નો બીજો બારે મહત્વનો બનાવ તે ‘હોમરૂલ લીગ’ની શરૂઆત. એ વર્ષના ફેબ્રુઆરીની ૧૬મી તારીખે લોકમાન્યે પૂનામાં ‘હોમરૂલ લીગ’ની સ્થાપના કરી. ત્યારપછી ૭ મહિને એની બિસાંટે પણ પોતાની ‘ઓથ ઈડિયા હોમરૂલ લીગ’ની દિશાચાલનો આરંભ કર્યો. આમ બે જુદી જુદી હોમરૂલ લીગ જોડી થઈ. લોકમાન્યે આ વખતે તેમની પ્રખર ભુદિમત્તા અને જ્ઞાતિ આપબોધને કાગળે દેગબરમાં ખૂબ લોકપ્રિય થવા દતા. ઈ. સ. ૧૯૧૬માં તેમના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે તેમને એક લાખ રૂપિયાની થેલી અર્પણ કરી. બીજા બાજુ સરકારે તેમની પામેથી ચાલીસ હજાર રૂપિયાની જામીનગીરીઓ માગી. હાઈકોર્ટે આ જામીનગીરીઓ માગવાનો દૃકમ રદ કર્યો; એટલે જનતામાં ખૂબ ઉત્સાહ ફેલાયેલો. લોકો તેમનું બારે સન્માન કરવા લાગ્યા, અને

ઠેઠેર તેમને થેલીઓ અર્પણ થતા લાગી પડતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ શરીરની નમળાઈને દારણે તેઓ દેગબગમા ફરીને જનતાને પ્રેરણા આપવાની ઈચ્છાને અમનમા ન મૂકી રાક્યા આથી હોમરૂની અળવળને વેગ આપવાનુ માન એની ખિસાટને રાગે વાય છે

એની ખિસાટે પોતાના 'ન્યુ ઈન્ડિયા' અને 'ગેમન વિલ' નામે પત્રોથી 'હોમરૂ' શબ્દને પ્રચલિત કરી મૂક્યો. ઈ સ ૧૯૧૭ની સાતમા હોમરૂની અળવળે ખૂબ જોર પાડ્યુ, અને તેને પરિણામે દેશમા બારે જામૃતિ આવી સરખાર તરફથી ડક દમન શરૂ થયુ એની ખિસાટના પત્રો પાસેથી વીસ હજારની જામૃતિગીરી માગવામા આવી, અને તે જાન રૂનામા આવી ઈ સ ૧૯૧૭મા દનકતા મુકામે મળેલી કોંગ્રેસના એની ખિસાટ પ્રમુખ થયા હોમરૂની અળવળ ઉત્તરોત્તર જોર પાતી ગઈ દેશમા ખૂણે ખૂણે હોમરૂની ઘોષણા પહોંચી ગઈ ઠેઠેનાણે હોમરૂ લીગો ગ્યાપનામા આવી છેવટે ઈ સ ૧૯૧૭ના જૂનની ૧૫મી તારીખે એની ખિસાટને અટકમા લેવામા આન્યા આને પરિણામે અળવળ દમાઈ જનાને બાતે વધુ વેગ પામી મિ જિન્ના પણ એ અળવળમા જાડાયા. એની ખિસાટને છોડાવવા માટે 'પેસીન રેઝિઝ્ટન્સ' નરનાની યોજના પર કોંગ્રેમે વિચારણા કરના માડી દેશનુ વાતાવરણ ખૂબ તગ બની ગયુ તે વખતના જિંદી વશ મિ મોટગ્યુએ મ્યુ કે "શિવે પાર્વતીના બાનનુ કુહા ન્યા, પરંતુ પરિણામે તેમને બાનન પાર્વતીગો દેખાઈ એની ખિસાટને અટકમા મૂકતા જિંદી નરનાની પણ એની જ સ્થિતિ થઈ છે "

અ તે ઈ સ ૧૯૧૭ના સપ્ટેમ્બરની ૨૬મી તારીખે એની ખિસાટને છોડી મૂકનામા આ વા બીજી બાજુએ મિ મોટગ્યુએ દિલના ગમકીય ધ્યેય પગલે ઇંગ્લેન્ડની નીતિ જવાબદાર રાજ્યનર ગ્યાપવાની છે એમ બ્રિટિશ પ્રધાનમંત્રી વતી સત્તાવાર રીતે જાહેર કર્યુ ' પેસીન રેઝિઝ્ટન્સ (ઇંગ્લેન્ડ પ્રતિનિધી) "ની વાત પાતી મૂકામા આવી. એની ખિસાટ પણ

તે પ્રિયારથી જુદાં પડ્યા હિંદી વજીર મિ. મોટેચુ અને વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડે આખા દેશનો પ્રવાસ આર્યો અને સંખ્યાબધ આગેવાનોની મુલાકાત લીધી. એની બિસાટે કહ્યું કે, “આપણે મોટેચુને ટેકા આપવો જોઈએ.” બિસાટનું આ વાક્ય વિનીતોએ સર્વત્ર વધાવી લીધું, અને “આપણે મોટેચુને સાથ આપવો જોઈએ” એ સાર્વત્રિક પોદાર ૧૯૧૮ની સાચમા સભાના લાખે.

૮ ગાંધીયુગનો આરંભ (ઈ. સ. ૧૯૧૮-૧૯)

ઈ. સ. ૧૯૧૮ના નવેંબરમાં મહાત્મજીનો અંત આવ્યો. યુદ્ધમાં હિંદી પ્રજા અને લશ્કરના ફાળાની તો ખુબ અગ્રેજોએ પણ મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી હતી. એટલે હિંદી પ્રજાના હિલ્લમાં યુદ્ધને અંતે જોયી આશાઓ અંધારી હતી. ઈ. સ. ૧૯૧૮ના જૂન મહિનામાં પ્રસિદ્ધ કરનામાં આવેલી મોંટેગ્યુએસ્ટન મુધારાઓને નામે જાણીતી થયેલી મોદક જાહેરાતથી પ્રજાના કેર્મ પણ વર્ગને સંતોષ થયો ન હતો. કોંગ્રેસમાં આ યોજના સ્વીકારવી કે કેમ તે અંગે જુદાજુદા મત ધરાવનારા પક્ષો પડી ગયા હતા.

આ પક્ષો વચ્ચે એકમતી આપનાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા હતા. એવામાં સરકારે ગેમેટ કમિશનની નિમણૂંક કરી. ક્રાન્તિકારી હિંદુઓને અંકુશમાં રાખવા માટે યુદ્ધના અંત પછી ખનમ થતા હિંદુ સમ્રાજ્ય ધારાત્મક રથાત્ત લે એવા ઢાંચાઓ ઘડવા માટે આ કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું. ગેમેટ કમિશને ઘડેલા બે ખગડાઓ ઈ. સ. ૧૯૧૯ના ફેબ્રુઆરીની ૬મી તારીખે વડી ધાગસખામાં ગ્રહીત કરવામાં આવ્યા. આમાંના પહેલા ખગડા પ્રમાણે સરકારને માત્ર ચક્ર ઉપરથી જ કેર્મ પણ માન્યતાને પકડવાની, તેની પાસેથી જામીન માગવાની, અને અમુક ચોક્કસ જગ્યાએ જ ગેરેવાની ભેગે ફગાવવાની સત્તાઓ મળતી હતી. આ ખગડાઓથી હિંદી પ્રજાને બારે આપાત લાગ્યો, અને તે 'કાળા કાયદા' ને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. યુદ્ધમાં મદદ કરવાનો આવો ખર્ચો મળ્યો તેથી દેશબગમાં નિગદા અને તીવ્ર રોષની સાગળી ફેલાઈ.

આ ખર્ચા બે પક્ષો થાય તો તેની સામે સંસ્થાપનની દિગ્ગજ ઉપાડવા માટે ગાંધીજીએ ચેનનગ્રી આપી રીંદી. ગાંધીજી આ અગસામાં

એક ભયંકર માંદગીમાંથી બિના થયા હતા. માંદગીને બિજાનેથી જ તેમણે વાઈસરોયને વિનંત્યા હતા કે, “મહેરજાની કરીને ગેવેટ બિઝને મંજૂરી ન આપો.” બ્રિટિશ પ્રજાની ન્યાયબુદ્ધિ અને સંસ્કારમાં ગાંધીજીને હોડી શ્રદ્ધા હતી. આફ્રિકાના તેમના નિવાસ દરમિયાન ‘જોઅર યુદ્ધ’ અને ‘મૂતુ જળવા’માં તેમણે સરકારને પોતાની મેરા અર્પણ કરી હતી. ૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધમાં પણ તેમણે મિત્રરાજ્યોને માથુમે હાથ મદદ કરવાની પ્રજાને આમદબરી વિનંતિ કરી હતી અને યુદ્ધભરતી માટે તનનોડ પ્રજાન પણ કર્યો હતો. પોતાના એક ભાણ્યુમાં તેમણે કૃત્ય પણ હતું કે, “યુદ્ધમાં સરકારને મદદ કરવી, એ જ સ્વગત્ય મેળવવાનો સૌથી સીધો અને સરળ ઉપાય છે.”

સરકાર પણ તેમના તરફ માનની નજરે જોતી. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં તેમને “ટેસર-હિંદ”નો સુવર્ણ-ચંદ્રક અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. મોરેગ્યુ-એક્સકર્ડ સુધારાઓને પણ અગ્રમાયશ આપી જોવાના મનના તેઓ હતા, પણ ગેવેટ બિઝે ગાંધીજીને સખ્ત આવ્યાન પહોંચાડ્યો. છેવટે જ્યારે દેશભરના વિરોધને ઠોડરે લગાવીને સરકારે ઈ. સ. ૧૯૧૬ના માર્ચની ૧૮મી તારીખે ગેવેટ બિઝ પસાર કરાવ્યું ત્યારે ગાંધીજીએ તેની સામેના વિરોધમાં આગેવાની લીધી. ગાંધીજી આ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે આપેલી સત્યાગ્રહની સફળ લડનેશી (૧૯૦૮-૧૪), તેમ જ અંપાગજીની લડત (૧૯૧૭), ખેડાની લડત (૧૯૧૮) તથા અમદાવાદના મિત્રમંજૂરોની લડતાય (૧૯૧૯)ના સફળ સંચાલનથી દેશમાં હીઠ હીકે જાણીતા બન્યા હતા. પણ દેશબાપી દિલ્લયાસની આગેવાની તેમણે આ પહેલી જ વાર લીધી.

પ્રજામન કેળવવા માટે ગાંધીજીએ આખા દેશમાં ધૂમવા માડયું. સત્યાગ્રહસભાની સ્થાપના કરીને તેના સભ્યો પાસે તેમણે ગેવેટ એક્ટ અને ખીગ કાયદાઓ તોડવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવી. ગાંધીજીની આ યોગનામાં જેવ ધરાદાપૂર્વક અને જાહેર રીતે વહોરી લેવાનું આવતું

હતું. સત્યાગ્રહની આ યોજનાથી દેશના વાનાવન્યમાં આવનવો ઉત્સાહ અને જનશ્રુતિ ફેલાયા.

૩૦મી માર્ચ ૧૯૧૬ના દિવસે દેશભરમાં સાર્વત્રિક હડતાલના કાર્યક્રમથી આ દિવસચાલનો આરંભ કરવાનું ગાંધીજીએ ફરમાવ્યું. હડતાલ, અપવાસ અને પ્રાર્થનાથી આ અદોષનની શરૂઆત કરવામાં આવી. પાછળથી તાગેબ બચ્લીને ફકી એપ્રિલ રાખવામાં આવી. આ ફેરફારની ખબર જ્યાં ન પહોંચી શકી ત્યાં તો ૩૦મી માર્ચે જ એ દિવસની ઉજવણી કરવામાં આવી. જનનાએ આ દિવસના કાર્યક્રમને વધારી લીધો અને તેને ખૂબ સફળતા મળી. મુસલમાનો પણ આ સમયે ખિલાફતના અક્ષ અંગે બ્રિટિશ સરકાર સામે ખૂબ ધૂંધવાઈ ગયા હતા, તેથી હડતાલમાં તેમણે પણ પૂર્ણ સાથ આપ્યો. સરકાર આ નવી જનશ્રુતિથી ભડકી ગઈ. દિલ્હીમાં ૩૦મી માર્ચે હડતાલ પડી અને સરખસ નીકળ્યાં. તેની ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવી. સ્વામી 'અદ્વાનંદ'ના નેતૃત્વ નીચેના સરખસ ઉપર ગોળીબાર કરવાની ગેર સિપાઈઓએ ધમકી આપી ત્યારે તેની આમે તેમણે ખુલ્લી છાતી ધરી. અને સિપાઈઓ પાછા હટ્યા. દિલ્હીમાં જ ખીજે યથેચ્છા ગોળીબારથી પાંચ જણ માર્યા ગયા અને અનેક ઘવાયા. સરકારની પોતાની જ કબૂલાત પ્રમાણે દેશભરમાં એ દિવસે, “દિંદુ અને મુસલમાનોએ એકબીજા પ્રત્યે અપૂર્વ આનુભવ ફગાવ્યો.”-(છાન્ડિયા-૧૯૧૬માંથી)

સરકારી દમને સૌથી વધુ ઉમ્મર ૩૫ તો પંજાબમાં લીધું. પંજાબની લડાયક કોમેમાં કોમેસનો ચેપ ન કેલાય એ જોવા માટે સરકાર ખૂબ આતુર હતી. એપ્રિલની ૧૦મી તારીખે પંજાબના પ્રસિદ્ધ આગેવાનો-ડૉ. સ્વયંપાલ અને ડૉ. કીચનને અમૃતસરમાંથી એકાએક કોર્મ અજાણ્ય રથે ઉઠાવી જવામાં આવ્યા. આથી ઉશ્કેરાયેલાં લોકોનાં ટોળાં ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો. ઘવાયેલાંનું સરખસ નીકળ્યું. ઉશ્કેરાટમાં ટોળાંએ સરકારી મકાનો બાળ્યાં અને ‘છ અગ્રિઓનાં ખૂન કર્યો. ગરેરો

કૃષ્ણને હસકરને સોંપવામાં આવ્યો. પંજાબના જ લાહોર, મુન્દરાનવાલા અને કાશુર શહેરોમાં પણ ગંભીર પ્રકારનાં તોફાનો થયાં. રેલ્વે સ્ટેશનને તુડકાન કરવામાં આવ્યું, પુસ્તો તોડી નાખવામાં આવ્યા, તારનાં દોરડાં કાપવામાં આવ્યાં, સ્ટેશન, કોર્ટકચેરીઓ, પોસ્ટ ઓફિસો, કાકળંગલા વગેરે બાળવામાં આવ્યાં, અને ગોરા સૈનિકોને મારી નાખવામાં આવ્યા. પોલીસ અને લોકો વચ્ચેની અથડામણોને પરિણામે ગોળીબાર પણ થયા.

પંજાબના સમખાણોના સમાચારો સાંભળીને તથા ડૉ. સત્યપાલ અને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના બોલાવવાથી પંજાબ જ્યાં ઉપડેલા ગાંધીજી ઉપર પંજાબ તથા દિલ્હીમાં દાખલ નહિ થવાનો મનાઈદુક્રમ બળવાવામાં આવ્યો, અને તેમને રસ્તામાં જ ગિરફતાર કરીને રથેશિયલ ટ્રેન મારફતે મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યા. ગાંધીજીની ગિરફતારીના સમાચાર સાંભળીને અમદાવાદ, વીરમગામ, નડિયાદ, કલકત્તા વગેરે સ્થળોએ પણ ગંભીર તોફાનો થયાં. પાટાઓ ઊખડયા, સરકારી મકાનો બાળવામાં આવ્યા અને અમલદારોનાં ખૂન થયાં. આ બધા દિસાના બનાવોને સીધે ગાંધીજીએ એક નિવેદન બહાર પાડીને સત્યાગ્રહની ચળવળ મોટુંકા રાખી. “મેં હિમાલય જેવડી ભૂલ કરી છે,” એમ તેમણે આ વખતે જણેર કહ્યું.

૧૩મી એપ્રિલને દિવસે અમૃતસરમાં “લલિપાનવાલા બાગ” નો ફરજી હાથકાંડ ચલાઈ ગયો. એ દિવસે આ પ્રસિદ્ધ બાગના મોગાનમાં મળેલી સભામાં વીસ હજાર માણસો એકઠાં થયાં હતાં. આવા મોટા સમુદાયને વિખરાઈ જવા માટે માત્ર એ જ મિનિટનો ટૂંકો સમય આપીને ગોળીબાર શરૂ કરવામાં આવ્યો. બહાર જવા માટે માત્ર એક જ રસ્તો હતો, અને તે એક ગાડી પણ પસાર થઈ શકે નહિ એટલે સાંદડો હતો. બચતરન સમુદાય પર કુલ ૧૬૦૦ ગોળીઓ છોડવામાં આવી. સરકારી આંકેડા મુજબ જ ચારસો માર્યા ગયા અને દોઢ હજાર ધાયલ થયા. ગોળીઓ ખલાસ થઈ ત્યાં સુધી ગોળીબાર ચાલુ રાખવામાં આવ્યો, એટલું જ નહિ પણ માર્યા ગયેલાઓ અને ઘવાયેલાઓને આખી

રાત પાણી કે દવા વગર પડી રહેવા દેવામાં આવ્યાં. ત્યારપછી શહેરમાં વધુ ત્રાસ ફેલાવવા માટે વીજળીની ચત્તી તથા પાણી બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં; બહારમાં ફટકા મારવામાં આવ્યા અને શોકોને પેટે ચલાવવામાં આવ્યા !

પંજાબના બનાવોની તપાસ કરવા માટે સરકાર તરફથી 'લેટર કમિશન' નામે એક સમિતિ નીમવામાં આવી, ત્યારે કોંગ્રેસ તરફથી પણ એક સ્વતંત્ર તપાસ સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવી. તપાસમાં બહાર આવેલી પંજાબના અત્યાચારોની વિગતોથી, પ્રજા, સરકાર સામે ત્રાસ અને દોષથી સગમી ગઈ.

ઈ. સ. ૧૯૧૬ના વર્ષમાં પંજાબ મેળીલાય નેદરુના પ્રમુખપણા હેઠળ અમૃતસર કોંગ્રેસ મળી. અમૃતસર કોંગ્રેસને પહેલવહેલી 'ગાંધી કોંગ્રેસ' કહી શકાય. સોહમાન્ય તિલક, એની બિસાંટ, દેશબંધુ દાસ વગેરે નેતાઓએ તો તેમાં હાજર રહીને તેની વિચારણાઓમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો જ હતો, પણ મોટા ભાગના પ્રતિનિધિઓ તથા જનતા તો માર્ગદર્શન માટે ગાંધીજી તરફ જ ચીટ માંડી રહી હતી, એ સ્પષ્ટ હતું. "મહાત્મા ગાંધી કી વચ" એ આ વખતે દિંદો રાજકીય પોકાર બન્યો હતો. જૂના પીક નેતાઓ અને નવાં બંધો વચ્ચેના પક્ષભેદો અહીં ઉભા બન્યા હતા. બંને વચ્ચે અહીં કોઈ મુકાબલો થયો. મોરોગુ-એમ્સફડ મુકારાઓ વિશે ખૂબ ચર્ચાઓ થઈ. સોહમાન્ય પોતે તો એ મુકારાઓનો અમલ કરવામાં ચડતી સદકાર (રીસ્પોન્સીવ ડિ-ઓબેડિયન્સ, એટલે સરકાર પ્રજા સાથે નેટલા સદકાર દેરે તેટલા પ્રમાણમાં પ્રજા તેની સાથે સામે સદકાર દેરે) આપવામાં સહન થતા હતા, અને તેમજ તે મહારાજા લ્યોર્ડને તાર કરીને દિંદો પ્રજા વતી મુકારકનારી આપીને એ બહાર પણ કરી દિયું હતું; પણ કોંગ્રેસે તો ચીંટીતના મુકારા સાથેનો દાસગાનુનો દરાવ જ પસાર થયો. એની નિસાંટનો દરાવ પણ ગઈ ગયો. દાસગાનુના દરાવ દ્વારા દિંદુસ્તાન સંપૂર્ણ અસહ્યતાવાળા બંને

માટે લાયક છે એવી જાહેરાત કરવામાં આવી, નવા મુદ્દારાઓને અસંતોષકારક જાહેર કરવામાં આવ્યા, સંપૂર્ણ જવાબદાર તંત્રની માગણી કરવામાં આવી, અને એ તંત્ર સ્થપાય એ દરમિયાન દિલ્હિસ્તાનમાં પૂર્ણ જવાબદાર તંત્ર જલ્દી સ્થપાય એવી રીતે એ મુદ્દારાઓનો અમલ કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત પંજાબ અને મુઝરાતનાં તોફાનોને વખોડી કાઢનો ઠરાવ પણ ગાંધીજીના આમંત્રી પસાર કરવામાં આવ્યો.

આમ દેશમાં ગાંધીયુગની શરૂઆત થઈ. ગાંધીજીએ કોંગ્રેસને એક નવી જ દૃષ્ટિ આપી. અત્યાર સુધીના કોંગ્રેસના ઇતિહાસમાં અનેક પ્રકારની બિજ વિચારસંગ્રહીરાણા પક્ષો વિદ્વાસ પામ્યા હતા, પણ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટેના કાર્યક્રમમાં તેમની વચ્ચે મદરવના મતભેદો નથી જોવા મળતા. ઉદારમણ અને ઉદ્દામણના બિટિંગ ગમ્મકર્તાનું પરત્વેના દૃષ્ટિબિંદુઓમાં આસમાનજમીનનો ફરક હતો, પરંતુ પ્રજા માટેના કાર્યક્રમમાં તેમના મતભેદો નજીવા હતા. ઉદારમણ પ્રજાભિમુખી હતું, અને ગ્યનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા પ્રજાની શક્તિ વધારવાનો પ્રયત્ન કરતું હતું એ વાત સાચી, પણ પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે પ્રજા સમક્ષ કોઈ લડાયક કાર્યક્રમ તેણે મક્કે ન હતો. લોકમાન્ય વગેરે ઉદ્દામણના આગેવાનો દેશને માટે પારંવાર જેવ જતા હતા અને આત્મભોગ તથા સહનગર્જિતનું ઉદ્દામણ પૂર પાડતા હતા. સમસ્ત પ્રજાને જેમાં સક્રિય ભાગ લેવો પડે અને પોતાની તાકાતની કસોટીમાંથી પસાર થવાની તક મળે એવી સીધી લડતનો કાર્યક્રમ ઉદ્દામણ પામે ન હતો. કોંગ્રેસના અત્યાર લગીના ઇતિહાસમાં બગબગ સિવાય એક પણ પ્રસંગે પ્રજાને જેમાં સીધો ભાગ લેવો પડે એવી લડત તેણે આપી ન હતી, અને એ પ્રસંગે પણ અસહકારનો પ્રયોગ તો જલ્દી જ થોડા ભાગમાં થયો હતો. લોકમાન્ય પોતે અસહકાર કરવાનું વલણ ધરાવતા ન હતા, કેમકે એમાં લોકો પાસે જે બલિદાનની આશા રાખવામાં આવે છે તે તેઓ નહિ આપી શકે એમ તેમને લાગતું હતું. ગાંધીજીએ પહેલી જ વાર સીધી લડતનું

દેશ-ન્યાયી આંદોલન ગિતુ હું અને તેની નિર્ણયપદ્ધતિઓ તમા (૨૨મી) ઉત્તરોત્તર પિતૃવચનો સાથે પ્રગટે સ્પષ્ટ લાગે છે. આપણી આપણી.

સત્યાગ્રહ અને અસહ્યતાની પદ્ધતિની આવી નાનકડી પુસ્તિકામાં દેખાઈ પડે સમીક્ષા કરવી અશક્ય છે. પણ તેને લગતી ઔદી મહત્વની વાતોનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. નવું અને અનિશ્ચિત એ ગાંધીજીની પદ્ધતિના આરંભ અને તે ભગવાન શુદ્ધ અને ઈશુ ખ્રિસ્તના મનાવે નિર્ધારિતો. વિશાળ પાયા પર સાનાતિ અને ગાંધીજીના ક્ષેત્રોના કેવી રીતે અનન્ય થઈ શકે એ ગાંધીજીએ પહેલી જ વાર સ્પષ્ટ આશયથી કાગળના અક્ષરોમાં સત્યાગ્રહી અર્થ દર્શાવેલો. પ્રતિપક્ષી તરફે પુનઃપ્રગતો ઉપયોગ નથી ગતો, પણ તેની સાથે તે નિષ્ક્રિય પણ નથી રહેતા. પ્રતિપક્ષીના પુનઃપ્રગતો મુખ્યત્વે તે પોતાના આત્મમગ્નતા અને નિર્ભયતા અને તરફ પ્રગતી મધ્યે મહત્વ મળવાની તૈયારી એ સત્યાગ્રહીના બાથાના આવી મળવાનું નથી કે પોતાના ક્ષેત્ર અંદર તે પોતાની જાતને અપાવી દેવા મુખીની તૈયારી ગમે છે. સત્યાગ્રહ એ ક્રિયાતંત્ર તો નથી. ગાંધીજી એ આવી નથી પણ અસહ્ય અન્યાય અને ગૌરવપુર્ણ મનાવે પ્રતિ ૧૦ મનાવે વિદ્યાન છે. અસહ્ય અને સ્વિનયન મનાવે મનાવે એ સત્યાગ્રહના પ્રગતિ-ન્યાયી ઉપયોગ છે. આત્મમગ્નતા અને મુદ્દત્ત મનાવે પ્રતિપક્ષી પાવિર્તન મનાવે એમાં પ્રગતી મનાવે છે, એમ જ નહિ પણ પ્રતિપક્ષીની સત્યાગ્રહનો જ નથી મનાવે અન્યાય અન્યાયી મનાવે બગ મનાવે તેના તનામ પગિણામોને વૈદી મનાવે આવે છે, અને પ્રતિપક્ષીને આપવામાં આવે તમામ સદાચાર પાઠો એવી જ રીતે તેની સાથેના સંબંધ તાડી નાખવામાં આવે કે આમ સત્યાગ્રહ એ 'સતીવ રેઝિસ્ટન્સ' (મૂળે પ્રતિ ૧૦-નિષ્ક્રિય પ્રતિમ) નથી નિષ્ક્રિયનાનો તેમાં અસહ્ય પણ નથી અન્યાય અન્યાય અને જુ મનાવે આમે સત્યાગ્રહીએ હૃદયેગ મુખ્યત્વે જ લેઈએ સત્યાગ્રહ એ તો પ્રતિમ તુ પુનઃપદ્ધતિ સ્પષ્ટ અર્થ છે અને પ્રગતી એકેએ માણસ

સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક કે વૃદ્ધ—સૌ કોઈ તેમાં પોતાનો હિસ્સો આપી શકે છે, એ તેની વિશેષતા છે.

સાધન અને સાધ્યની સરખામણીમાં (Ends and Means) સાધનોની શુદ્ધિ ઉપર ખૂબ બાર મંત્રીને ગાંધીજીએ રાજકારણને એક નવી દૃષ્ટિ આપી. રાજકારણના ક્ષેત્રમાં તેમણે સ્પષ્ટતા, નમ્રતા, નિરાડંબર વગેરે ઉદાત્ત ગુણોને મહત્વના રચાને રચાયા, જે અત્યાર સુધી અંગન છવનને માટે જ આદર્શ અને સ્વીકાર્ય મનાતા હતા. અભય અને સત્યપરાયણતાને તેમણે સત્યાગ્રહની કાર્યપદ્ધતિમાં સૌથી મહત્વના ગુણો તરીકે રચાપિત કર્યા. રાજકારણ અને નીતિ, વ્યવહાર અને સિદ્ધાંત, સાધન અને સાધ્ય વચ્ચેનો ભેદ તેમણે સાવ ગાળી નાંખ્યો.

લડતની તેમની પદ્ધતિમાં આડંબર, બહુમાળાશ અને ખાસી ધમકીઓને સ્થાન નથી. આપણી માગણી ઓછામાં ઓછી અને પૂરેપૂરી ન્યાયી હોવી જોઈએ. તેની સ્મૃતિ ખૂબ જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક, અત્યુક્તિ વગર, વિનયપૂર્વક અને અસંદિગ્ધ બાયામાં થવી જોઈએ, પણ તેનો સ્વીકાર ન થાય તો તે મેળવવા માટે જીવતા જોખમે લડી દેવાને તૈયાર થવું જોઈએ. પ્રતિપક્ષી માટે હંમેશાં આદર રાખવો જોઈએ, બિન-મહત્વની બાબતો અને ત્રીણી વિગતોમાં (ટ્રિટલ્સ)માં સમાધાન માટે હંમેશાં તૈયાર રહેવું જોઈએ, પરંતુ મહત્વની બાબતો અને તત્ત્વ (પ્રિન્સિપલ)નો પ્રશ્ન આવે ત્યારે જરા પણ નમતું મૂકવાને તૈયાર ન થવું જોઈએ. ગાંધીજીની આ વિચારણા દેશ સમક્ષ સાવ નવી હતી, અને અત્યાર પહેલાંના કોઈ નેતાએ દીઠી આવી બાયામાં વાન કરી ન હતી. ગાંધીજી દેશને ગમી ગયા, અને તેમણે પણ પોતાની હડતા અને અડગ આત્મમર્યાદાના બળે દેશને આગળ દોરવા માંડ્યો. કોઈ કુશળ વૈદ્ય જેમ દરદીની નાડ હાથમાં લે તેમ તેમણે દેશના લાલિને દોરવા માંડ્યું.

૯ અસહકારનું આંદોલન (૧૯૨૦-૨૨)

અમૃતસરની બેઠક પછી થોડા દિવસોમાં ગાંધીજીના વચ્ચેના મોટા ફેરફાર થયો. અમૃતસરમાં ગાંધીજીએ સંગઠનના કામમાં દખલ નહિ કરતાં મદનજી ડગ્લાનું વચ્ચે લીધું હતું. દલે ગાંધીજી અસહકાર કરવાના મતના પક્ષે ગયા અને વિધિની વિચિત્રતા તો એ છે, કે ગાંધીજીના સહકારના દગ્લાનો જેમણે અમૃતસરમાં વિરોધ કર્યો હતો તેઓ અસહકારના તેજના દગ્લામાં તેની સાથે પડ્યા.

ગાંધીજીના વચ્ચેના થયેલા આ ફેરફારના બે કારણો હતાં. એક તો જલિયાનવાલા બાગ અને પંતમના અત્યાચારો વિરુદ્ધ સરકારનું વચ્ચું, અને બીજું ખિનાફતના પ્રશ્ન વિશે સંગઠનો અન્યાય, પંતમના અત્યાચારો માટેના જવાબદાર અમલદારો—જન ન હાથ અને સરકારી કોલેજના અધ્યાપકો સંગઠને નિર્દોષ દર્શાવે તેમની સામે કથા જ પત્રના ન લીધાં, એટલું જ નહિ પણ ઘણા જોગબંધો દ્વારા ડાહરની ખૂબ પ્રશ્ન સાદી અને તેને નાણાની બેઠક પછી અર્પણ કરી. આ બધાને લીધે દેશ-બહાર ખૂબ અસનેય અને ઉઘાટ ફેલાયો.

મુસલમાનો માથે ક્રિસ્ટિયન સંગઠને વિશ્વાસઘાત કર્યો હોવાથી તેઓ પણ ખૂબ ઉદ્વેગિત થયા. એશિયા માર્કેટનાર, પ્રેસ વગેરે તુર્કસ્તાનના પ્રદેશો તુર્ક પછી તુર્કસ્તાન પાસેથી પડાવી લેવામાં નહિ આવે, એવું એક વચન તુર્ક સંગઠિયાન દગ્લાના વડા પ્રધાન લોર્ડ લોર્ડે આપ્યું હતું. આ વચન ઉપર આધાર ગાંધી દિગ્ગજ સંગઠનો તુર્કસ્તાન માટે લડવા તૈયાર થયા હતા, પણ તુર્કને અતિ વસાઈની સહિ પ્રમાણે તુર્ક પાસેથી પડા પ્રદેશો પડાવીને નિવગ-લોની અદગ-અદગ વડેની દેવામાં આવ્યા. તુર્કસ્તાનની અતિ પણ મોટે બાગે એક દાર્ઢ કનિગન નીમીને

તને મોંપી દેવામાં આવી. આ બધાને પરિણામે ખસીક (તુર્કસ્તાનનો મુસલમાન)ની સત્તા નાશ પામી અને તે એક પૂરણું બની ગયો. ખિલાફતના ગૌરવ અને પ્રભાવને હણનારા આ વિશ્વાસવાનથી મુસલમાનો ખૂબ ખળબળી ગયા.

બનાવો ઝડપથી બનવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૯૨૦ના જાન્યુઆરીમાં મોક્કાના મદમઅલીની આગેવાની હેઠળ એક પ્રતિનિધિમંડળ ઉગ્ધ ગયું. પણ વડા પ્રધાન લોર્ડ ઓર્મ તરફથી સાવ નિરાશાજનક જવાબ મળવાથી છેવટે ગાંધીજીની દોરવણી નીચે અર્ધસહ અસહકારની લડત શરૂ કરવાનું નક્કી થયું. ૧૯મી માર્ચનો દિવસ આખા દેશ માટે શોકનો દિવસ જાહેર કરવામાં આવ્યો, અને હડતાલ, અપવાસ અને પ્રાર્થનાથી તેની ઉજવણી કરવામાં આવી. ૧૯૨૦ના મેની ૩૦મીએ કોંગ્રેસની મદાસમિતિ મળી, અને ત્યાર પછી તરત જ અસહકાર વિષે આખરી નિર્ણય કરવા કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બરમાં ઠસકતા ખાતે બોલાવવામાં આવી. અસહકારના કાર્યક્રમને શોકનો સાથ મળશે કે કેમ તે વિષે લોકમાન્ય તિલક સારાંકે દેતા, પણ તેમણે તેને સંપૂર્ણ સહનતા દર્શાવવાની સાથે પોતાનાં હાર્દિક દેશની ખાતરી આપી. પરંતુ જુલાઈની ૨૧મી તારીખે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. “સ્વગત્ય મારો જન્મસિદ્ધ હશે છે” એ મંત્રના ઋષિ ચામ્યા ગયા પછી ખીજે જ દિવસે એટલે કે ૧લી ઓગસ્ટને દિવસે અસહકારની લડતનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો, એ પણ એક જોગાનુંજોગ છે !

ઠસકતા કોંગ્રેસ મળતાં પહેલાં ગાંધીજીએ અલીબાઈબેાના સાથમાં આખા દેશનો પ્રવાસ આદર્યો. સપ્ટેમ્બરની ૪થીએ ઠસકતાનું ખાસ અધિવેશન શરૂ થયું. આગેવાનોમાં ખૂબ મતબેદો હતા. અસહકારની નીતિ અંગે જુદા જુદા પ્રતિભા અભિપ્રાયો પણ બિચ દતા, અને કેટલાક તો સાવ વિરુદ્ધ હતા. એ કોંગ્રેસના પ્રમુખ લાલા લજપતરાય અને દેશબંધુ ચિતરંજનરામે ગાંધીજીના અસહકારના દરાવનો સખ્ત વિરોધ કર્યો.

ધારાસભાના બહિષ્કાર સામે આ બંને નેતાઓનો નિરોધ હતો. જાણીતા નેતાઓમાથી માત્ર પડિત મોતીલાલ નેહરુએ જ ગાંધીજીને ટેકો આપ્યો. નિમનનિયારિણીમા ગાંધીજીનો દરાર માત્ર સાત મતની નહીં બમતીથી પસાર થયો. પણ મેગ્રેસની ખુબી બેઠકમા આ દરાર ૧૮૮૬ વિ ૮૮૪ મતથી, એટલે કે, લગભગ એ- હજાર મતની મોટી મુદ્દમતીથી પસાર થયો. આ દરાર પ્રમાણે સરખરી શાળા, પોલેબે અદાલતો અને હાગ સભાઓનો બહિષ્કાર, પગદેશી માનનો બહિષ્કાર, ખિતામો અને માનચાહનો બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રિય પિદ્ધાનયો પચાયતો વગેરેની સ્થાપનાનો વ્યાપક નાર્સકમ મજૂર કરામા આ ચો આને પરિણામે દેશભરમા એ નવું જ વાતાવરણ બાપી રહ્યું.

ઈ સ ૧૮૨૦ના ડિસેમ્બરમા મગેલી નાગપુર ગ્રામસમા અમદાવારનો દરાવ ફગીને મજૂર કરામા આ ચો એકલું જ નહિ પણ દન તા ગ્રામસમા તેનો વિરોધ ગ્નાર દેશખધુ હાસે જ તે રમૂ મ્યો અને લાનાજીએ તેને ટેકો આપ્યો. આમ નાગપુરમા ગાંધીજીને દનમતા રતા થયા જ મોટા પ્રમાણમા ટેકો મળ્યો. નાગપુર મેગ્રેસમા લગભગ પદર હજાર પ્રતિનિધિઓએ તાજરી આપી. મેગ્રેસના ઇતિહાસમા સૌથી વધુ પ્રતિનિધિઓનાળા આ બેઠક હતી. ઇંગ્લડના મજૂરપક્ષમા પ્રતિનિધિઓ તરીકે ઈર્નલ વેન્નપુડ મિ મેન સ્પૂર અને મિ નાર્ડ તથા બી ન હજારો પ્રેક્ષકો પણ હાજર હતા. ગાંધીજી મારે આ બેઠક એ મદાન વિજય રૂપ હતી. ગાંધીજીને મગેલી આ સફળતાથી મેગ્રેસના જૂના વિનીત આગેવાનો તો આભા જ બની ગરા. ગાંધીજીના આગમનથી ગ્રામસના જૂના નેતાઓમાથી કેટલાક તેમાથી ખરી પચા જનાગ મદમઅની જિતા અને શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીના નામોનો લેખ આમા ખામ કરવો જોઈએ.

નાગપુર મેગ્રેસ પડી અસા ૧૨ પૂરબોગમા શરૂ થયો. ગાંધીજીની અસદમારની હામનો દેશ તરફથી બારે ઉત્સાહભર્યો જવાબ મળ્યો.

અસદશરતના હાર્થક્રમનો સંપૂર્ણપણે અમલ થાય તો એક વર્ષમાં રચનાત્મક મળે એમ ગાંધીજીએ આ વખતે કહ્યું હતું. મારાસમાનો બદિલાર ખૂબ સરળ થયો, અને પ્રજાના બહુ મોટા ભાગે મૂંઠણીમાં મન ન નોંધાવ્યા. કેટલાય મોટા મોટા વકીલોએ વકીલાત છોડીને અસદશરતમાં જોડાયા. કેરો અને રાજાકોતેલેનો બદિલાર પણ સારા પ્રમાણમાં ગાળ્યો, અને એ સરેરાશની પ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓની દેશભરમાં સ્થાપના થઈ. યુનિવર્સિટી વિદ્યાપીઠ, તિલક મદારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ, દાદી વિદ્યાપીઠ, અલીગઢ રાષ્ટ્રીય મુસ્લિમ વિદ્યાપીઠ, બિદાર વિદ્યાપીઠ અને દળરો રાષ્ટ્રીય શાળાઓ, આ જ વખતે શરૂ થઈ. બંગાળ, મુંબઈ, પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં વિદ્યાર્થીઓએ અસદશરતમાં ખૂબ દાગો આપ્યો. ખિન્નામે ધનુષ્યે છોડી દીધા. ૧૯૨૧ના એપ્રિલની શરૂઆતમાં કોંગ્રેસ મદાસમિતિએ તિલક રચનાત્મક કાળામાં એક કરોડ રૂપિયા ઉધરાવવાનો, કોંગ્રેસના એક કરોડ સહયોગે નોંધવાનો અને વીસ લાખ રૂપિયા દાખલ કરવાનો હાર્થક્રમ દેશને આપ્યો. દારૂનિષેધ અને પંચાયતોની સ્થાપનાનો હાર્થક્રમ પણ મુશ્કેલીમાં આવ્યો. આ હાર્થક્રમોને પ્રજા તરફથી મુંઢર જવાબ મળતાં ૧૯૨૧ના ઓગસ્ટની ૧લી તારીખથી પંદરેલી કાપડનો બદિલાર શરૂ કરવાની હાકલ કરવામાં આવી.

ખીજ બાજુ ચરધારી દમનનો કોરડો પણ લેસબેર પીંજાયા માંડ્યો હતો. ૧૯૨૧ના જુલાઈમાં અલીબાઈઓ, ડૉ. કીચન, જગદ્ગુરુ મંદરા-ચાર્પ અને ખીજ નેતાઓને પટ્ટવામાં આવ્યા. નવેબર મહિનામાં ગ્રિન્સ ઓફ વેલ્ફેર આગમન થવાનું હતું. કોંગ્રેસે તેના અગતના તમામ હાર્થક્રમનો સંપૂર્ણ બદિલાર કરવાનું હાલ્યું. દિલ્હિસ્તાનની જમિ ઉપર તે ઊતર્યો એ દિવસ ૧૭મી નવેબર, કોંગ્રેસના આદેશ અનુસાર દેશભરમાં સખ્ત હડતાલ પડી. પંદરેલી કાપડની ઠેર ઠેર હોળાઓ થઈ. મુંબઈમાં તે દિવસે તોફાનો અને ખૂનામસ્તી શરૂ થયાં. ગાંધીજીએ ટોળાંની વચ્ચે ફરી ફરીને લેખને સમજાવવા છતાં ય શાંતિ ન સ્થપાઈ ત્યારે તેમણે શાંતિ

અને વનગથાની મથાના થાય ત્યાં સુધી અપવાસ આપ્યાં પાંચ દિવસ પછી ગાંધી મથાના ગાંધીજીએ અપવાસ છોડ્યા

ગ્રેમસ અને ખિનાફના મુલાકાતો આ સમયે દેશભરના મહત્વના ચર્ચા થઈ ગયા હતા. પાંચવી કુલના બહિષ્કારના આ દરમિયાને મદરવનો ભાગ લીધો બહિષ્કારો મળેલી સફળતાથી અને અસહ્યતાના આદાનની ઉમ્મતાની સગીરી તરફ અને નિર્મિતિને ખૂબ ધક્કો પડેલો. મુલનાનોએ આ લેખમાં ખૂબ આગળ પડેલો ભાગ લીધો સમગ્રની સત્તા સામેનાં સર્વવ્યાપી નિરોધ અને તળી અવગણનાથી અને ક્રિટિકા અમનદારો દ્વિમત હાગવા લાગ્યા. ૧૯૨૧માં વાર્ષિક રોડ રીડિંગે - ૬૫૦૦૦ તન સર ૧૨, 'ગૂચવાઈતી અને મૂઝાઈદારી' સમુદાય પ્રાપ્તી સરમગના એ ખાનગી પત્રિકામાં જેવામાં આ યુ કે "એ દુષ્કા વાન ૧૧ કે પ્રથમ પગલ હમેશા કુશળ (માનસ) ન છે મુશ્કેલી ગતિને લોડ લાડિના શરૂઆત 'ગાંધીજી રંગભૂમિથી એ તસુ જ દૂર રના'

અસહ્યતાની દિવસોમાં દેશ માટે ૧૯૨૧ના અત સુધીમાં તો દેશમધુ દાસ અને તનુ કુમાર લાનાજી પતિ મોનીનાયજી, પત્નિ જવાહરનાન મોરે નેતાઓ અને બીજા હજારો મહામહાઓ ગિરમતાર મગામાં આપ્યાં. ૧૯૨૧ના મિમેન્ટ અને ૧૯૨૨ના જાન્યુઆરી એ બે મહિનામાં ચર્ચને જ લગભગ ત્રીસ હજાર ધરપકડો ચર્ચ પકડા પકડીને જુવાન સ્ત્રીઓ બાગમે અને જુવાનો તા પોલીસની લારીના સ્ત્રી બેસતા અને જીન ધાની ના પા તા આની સામે શુ દેવુ તે અમનદારોને સજા નહિ ઈ સ ૧૯૨૧ના ડિસેમ્બરમાં મળેલી અમલવાદ મોરેસના અસહ્યતાને કુશળ મરી પસાર મગામાં આપ્યાં નામની લડત પણ બારડોની મતુર અને દેશના બીજા ભાગોમાં શરૂ રવાની નિયારવાઓ થયા લાગી સનિયબગની દિવસોમાં ઉપા રાન પણ દરારનામાં આ યુ અને ગાંધીજીને ન નના સમુખત્યાર નીનવાના આ રા તમણે બાગોથી તાનમથી મહામહા સનિયબગ રાક મ રાનો

વિચાર 'જાહેર ક્યો, અને પોતાના નિર્ણયની જાણ કરતો પત્ર પણ ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીની ૧લી તારીખે વાઈસરોયને લખી દીધો. એવામાં પછી ફેબ્રુઆરીએ સંયુક્ત પ્રાંતોમાં આવેલા ચૌરીચોરા ગામમાં કોંગ્રેસીઓના એક સરઘસે પોલીસઓને આગ લગાડીને તેમાંના ૨૨ સરકારી નોકરોને બાળી મૂક્યા. કોંગ્રેસવાદીઓનો આ દિસાથી આધાન પામીને ગાંધીજીએ સવિનય હાનુનખંગની દિશ્યાએ મોકૂફ રાખવાનું નક્કી કર્યું, અને ૧૨મી ફેબ્રુઆરીએ મળેલી કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠકે આ અગવળને મોકૂફ રાખવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો.

હાલતને એકાએક મુક્તવી રાખવામાં આવી તેથી ધણી લોહા ગાંધીજી સામે ચિડાયા, પણ કોંગ્રેસની મદાસમિતિએ તો ૨૫મી ફેબ્રુઆરીએ ગાંધીજીના નિર્ણયને મહેર લગાવી. ગાંધીજીએ દેશને આપેલી અહિંસાની તાલીમને હજી અધૂરી માનીને દિશ્યાએ મુક્તવી રાખી, અને દેશને વધુ તાલીમ આપના માટે દારનિષેધ, કોંગ્રેસના સભ્યોની નોંધણી, રેલિયાનો પ્રચાર, રાષ્ટ્રીય માળાઓ અને પંચાયતો વગેરેની સ્થાપનાનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ દેશ સમક્ષ રજૂ કર્યો. સરકારે ગાંધીજી ઉપર હાથ નાખવા માટે આ તક યોગ્ય માની બાજુ હવે પોતાના હાથેમાં આવી છે એમ જણીને ગાંધીજીને ૧૧મી માર્ચે પ્રજાની વચ્ચેથી ઉઠાવી લીધા અને 'થંગ ઈન્ડિયા'માંના તેમના ત્રણ ભેખોને માટે તેમની સામે કામ અમાલીને રાજકોટના આરોપસર તેમને છ વરસની સજા ફેરવી દીધી.

૧૦ બંધારણીય હિલચાલ (ઈ. સ ૧૯૨૩-૨૭)

ભગતી પાઠી એટલે આવે તેમ ઈ સ ૧૯૧૯-૨૨ના ઐતિહાસિક વર્ષો દરમિયાન આવેનો રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો જુનાળ હવે પાઠો વધ્યો. આરે તરફ નિગરા અને નિરુત્સાદના ચિહ્નો દેખાના લાગ્યા સામુદાયિક સંવિનયભંગની લડત તો પાઠી ખેતી લેવામાં આવી હતી, પરંતુ ૧૯૨૨ના નવેજાના અતમા મગેની કોંગ્રેસ મહાસમિતિમાં મર્યાદિત પ્રમાણમાં અને અમુક શરતોએ સંવિનયભંગ કરાવી પરવાનગી પ્રાપ્તિ-સમિતિએને આપનામાં આવી ધારાસભાએની આગામી ચૂંટણીએમાં ભાગ લેવો કે નહિ તે વિશે પણ આ વખતે વિચારણા કરામાં આવી એ જ વર્ષની નાનાવમાં મગેની ગયા કોંગ્રેસમાં આ પ્રશ્ન ખૂબ ઉઘડ્યો. દેશમધુ દાસ, પતિત મોતીલાલ, વિદ્યુતભાર્ગી પટેલ વગેરે ધારાસભાપ્રવેશના પક્ષમાં હતા, જ્યારે શ્રી રાજગોપાલાચારી જે અનમાગી, સરદાર વલ્લભભાર્ગી પટેલ વગેરે તેની વિરુદ્ધ હતા. કોંગ્રેસમાં આ વખતે બે પક્ષ જોવા થયા ધારાસભાની અદર જઈ તેના નામ મળમાં વિશેષ નાખવાના મતના દેરવાદીઓ કહેવાયા ધારાસભાનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર ચાલુ રાખવાના પક્ષ રો નારેગવાદીઓ કહેવાયા ઈ સ ૧૯૨૨ની ગયા કોંગ્રેસમાં નારેગવાદીઓની જામની થઈ આથી દેશમધુ દાસે કોંગ્રેસના પ્રમુખગયાનેથી ગણનામું આપી દર્શને પતિત મોતીલાલના સંસ્કારથી સ્વરાજ્યપક્ષ નામે જુદા પક્ષની ઈ સ ૧૯૨૩ ની શરૂઆતમાં ગયાપના કરી લેનાથી છૂત્રીને આવેના જવાબદારી નેદરુ અને મોનાના અજુન નામ આગ્રાદે બને પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કરાનાના તનતોડ પ્રયાગો આપ્યા ઈ સ. ૧૯૨૩ના મે મહિનામાં મહાસમિતિએ નક્કી કર્યું કે ધારાસભાના બહિષ્કારના દરમ અમે ઈ

પણ જાતનો પ્રચાર ધારાસભાના મતદારોમાં ન કરવો. આથી રાજ્ય સહિત કારોબારીના છ સભ્યોએ રાજ્યનામાં આપ્યાં. ડૉ. અનસારીના પ્રમુખપણા હેઠળ કોંગ્રેસનું કામ હવે આગળ ચાલ્યું. ત્યાર પછી થોડા મહિને ડૉ. અનસારી અને જવાહરલાલે પણ કારોબારીમાંથી રાજ્યનામાં આપ્યું અને તેની રચના નવેસરથી થઈ.

૧૯૨૩ના જુલાઈમાં નાગપુરમાં ઊર્બી ચણેલી જંગલ સત્યાગ્રહની લડતને કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ સ્વપૂર્ણ ટેકો આપ્યો, અને તેની દોરવણી કરવાનું સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને સોંપવામાં આવ્યું. શ્રી જમનાલાલ બજાજ અને બીજા સંખ્યાબંધ સ્વયંસેવકોએ ગિરફતારી વહોરી અને અંતે સત્યાગ્રહનો સફળ અંત આવ્યો.

૧૯૨૩ના સપ્ટેમ્બરમાં ધારાસભાપ્રવેશના પ્રશ્ન અંગે વિચાર કરવા કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક મોક્ષાના આઝાદના પ્રમુખરથાને દિલ્હીમાં મળી. આ બેઠકમાં ધારાસભાએનો બહિષ્કાર પાડો ખેંચી લેવામાં આવ્યો, તેમ જ ધારાસભામાં જવા સાથે વાંધો ન હોય તેવા કોંગ્રેસવાદીઓને તેમાં જવાની તથા મન આપવાની છૂટ આપવામાં આવી. ત્યારપછી ત્રણ મહિને મોક્ષાના મહમદઅલીના પ્રમુખરથાને મળેલી કોમિટીના કોંગ્રેસમાં આ દરાવ કાયમ રાખીને બહિષ્કારનાં સિદ્ધાંત અને નીતિમાં ફરી વિશ્વાસ બ્યક્ત કરવામાં આવ્યો અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા સચિન્યબંગ માટે તૈયાર થવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો.

આ અરસામાં દેશમાં રથપાયેલી કોમી એકતા તૂટવા માંડી હતી. ૧૯૨૨માં તુર્કરનાનમાં પ્રગ્લસતાક રથપાયેલી સુલતાનપદનો અને તેની સાથે ખિલાફતનો એકાએક અંત આવ્યો. ૧૯૨૨-૨૩ના વર્ષો દરમિયાન પંજાબ અને બંગાળમાં બારે રમખાણો થયાં. ૧૯૨૪ના સપ્ટેમ્બરમાં કોહાટ, ગુજબમાં અને દેશના બીજાં સ્થળોએ કોમી રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં. ગાંધીજી આ વર્ષની શરૂઆતમાં જ એપેન્ડિસાઈટિસની બીમારીને કારણે છુટ્ટા હતા અને આ દરમિયાન સફળ શસ્ત્રક્રિયા બાદ તેમની

તમિલ સુધરના પામી હતી કોની નુરુદાના પ્રાચલિતરૂપે તેનું ૨૨ દિવસના અપરાધ દર્શાવવામાં આવ્યા હતા. તેની જુદી જુદી પ્રમાણ આગેવાનોની એક એક પત્રિકા દિલી મુકામે મળી જોને પત્રિકાએ એક “કોમી લના” અમિતિની નિમણૂક થઈ, જે કે ગોપીરામનું દંડ આપી મૂકવામાં ન ગયું.

૧૯૨૪ની શરૂઆતમાં ધારાસભાઓની ચૂંટણીઓ થઈ અને તે પહેલે તેમાં ૪૫ બેઠકો મેળવી આ ઉપરાંત ધારાસભામાં અન્ય ૨૦ જેવાં વિચારના સભ્યોનો પણ તેને ટેકો મળ્યો. આ મનાતા મળેલા સુધુ દળનું નામ “નેશનલિસ્ટ પાર્ટી” ગણવામાં આવ્યું. આ પક્ષ તરફથી ગાંધીની માગણી મૂકી હતી. દરમિયાન ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીની ૧૮મી તારીખે પસાર કરવામાં આવી, પણ સરકારે આનો મર્જ મનોમન કરવામાં ન વાળતા નિલેખની નીતિનો આગળ ચલે. અદાલત અને નાણાની માગણીને નામસૂર કરવામાં આવી. ગાંધીજી આ દરમિયાન બહાર આવેલા હોઈ બને દળો વચ્ચે એકતા આપીને કોંગ્રેસનું મન વધારવાના પ્રયત્નો થયા. તે માસમાં ગાંધીજી સાથે દેશનકુ દાસ અને મોતીલાલને એક સમજૂતી થઈ જોને પત્રિકાએ ધારાસભાઓમાં કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે નામ કરવાની અગત્યપણને સત્તા આપવામાં આવી સાથે સાથે રચનામાં નામકરમ અને મહિલા પગ બાગ મૂકવામાં આવી.

ઈ સ ૧૯૨૪માં ગાંધીજી પ્રમુખપદને મળેલી મેનગામ કોંગ્રેસમાં બને પહેલા વચ્ચેનું સમાધાન પાડી ચલુ નિરોધ અને ધર્મજોને રચાને હવે કોંગ્રેસના બને પહેલા વચ્ચે બાળીદાની બાનના રીની થઈ કોંગ્રેસના પ્રમુખ અમ્યમિદુ હવે ધારાસભાઓ બન્યું વડી ધારાસભાનું નામ પડિત મોતીલાલ સભાજતા હતા, જ્યારે બગાડ ધારાસભાના દેશનકુ હતા વડી ધારાસભામાં કોંગ્રેસને ઉપગઉપગી સદાગતાઓ સાપડી. ૧૯૫૦નો રાજકોઓનો કાયદો, સમાનધીનો કાયદો વગેરે ૨૦ નવાના

આગ્યા. જાંગળમાં દેશજંધુ, ત્યાંના ગવર્નર લોડ લિટનને મળ્યા અને
 બંને વચ્ચે સમજૂતીની વાતચીતો ચાલી. દેશજંધુને સરકારનો હૃદયપત્રો
 થવાની આશા દેખાતી હતી. જાંગળ પ્રાંતિક પરિષદમાં તેમણે અમુક
 શરતોએ સરકાર સાથે સંકર કરવા અંગે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.
 હિંદી વાહર લોડ બર્નહેડે પણ આ અરસામાં સ્વરાજ્યવાદીઓને
 ધારાસભામાં અંતરાય નાંખવાને બદલે સંકર આપવાની સલાહ આપી.
 દેશજંધુને લોડ બર્નહેડમાં શ્રદ્ધા હતી. એવામાં તો ઈ. સ. ૧૯૨૫ના
 જૂનની ૧૬મીએ તેમનું અવસાન થયું. સ્વરાજ્યપક્ષનો સ્તંભ ચાલ્યો
 ગયો. દેશજંધુના અવસાને જાંગળના રાજકારણ માટે તો એક ન પૂરતો
 એવું ગાંધી પાડ્યું. જાંગળ ધારાસભામાં તેમનું સ્થાન શ્રી મેનુજીભાઈએ
 લીધું, પણ થોડા જ વખતમાં શ્રી સેનુજીભાઈ અને શ્રી મુભાવચંદ્ર બોઝના
 પક્ષો વચ્ચેની દુઃખદ અથડામણો શરૂ થઈ. જાંગળના ટોચેસવાદીઓનાં
 પરસ્પર મન વિચા અર્થાં અને ત્યાંનું રાજકારણ અત્યંત ડહોળાઈ ગયું.

વડી ધારાસભામાં સ્વરાજ્યપક્ષે પોતાનું કાર્ય ભારે કુગળતાથી
 બજાવ્યું. ગાંધીજીએ પોતાની જ સ્વાભાવિક ઉદ્ધારતાથી સ્વરાજ્યપક્ષના
 કાર્યમાં જરા પણ દખલ ન નાખવાની નાફેરવાદીઓને આગ્રહપૂર્વક
 ભલામણ કરી, પણ સ્વરાજ્યપક્ષની અંદર મતભેદો અને પક્ષાપક્ષીએ
 દેખા દેવા માંડી. સિસ્તમચના બનાવો બનવા લાગ્યા. પક્ષના સમર્થ
 નેતા મોતીલાલજીએ તેની સામે દડદ પગલાં લીધાં. આથી કેટલાક
 સભ્યોએ તેમાંથી છૂટા પડીને નવો પક્ષ સ્થાપ્યો. નવો પક્ષ શરતી સંકર
 અને હોદાસ્વીકારનો હિમાયતી હતો.

આ દરમિયાન કેમ્પી ઘર્પણો તો વધતા જ ચાલ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૨૬ના
 એપ્રિલમાં દલદલામાં બધાનક કેમ્પી દુહાડ થયું. એ જ વર્ષના અંતમાં
 ગોહતી ટોચેસને ટાંકણે દિલ્હીમાં સ્વામી અદ્વાનંદનું એક મુસક્કમાને ખૂત
 થયું. દેશભરમાં દુઃખ અને વિપાદ વ્યાપી રહ્યાં.

ધાગસબામાની ઝાગ તપમની મગ્ધાર આવેની અથડામળો ૧૯૨૬
 -૨૭ના વરો દમિયાન પળુ ચાન ગ્દી બીજી તરફથી દિલ્લુ-મુગિયમ
 જૈકરની મથાપનાના પ્રયત્નો પગુ ચાનુ ગ્લા રચનાત્મક કાર્યક્રમ આગળ
 ધપાવનામા આ યો એકદરે આ સમય દમિયાન દેશનુ ગામીય
 ધાનારનુ દંડુ જ રહે ધાગસનાઓમા સ્વરાજ્યપદાને મગેની સફળતાઓ
 ઉપગત આ વરોમા ગામીય જનશ્રુતિના જીતગના પાનને ખાગે એધુ મ્થુ
 ન બન્યુ ધાનારગળુમા સર્વ નિરાશા બો નિરુત્સાદ જ હતા

૧૧ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા (૧૯૨૮-૩૪)

ઈ. સ. ૧૯૨૮નું વર્ષ અવાંચીન દિવસ રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં બારે મહત્વનું છે. એ વર્ષમાં અનેકા બનાવોએ દેશના વાતાવરણમાં ઝડપી પસરો આપ્યો. નિરાશા અને નિરુત્સાહને સ્થાને સ્વયંત્ર ઉત્સાહ અને પ્રવૃત્તિ નગરે પડવા લાગ્યાં.

૧૯૨૭ના નવેમ્બરમાં સાર્ધમન કમિશનની નિમણૂંદની જાહેરાત બહાર આવી. સ્વરાજ્યપક્ષ તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી રાષ્ટ્રીય માગણીનો સ્વીકાર કરવાને બદલે સરકારે બંધારણમાં સુધારા મૂકવા માટે આ કમિશનની નિમણૂંદ કરી હતી. સર જોહન સાર્ધમનના પ્રમુખ-પણા નીચેના આ કમિશનમાં એક પણ દિવસે દેશમાં નહિ આવવાથી દેશભરમાં બારે વિરોધની લાગણી જાગી ઊઠી. દેશના તમામ પક્ષો અને સંસ્થાઓએ આ કમિશનની નિમણૂંદ સામે સખ્ત વિરોધ કર્યો. વિનીતોને મુક્તિ તેનાથી આધાર લાગ્યો. શ્રીમતી એની બિસાઈના શબ્દોમાં દેશીએ તે દિવસનાં ને “દાઝ્યા ઉપર ડામ” દેવાયો હતો. જલિયાનવાલા બાગના અત્યાચારો પછી બ્રિટિશ સરકારના ડોઈ પણ કૃત્ય સામે સાર્વત્રિક વિરોધ બિંદ્યો હોય તે ને આ પ્રસંગે. ઘણાં વર્ષો પછી દેશના તમામ પક્ષોને ઐક્યસાથે ડામ ઠગવાની આ નક સાંપડી. દેશભરને એક સગખી રીતે અકારા થઈ પડનારા આ કમિશનનો સપર્શ બલિષ્ઠકાર કરવાનું દોષેએ નહીં હતું.

ઈ. સ. ૧૯૨૮ના કેબુઆરીની ૩૭ તારીખે સાર્ધમન કમિશને મુંબઈની બૃમિ પર પગ મુક્યો. આખા દેશમાં એ દિવસે સખ્ત હડતાલ પડી. મદ્રાસમાં ગોળીમાર થયો અને ત્રણ નાગરિકો માર્યા ગયા. કમિશન ન્યાં ન્યાં ગયું ત્યાં ત્યાં તેની સામે લોકોના મોટા સમુદાયોએ વિરોધના પ્રયત્ન દેખાવેા કર્યો, સરઘમો કાઢવામાં આવ્યા અને ડાંગા વાવટાથી

તેનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. દિલ્હી, લાહોર, લખનૌ, પટણા વગેરે સ્થળોએ તો પ્રચંડ દેખાવો થયા. લખનૌમાં તો “સાઈમન પાછો જા” તો લખાણવાળા પતંગો અને બલૂનોથી આકાશ ભરાઈ ગયું. ટેરેટર લાડીમાર થયા, સંખ્યાબંધ ધરપકડો થઈ, લોકોના ટોળાં ઉપર ઘોડા દોડાવવામાં આવ્યા અને બીજા અનેક પ્રકારના અમાનુષી અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા. સાક્ષાત્તઃ જલપતરાય, પંડિત જવાહરલાલ, ગોવિંદવલ્લભ પંત અને મુખાપચંદ્ર જોશી જેવા કોંગ્રેસના પહેલી હરોળના આગેવાનોને પણ આ પ્રસંગે લાડીમારનો સ્વાદ ગાળવા મળ્યો. એમ માનવામાં આવે છે કે આ દિવસોના દુઃખમાં ઘોડા અડવાડિયા પછી લાલ્લાજીનું મૃત્યુ નિપજળ્યું. સરકારના આ અત્યાચારોથી તો બળતારમાં ઘી હોમાયું અને દેશ આખો ગુસ્સાથી સળગી ઊઠ્યો. વાનાવરણમાંથી નિરાશા અને મુસ્તી આપ્યાં ગયાં. બ્રિટિશ સરકાર સામે લડીને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની દિશામાં આગેકૃત્ય કરવાની ઇચ્છા તીવ્ર બનવા લાગી.

સાઈમન કમિશનના બહિષ્કારની સફળતામાં વિદ્યાર્થીઓએ અને યુવકવર્ગે ખૂબ સુંદર ફાજો આપ્યો હતો એ નોંધપાત્ર છે. યુવાનોમાં આ વર્ગે ખૂબ જાગૃતિ આવી. દેશમાં ઠેર ઠેર યુવકસંઘોની પ્રવૃત્તિ જોર પકડવા લાગી.

ચીનની ક્રાન્તિની સફળતા, તુર્કસ્તાન, જર્મની અને અફઘાનિસ્તાન સાથેની સંધિથી સોવિયેટ રશિયાનું વધતું જતું બળ વગેરે આંતર-રાષ્ટ્રીય ઘટનાઓએ પણ દિલ્હી પ્રજ્વળતા માનસ પર જીંદી અસર કરી હતી. કોંગ્રેસની અંદર પણ આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવો પરત્વે વિશેષ જીંદો રસ લેવાવા લાગ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૨૭ની મદ્રાસ કોંગ્રેસમાં ચીનને ક્રાન્તિની સફળતા માટે અખિનંદન પાડવામાં આવ્યાં તથા સકાનુશ્રૂતિના ચિહ્ન તરીકે એક તળીયી પ્રતિનિધિમંડળ ચીન મોકલવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું, પણ સરકારે તે મોકલવા માટે પરવાનગી ન આપી. ચીનાઓ સામે લડવા માટે સરકારે દિલ્હી ફોજને ચીન મોકલી હતી. કોંગ્રેસે આની

સામે વિરોધ કર્યો અને ચીન તથા બીજા દેશોમાં મોટાકામાં આવેલા હિંદી લશ્કરને પાછું ખેંચાવી લેવાની માગણી કરી. સરકાર હિંદના પાડોશીઓને એકે મુદ્દા સર કરે તો તેને સાથ ન આપવો એવું પણ કરાવવામાં આવ્યું. આ બધા કરાવોની સરકાર ઉપર કોઈ અસર ન થઈ, પરંતુ કોંગ્રેસે આખી દુનિયાને બતાવી આપ્યું કે બીજાઓની આઝાદીનો નાશ કરવા માટેની જવાબદારી બ્રિટિશ સરકારની જ છે અને તેમાં હિંદી પ્રજાનો કોઈ હાથ નથી. વળી બ્રિટિશમાં બરાયેલી સામાન્યવાદ-વિરોધી કોંગ્રેસમાં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે જવાબદારલાલ હાજર રહ્યા હતા. કોંગ્રેસમાં એક વિદેશવિભાગ પણ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આમ બહારની દુનિયાના પ્રશ્નો સાથે કોંગ્રેસ વધુ ને વધુ સંપર્ક સાધતી ગઈ.

ઈ. સ. ૧૯૨૮ના વર્ષનો સૌથી મહત્વનો અને ટ્રેરણાદાયી બનાવ તો ખારડોલી સત્યાગ્રહનો છે. અન્યાયી મહેસૂલવધારા માટે અખત્યાર કરવામાં આવેલી જોડુકામી પદ્ધતિ સામે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની આગેવાની નીચે લડાયેલી ખેડૂતોની આ લડતમાં, ખેડૂતોની જમીનો જપ્ત કરવામાં આવી અને પાણીને મૂલે દરાજ કરી દેવામાં આવી. બીજા પણ અનેક તરેહના અત્યાચારો થયા, પણ ખેડૂતો મહેસૂલ નહિ બરવાના તેમના નિર્ણયમાં પૂરેપૂરા મહત્તમ રહ્યા. સરકારે ખેડૂતોને પાવમાલ કરી નાંખવાની ધમકીઓ આપી, પણ અંતે તેમની હદતા, સંગઠન અને ત્યાગનો વિજય થયો અને સરકારને તેમની માગણીનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. આ સફળતાથી સત્યાગ્રહની પદ્ધતિની અસરકારકતામાં દેશનો વિશ્વાસ ખૂબ વધવા પામ્યો. જનતાના લડાયક હૃદસા અને ઉત્સાહમાં આ લડત ખૂબ ટ્રેરણાદાયક થઈ પડી.

આ જ વર્ષમાં ૧૯૨૭ની મદ્રાસ કોંગ્રેસના દરાર અનુસાર ‘સર્વપક્ષી પરિષદ’ બોલાવવામાં આવી. પરિષદે સંપૂર્ણ જવાબદાર શાસનતંત્રના પાપા ઉપર દેશના તમામ વર્ગો અને કોમોને મંજૂર થાય તેવું એક રાજ-બંધારણ રચવા માટે પંડિત મોતીલાલના પ્રમુખસ્થાને એક સમિતિની

નિમણુંક કરી એ સુમિતિએ એક અહેવાલ તૈયાર કર્યો નેહરુ રિપોર્ટને નામે જાણીતી થયેલી અને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યના પાયા ઉપર રચાયેલી આ યોજના ઈ સ ૧૯૨૮ના અતમા પડિત મોતીલાલ નેહરુના પ્રમુખસ્થાને મળેલી કનકતા કોંગ્રેસમાં મજૂર દરવામાં આવી ઈ સ ૧૯૨૭ના મદ્રાસ અધિવેશનમાં માન્ય થયેલા સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના ધ્યેયને, સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યના પાયા ઉપર રચાનારી આ યોજનાથી ઘણો પહોંચે છે એનું માનનારાઓએ આ યોજનાનો વિરોધ કર્યો. જવાહરલાલ નેહરુ, સુભાષ બોઝ, શ્રીનિવાસ આયર વગેરે આમાં મુખ્ય હતા. પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના સુગત હિમાયતીઓએ આ અગાઉ ઈ સ ૧૯૨૮ની શરૂઆતમાં જ સ્વાતંત્ર્ય ચમક (ઈન્ડિપેન્ડન્સ લીગ)ની સ્થાપના કરી હતી, એની નોંધ અહીં લેવી થશે.

સર્વપક્ષી પરિપક્વો અંત દર્શણ ગીતે આવ્યો. નેહરુ રિપોર્ટ પ્રમાણે સર્વપક્ષી પરિવેદ સૂચવેલા કોમી પ્રતિનિધિતંત્રની ચોંટાળાની સાથેના બધાગણનો મિ જિલ્લા અને આગાખાન જેવા મુસ્લિમ આગેવાનોએ વિરોધ કર્યો. જનતામ જિતાના જગમગકે ૧૪ મુદ્દાઓ આ વખતે જ બહાર આવ્યા.

૬૧ તા મેએમમાં ગાંધી-એ આગળ પ તો ભાગ લીધો. ધાગ સમાના હામની બિનઅસરમાગતા, પડિત મોતીલાલજી સુદા રહે સ્વાતંત્ર્ય તાગી હતી સુવાનો તો લ તની આગણી દરી જ ગયા હતા. સાદમિન દમિાતનો બદિધાર અને બાગડોલી સત્યાગ્રહે દેગના મજાપ વાતાવરણની સુગત પગ બની નાખી હતી. આથી ૬૧ તા કોંગ્રેસે નેહરુ ચોંટાળાનો સ્વીકાર કરવાની સાથે જાહેર મુર્ક કે આ ચોંટાળાને બિટિલ સરાર ૧૯૨૮માં બિંબગની ૩૧મી તારીખ સુધીમાં નદિ સ્વીકારે તો પૂર્ણ સ્વતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ માટે કોંગ્રેસ સવિનયમગો આગળ જશે. આન ધા સનાના માગેથી કોંગ્રેસ ફરી લ ત તત્ત્વ વળવા માગી.

ઈ. સ. ૧૯૨૯માં સરકારે વડી ધારાસભાની મુદત લંબાવી. દમન-નીતિ અને પકડાપકડી પણ જોશબેર શરૂ થઈ ગઈ. પંબળમાં, ઝં. સત્યપાલ અને બીજા નેતાઓને પકડવામાં આવ્યા. બંગાળ, મુબઈ અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં પણ સંખ્યાબંધ કાર્યકર્તાઓને મીરત કાવતરા કેસ માટે પકડવામાં આવ્યા. લાહોર કાવતરા કેસમાં ભગતસિંહ અને તેમના સાથીઓને પકડવામાં આવ્યા. રાજકીય કેદીઓ પ્રત્યેની સખ્તાર્થ સામે છુટી છુટી જોશમાં કેદીઓએ અપવાસો આદર્યા. પંબળ જોશમાં ૬૪ દિવસના અપવાસ પછી શ્રી જતીન્દ્રનાથ દાસનું મૃત્યુ થયું. આ સમય દરમિયાન ત્રાસવાદી અળવળનું (ટેરરિસ્ટ મુવમેન્ટ) જોર દેશમાં વધતું જતું હતું, અને પંબળ, બંગાળ અને પ્રાંતોમાં યુવાનો તેના પ્રત્યે વધુ ખેંચાવા લાગ્યા હતા. આ દિવસ્યાવનું રાજકીય સ્વરૂપ પણ બદલાઈ રહ્યું હતું. વ્યક્તિગત ત્રાસવાદી કૃત્યોથી કશું મહત્ત્વનું પરિણામ સાધનાનું શક્ય નથી, એ વસ્તુની પ્રતીતિ દિવસ્યાવના કેટલાક અગ્રણીઓને થવા લાગી હતી. સમાજવાદી વિચારોની છાંંડ પણ તેમાં દાખલ થઈ હતી. ભગતસિંહે રથાપેમે સમાજવાદી ક્રાન્તિકારી પક્ષ આના પુરાવા રૂપે છે.

આ જ સાલમાં મજૂરવર્ગમાં પણ ખૂબ ચેતન આવ્યું. મુબઈના મિલકામદારો, બંગાળની શાળુની મિલોના કામદારો, જમશેદપુર પાંચે આવેલી ટિનાપ્લેટની ફેક્ટરીના કામદારો અને સાહિય ઈંડિયન રેલવેના કામદારોની હડતાઓ આ વર્ષમાં થઈ.

ઈ. સ. ૧૯૨૯ના ઓક્ટોબરમાં વાઈસરોય લોર્ડ ઈંગ્લિને એક જાહેરાત કરી. તેમાં હિંદના રાજકીય ધ્યેય તરીકે સાંચાનિક સ્વરાજ્ય જાહેર કરવાની સાથે એક ગોળમેજી પરિષદ બોવારનાની જાહેરાત કરવામાં આવી. આ આખીયે જાહેરાતની બાબા ખૂબ જ અરપટ અને અસંતોષકારક હોવાથી, હિંસાજની રૂઝમી તારીખે ગાંધીજી, મોતીલાલજી, વિદ્યુભાઈ પટેલ, શ્રી સેત્ર અને જનામ જિજ્ઞા વાઈસરોયને મળ્યા. સાંચાનિક સ્વરાજ્ય વિષે કશું જ ચોક્કસ વચન આપવાને વાઈસરોય

તેવાગ નદિ હોનાથી નેનાઓ ખાતી હાથે પાછા ફર્યા કનકતા કોંગ્રેસના
 દરાર પ્રમાણે પૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે અદિસક્ર અસહકારની લડત
 શરૂ કરના સિવાય કોંગ્રેસ પાસે હવે બીજો કોઈ રસ્તો ન રહ્યો પડિત
 જનાહનાના પ્રમુખગણને મળેલી લાહોર કોંગ્રેસમા ૩૧મી ડિસેમ્બર
 ૧૯૨૯ની મધ્યગતે નેહરુ ચોજનાને રદ થયેલી બહોટ દરનામા આવી,
 કોંગ્રેસના ધ્યેય તરીકે પૂર્ણ સ્વરાજ્યની ઘોષણા દરનામા આવી અને
 સનિયમભંગ તથા નાહગની વડતનો આરભ કરવાનો નિર્ણય દરનામા
 આવ્યો.

આમ નાનારણુમા ગાંધીજી અને કાનાઓ સાથે ૧૯૩૦ની
 સાનનો આરભ થયો લોકોની શક્તિનુ માપ દાહરા માટે ૨૬મી
 જાન્યુઆરીનો દિવસ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય દિન તરીકે ઊજવનાનું નક્કી કરનામા
 આવ્યું દેશભરમા આ દિવસ અસાધારણ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાયો ઠેગ ઠેર
 સમાઓ મળી અને તેમા પૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રતિજ્ઞા વાચવામા આવી

દેશુઆરીની તા ૧૪૧૬મી દરમિયાન અમદાવાદમા મળેલી
 કોંગ્રેસની નવમીવાદ સમિતિએ ધારાસભાના તમામ કોંગ્રેસવાદી સભ્યોને
 ગાંધીનામા આપી દેવાની સૂચના આપી દીધી, અને ગાંધીજીની સરદારી
 હોય સામુદાયિય સવિનય દાનનભંગની લડત શરૂ કરવાનો નિર્ણય
 કરનામા આ યો આ દરમિયાન ગાંધીજીએ સમાધાન થઈ રહે એના
 અગિયાર મુદ્દાઓમા કોંગ્રેસની ઓછામા ઓછી તાત્કાલિક માગણી ગૂઝરી
 આ અગિયાર મુદ્દાઓમા જમીનમહેસૂલમા પચાસ ટકા ઘટાડો, સપ્તાહ
 દાકમની, વજરગી ખર્ચમા પચાસ ટકા ઘટાડો, મીઠાવેગની નાખૂરી, આત્મ
 રક્ષણ માટે હથિયાગ રાખવાની છૂટ, છપ્પી પોલીસના ખાતાની નાખૂરી,
 પગદેશી દાખા ઉપર ગફા જનાન, દુનિયામણુના ૧૬ પેડીના ભાવની મુત
 ગ્યાપતા, બારે ષગાગના અચન રોના પચારોમા પચાસ ટકા ઘટાડો,
 ગાંગદારી ઠેગોની મુક્તિ અને દેવી વદાણુવટા ને ગફાજો સમાવેશ
 થનો હતો વાઈસરોય તરફથી આ મુદ્દાઓનો સતોરમગ્ન જવાબ ન

સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા

મળતાં ગાંધીજીએ માર્ચની બીજી તારીખે વાર્ષિકરોષ ઉપર એક પત્ર લખ્યો. સમાધાન માટેના આખરી પ્રયાસ જેવા આ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પત્રમાં બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રની ખૂરાઈએનો ઉદ્દેશ ક્યો, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યે કરેલી હિંદુસ્તાનની પાયમાલીની કથા વર્ણવી અને આ અનિષ્ટી તથા અન્યાયોને દૂર કરવામાં નહિ આવે તો પોતે પોતાના આગ્રમના સાથીઓ સાથે મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવા માટે બહાર પડશે, એમ ખૂબ નમ્ર પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું. વાર્ષિકરોષે આ પત્રને ખૂબ દ્રઢ પણ સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણપણે અસતોષકારક જવાબ આપ્યો. આ જવાબ છુદ્દના પડકાર રૂપ હતો. ગાંધીજીએ આની સામે જણાવ્યું કે, “પગે પડીને જ્યાં મેં ખાવાનું માગ્યું ત્યાં બાણમાં પથરા મળ્યા.” આ અરસામાં સરદાર વલ્લભભાઈની તા. ૭મી માર્ચે રાસ મુકામે ધરપકડ થઈ. ૧૨મી માર્ચે ૧૯૩૦ના દિવસે ગાંધીજીએ પોતાના એશી સાથીઓ સાથે એતિહાસિક દાંડીદૂત્ર આદરી. અમદાવાદથી ગાંધીજી જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ લોકોમાં અસામાન્ય વેગે જાગૃતિ આવવા માંડી. ગુજરાતના ૩૦૦ ઉપર મુખીપટેલોએ રાજીનામાં આપી દીધાં. ગામેગામે સભાઓ મળતી અને તેમાં જંગી માનવમહેતીઓ એકઠી થતી જેની સમક્ષ ગાંધીજી અત્યંત ગ્રેણાદાષી બાજુ કરીને અંતે “આ સામ્રાજ્યનો નાશ થાવ” એવી ત્રણ વાર ઘોષણા કરતા. એક સભામાં તેમણે કહ્યું કે, “આ સામ્રાજ્યનો અંત આણવા માટે જ મારો જન્મ છે. હું જીવતો નહિ હોઉં તો મારા વિચારો પણ એનો અંત આણશે.” દાંડીદૂત્રે દેશભરમાં અદ્ભુત જાગૃતિનો પ્રવાહ વહેતો મુક્યો. ૧૬ એપ્રિલે સવારે ગાંધીજીએ દાંડીના દરિયાકિનારેથી મીઠું લીંચકીને મીઠાના કાયદાનો ભંગેર ભંગ કર્યો. ત્યાર પછી દેશમાં સર્વત્ર મીઠાના કાયદાનો ભંગ થવા માંડ્યો. લાખો માણસોએ ખુદ્દખુદ્દા ચેરકાપદેસર મીઠું ખનાવવા તથા વેચવા માંડ્યું. ધીરે ધીરે દારૂનિબંધ, પરદેશી કાપડનો બંદિષ્કાર, જંગલના કાયદાનો ભંગ વગેરે દાર્શકો શરૂ થયા. સરકારે ધરપકડો અને દમનનાં બીજાં શસ્ત્રો હિંગામ્યાં. બધા ચર્ચિતે લગભગ એશી હજાર

માણસો આ બહતમા ગિરફતાગ થયા સગરે એ- પત્રી એ- સખ્યા
બધ ફતવાઓ બધારે પાડવાનું શરૂ ન્યું અહિંસક લોખંડમુદાયો પર ઠેંગ ઠેંગ
લાગીમાર કરનામા આ યા સપૂર્ણપણે શાત સત્યાગ્રહીઓને ડગપીણ
રીતે માગવામા આ યા અને બીજા અને- તરેહના અત્યાચારો દગવામા
આપા. દમનને પરિણામે પ્રગ્નનો છુસો કચનારાને બહુને ઉતારોતાર
વધના પામ્યો. સગદદ પ્રાપ્તના પદાણોએ પણ ખાત અનુદન ગદારખાતના
નેનૂતન હેશળ આ લગતમા આગેરાનીભર્યો ભાગ લીધો. રડમી એપ્રિનને
રોજ પેગાનરમા ડોઈ પણ પ્રાગ્ની ચેતરણી વગર શાત અને નિરાલ
જનના ઉપર ગોળીમાર કરનામા આઓ. બમોથી નણમે જણુ માપી ગયા
અને સખ્યામધ ધનાયા શરૂકેનો કમને લસરને સોપી દેવામા આન્યો.

મદ્રાસ, કરાચી વગેરે રચજાએ પણ બાગીમાગ અને ગોળીમારનો
ભોગ બની અનેક માણસો માપી ગયા. સરનાગની અમયાદિન દિસા
અને ફૂરતાની સામે પડકાર તરીકે ગાંધીજીએ ધારાસણના અગર ઉપર
હુમનો લઈ જનાનું ઉમ પગનું ભેવાનો નિર્ણય થ્યો, અને તેની જાણ
કરતો પત્ર વાઈસરોય ઉપર લખ્યો. પણ તા પમી મેની મધગને ગાંધીજીને
દરાડીની તેમની તુટિંગમાથી ઉપાડી જનામા આ યા, અને અચોક્કસ
મુદત માટે ચગડા જેનમા પૂરી દેનામા આ યા તેમની ધગપગ સામે
દેશભરમા વિરોધનો વટોળ ફાગી ની બ્યો અને ઠેર ઠેર દેખાવો થયા
સોનાપુરમા પોલીસચોખીઓ બાળવામા આવી ગોળીમાર થયો અને
લગભગ પચીસ જણુ માપી ગયા તથા સો ઉપર ધનાયા.

ધારાસણા અને વડાનાના અગરો ઉપર દગરો મરયસેવકોએ
બરનગિયન રીતે અહિંસક હુમલા ન્યો લાગીઓ અને તદ્દના કુદાના
કરપીણ માગને પગિણામે સેડો સત્યાગ્રહીઓ સખ્ત રીતે ધાયત થયા
અને ઠેટવાન માપી ગયા. સત્યાગ્રહીઓએ આ અત્યાચારોનો ગાંતિ અને
વીરનાથી સામનો ન્યો દિલ્હી, લખનૌ વગેરે મ્યજોએ ગોળીમારો થયા,
પગુ સરિનયમ જની લડત તો બેસઝેર ચાનુ જ ગહી પગદેશી નાપ નો

અધિકાર ખૂબ ઉચ્ચ જાણે હતો. ગુજરાત, કર્ણાટક અને સંયુક્ત પ્રાંતના કેટલાક ભાગોમાં નાકરની લડત પણ જોસબેર જિપડી. મધ્ય પ્રાંત, કર્ણાટક, મદ્રાસ અને બિહારમાં જંગલસત્યાગ્રહ ચાલ્યો; જંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં ચોખાદારીવેરો આપવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું.

હિંદી જનતાના અધિસેક બેદા જાળવાને મગેશી આ અદ્ભુત સફળતા અને અસાધારણ ટેકાથી હુનિયાબરનું લક્ષ દિંદુરતાન પ્રત્યે ખેંચાયું. ૧૯૩૦ના મેની ૨૦મી તારીખે 'ડેઇલી હેરોલ્ડ'ના પ્રતિનિધિ મિ. જ્યોર્જ ચેમ્બર્સે ચરોડા જેલમાં ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી. રસોડાખાને ગાંધીજીએ સમાધાન માટેની ચાર ગરતો આપી પણ તેનો સરકારે અસ્વીકાર કર્યો. ૧૯૩૦ના જુલાઈ-ઓગસ્ટ મહિનામાં કોંગ્રેસ અને સરકાર વચ્ચે સમાધાન કરાવવા માટે જામનગર સપ્તમે પ્રયત્નો કર્યા. રુપેકના આ બે દિવસો ગાંધીજી અને કોંગ્રેસના બીજા આગેવાનોને જેલમાં મળ્યા પણ ઓગસ્ટના અંતમાં તે સમાધાનના મહેસાઓ પડી બાંધ્યા. લડત અને તેની સાથે દમનનીતિ પૂર્વેસમા ચાલુ રહી. નવેમ્બરની ૧૨મીએ ગોળમેળ પરિષદની ઉદ્ઘાટનક્રિયા નામદાર ચક્રેચાર્યને હસ્તક લડતમાં થઈ. દિંદુરમાં એ દિવસે સમ્પત્તિ હડતાળ પાડવામાં આવી. સંયુક્ત પ્રાંતમાં આ અરસામાં નાકરની લડત જોસબેર જિપડી. ગુજરાતમાં બારડોલી અને જોરસદના કિસાનોએ પણ નાકરની લડતને મક્કમપણે આગળ ધપાવી પોતાનાં ઘરબાર તથા, પાસેના વડોદરા રાજ્યના મુલકમાં હિજરત કરી. દમનનો કારકો ચારે કોર જોસબેર વીંકાતો હતો. સ્ત્રીઓ અને બાળકો પ્રત્યે પણ અમાનુષી વર્તન જતાવવામાં આવતું હતું. કોંગ્રેસની બંધી જ સંસ્થાઓ ગેરકાયદેસર જાહેર કરવામાં આવી હતી અને તેની તમામ માલમિલકત જપ્ત કરવામાં આવી હતી. લારીમાગ્યી ગોળાબાર મુધીના અને વોડા દોડાવવાથી ફટકા મારવા મુધીનાં સાધનો પ્રજા સામે વપરાયાં હતાં. આ બધું છતાંય પ્રજાનો જુરમો અચૂનમ રહ્યો.

આખરે તા. ૧૯મી નવ-સુઆરી ૧૯૩૧ના રોજ ગોળમેળ પરિષદમાંના તેમના અંતિમ બાપણમાં ઇંગ્લંડના વડાપ્રધાને કોંગ્રેસનો સહકાર

પ્રાપ્ત કરવાની પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી અને એક અદવાડિયા પછી ગાંધીજી અને કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોસહિત કુલ ૨૬ જાણીને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. કોંગ્રેસ અને સરકાર વચ્ચે હવે સમાધાનની વાટાઘાટો ચાલી અને નિર્ણયે તા. ૫મી માર્ચના રોજ ગાંધી-ઈરિવિન કરાર નામે સમજૂતી થઈ. આ કરાર પ્રમાણે તમામ વટલુકમે પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા, સત્યાગ્રહીઓને જેલમુક્ત કરવામાં આવ્યા, વસૂલ નહિ થયેલા દંડ, જમીનગીરીઓ અને જપ્ત થયેલી મિલકતો પાછી આપવામાં આવી. પરદેશી કાપડ અને દારૂ વગેરેની દુકાનો ઉપર પિકેટિંગ કરવાની છૂટ સાથે સવિભવ હેતુસભાગની લડત મોટુંકે રાખવામાં આવી. દરિયાકિનારા ઉપરના ગામોના લોકોને ધરગથુ વપરાશ માટે મીઠું પકવવાની છૂટ મળી.

૧૯૩૧ના માર્ચમાં સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રમુખરથાને મળેલી કરાંચી કોંગ્રેસમાં ગાંધી-ઈરિવિન કરાર મંજૂર રાખવામાં આવ્યા, અને કોંગ્રેસના એક પ્રતિનિધિમંડળને ગોળમેજી પરિષદમાં ભોક્ષવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. પાછળથી કાર્યવાહક સમિતિએ નક્કી કર્યા 'મુખ્ય કોંગ્રેસના એકમાત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજીને ગોળમેજીમાં ભોક્ષવામાં આવ્યા હતા. કરાંચી કોંગ્રેસનો સૌથી મહત્વનો ફાવ તો પ્રજાના મૂળભૂત હક્કોને લગતો હતો. આ ફાવથી કોંગ્રેસે પોતાની આર્થિક નીતિની ચોખ્ખવટ કરી. આ પહેલાં ઈ. સ. ૧૯૨૯ના મે મહિનામાં મળેલી કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ જાહેર કપડું હતું કે, હિંદી પ્રજાની ગરીબીનું કારણ પરદેશી સત્તા તરફથી થતું શોષણ જ માત્ર નહિ, પણ સમાજનું આર્થિક ધડતર પણ કેટલેક અંશે છે, અને તેથી આ ગરીબી દૂર કરવા માટે અને જનતાની હાલત સુધારવા માટે ચાલુ આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થામાં ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન કરવાનું તથા જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે હાલ પ્રવર્તી રહેલી ધોર અસમાનતા દૂર કરવાનું જરૂરી છે. નેહરુ યોજનામાં પણ પ્રજાના મૂળભૂત અધિકારોનો હિસ્સો હતો. કરાંચી કોંગ્રેસના ફાવમાં જે પ્રકારના સ્વરાજ્યની રૂપના કોંગ્રેસ કરે છે, તેનો

સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા

જનતાને માટે શો અર્થ થશે, જે સ્પષ્ટપણે મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. આમચર્ગના શોષણનો અંત આવવા માટે દેશની રાજકીય સ્વતંત્રતામાં, કરોડો બૂંબે ભરતા માનવીઓની આર્થિક સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ, એમ આ દેશમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ દ્વારા દ્વારા બીજી અનેક વસ્તુઓની સાથે એ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું કે, સ્વરાજ્યસરકારમાં દરેક હિંદીને વિચારસ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવશે; ધર્મ, જાતિ અને સ્ત્રીપુરુષના ભેદો કાપશે. માન્ય નહિ રાખે, મજૂરોનાં હિતોની રક્ષા કરવામાં આવશે, તેમને યોગ્ય ચગાર અને બીજી સગવડો મળે એ જોવામાં આવશે અને ઉદ્યોગો તથા ખાતાં, ખનિજ-દ્રવ્યો, રેલવે, વહાણવહન તથા જળમાર્ગો ઉપર રાજ્યની માલિકી અથવા કાબૂ રહેશે.

ગાંધી-ધરિયેન મંથિને પરિણામે કોંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા અને બળમાં થવા પામેલા વધારાને કારણે નોકરશાહીએ બારે નિગમો અને પગાજ્ય અનુભવ્યાં. સંધિ તેને પસંદ પડી ન હતી. આથી બન્ને પક્ષે ઠેકઠેકાણે ધર્પણ થવા માંડ્યું. સરકારે સંધિનો બંગ ક્યાંની સંખ્યાબંધ દરિયાદો ગાંધીજી પાસે આપવા માંડી, અને તેમાં તથ્ય જણાનાં તથા સરકાર તરફથી એ અંગે સંતોષકારક ઉત્તર નહિ મળતાં ગોળમેજી પરિપદમાં હાજરી ન આપવાના નિર્ણય ઉપર ગાંધીજી આવ્યા, પરંતુ ત્યાર પછી નવા વાઈસરોય લોર્ડ વિલિંગ્ટન સાથે વાતચીત થતા પસ્પર સમજૂતી થવાને પરિણામે તેમણે છેદ છેલી ઘડીએ લડન જવાનું સ્વીકાર્યું. ૧૯૩૧ ઓગસ્ટ ૧૯૩૧ના રોજ તેમણે મુળદંતુ ખાતું છોડ્યું. ગોળમેજી પરિપદમાં તેમણે કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે રાષ્ટ્રની આકાંક્ષાઓ અને માગણીઓ મૂકી કરતાં અતિશેષ મુદ્દો, સ્પષ્ટ અને સચોટ બાપણો કર્યો, પણ સરકારે મૂળમૂળ સિદ્ધાંતો વિશે સમજૂતી થાય એવી રીતની ચર્ચા કે વિચારણા કરવાને બદલે ગૌણ અને નિર્ગાંધ્ય મુદ્દાઓ ઉપર ચર્ચાઓ કરવાની નીતિ અપભયાર કરી. મુખ્ય મુદ્દાઓની ચર્ચા વચ્ચે આવે તો સરકાર પોતાનું મંતવ્ય વ્યક્ત નહિ કરતાં કોઈ પણ રીતે બંધાઈ જવાનો સાદા મનકાર

કરતી કોમી મનાને હુમ્મનુ પાતુ જનારીને પગિદનુ નામ સગરે
આટે રરતે ચડતી દીડુ પગિદના સર-ગના જ નીમેના અને કોમીના
પ્રતિનિધિ નદિ એવા પ્રગતિવિરોધી અને કોમીવાદી તરવો સરખરતી
આ રમનમા ખાત જન્યા અને ગાધીજી સાન એનનાયા પડી ગયા.
સમાવાન માટે તેમણે અસાધાગ્ય ધીંગ-પૂર્વક તનનો પ્રયામે થયા,
પણ અને ખારી હાથે તેઓ પાછા ફર્યા

ઈ સ ૧૯૩૧ના ડિસેબરની ૨૮મી તારીએ માવીજીએ મુમર્તિના
બાગમા પગ મૂક્યો. તેમના ઇંગ્લેન્ડના સરમિયાન દિલ્હીનામા તે
સગરે મંધિનો હોયો. જગ કરવા માગ્યો હતો મુખ્ય પ્રાત અને
સગર પ્રાતમા તે સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચેના ધર્ષણે અતિમ કોટિએ
પહોંચી ગયા હતા જવાકરનાન રોગાણી, સરકારના ગાધી અને ડૉ
ખાનમાદેગ જેના કોંગ્રેસના પ્રથમ દરોગના આગેવાનોને પહોં લેનામા
આ યા હતા નેંગ્રેસ માટે લડત અનિવાર્ય થઈ પડી હતી ગાધીજીએ
વાઈસરોય ઉપર પત્ર લખીને મુનામન માટેની માગણી કરી સમાવાન
માટેનો આખરી પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ વાઈસરોયે સમુખ પ્રાતો અને
સરકાર પ્રાતોમા સરકારે લીધેના પગના નિરે ચર્ચો નરવાની સાફ ના
પાડી દીધી આથી કોંગ્રેસની માર્ગપાલ-સમિતિએ તા ૩૧મી ડિસેબરના
રે ૧, ગાધી જિવિન દરારને ૨૦ થયેના ગણીને ના રસદિતની સચિનય
દાનુનમગની લડત ચનાનના માટે હાલ કરી તરત જ તા ૪થી
જન્યુઆરી ૧૯૩૨ને દિન સરકારને મુખે શરૂ થયો ગાધીજી અને
સરકારને વહેતી સનારના ઉઠાવી લેનામા આ યા શરૂ ઉપરથી જ કોઈ
પણ માણસને પડી જનાય એવી અને ખીજી અનેક જાતની સત્તાઓ
પોનીસને આપના સર્વજ્ઞાપી અસગનાળા વટુ મો ઝડપબેગ બહાર
પના નાગરા લાડી અને કપડાંનુ ગાજન આ વખતે પહેનેથી જ
શરૂ થયુ જાગરોની સખ્યામા કોંગ્રેસનાદીઓને પહેનેથી જ પડી લેનામા
આ ના કોંગ્રેસની નાનીમોની સમિતિઓ આગ્રમો, શાળાઓ અને

બીજી ગપ્પિય સરેલાઓ તથા તેની તમામ સ્થાવરજંગમ મિલકત જપ્ત કરવામાં આવી. આ વખતની દમનનીતિ ગરજાતથી જ વધુ ઉગ્ર અને નિર્દય હતી. આમ છતાં ય, પ્રજાએ કોંગ્રેસની હાકલનો ગુંદર જવાબ આપ્યો. બલિષ્ઠા, દારૂબંધી, નાકર, મીઠાવેરાનો ભંગ, જંગલના કાયદાઓનો ભંગ, જહાતવેરો નહિ ભરવાની દિલ્લયાવ તથા સખા, સરપસ, પત્રિકા વગેરે સામેના પ્રતિબંધો તોડવાની દિલ્લમાલ અંગે એક લાખ ઉપર માણસો જેલમાં ગયા અને હજારોએ લાડીમાર અને બીજા હેવાનિયત-ભર્યા અત્યાચારો સહન કર્યાં. જેલમાં પણ આ વખતે ખૂબ સિતમ ગુજારવામાં આવતો હતો. સત્યાગ્રહીઓને ખારે દંડ ઢોંકવામાં આવ્યા તથા તેમની માલમિલકત જપ્ત કરીને હરાજ કરી દેવામાં આવી. આમ અસંખ્ય કોંગ્રેસવાદીઓએ ખુવારી વેડી. આ બધું છતાં ય દેશસમસ્તમાં પ્રજાએ આ લડતમાં ગુંદર ફાળો આપ્યો. કોંગ્રેસના અધિવેશનો પણ ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૩માં અનુક્રમે દિલ્લી અને દલકતા ખાને પોલીસના સખ્ત જંદાબસ્ત છતાં ય મળ્યા અને તેમાં, દેશના ખૂણે ખૂણેથી આવેલા મેંડેડો પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી.

પણ દમનની ઉમતા અને બીજી બજીએ પ્રજાની તાલીમ અને મંગલની ઊણપને ટાળી પ્રજાનો જુઓ ધીરે ધીરે મોઝો પડવા માંડ્યો અને લડતમાં પહેલાં જેટલું જોમ ન હતું એટલે ૧૯૩૦ વરતા પણ આ વખતે વધુ સત્વશક્તિ બતાવી અને દમનનો વધુ સખ્ત સામનો કર્યો; સૌ પણ ધીરે ધીરે વાનાવગ્ધુમા મહત્તા અને હતામ્મ ફેલાવા લાગી. ઈ. સ. ૧૯૩૨ના મરેજમાં ગાંધીજીએ ઇંગ્લંડના વડાપ્રધાને બ્રિટન પાડેલા કોમી ચુકાદામાંના હિંગ્ગનો મારેના અનગ મતાધિદાનના મુદ્દા ઉપર અપવાસ શરૂ કર્યો. આથી દેશબરમા ખળબળાટ ફેલાઈ ગયો અને દેખીની રીતે જ લોકોનું ધ્યાન લડત તરફથી ગાંધીજી તરફ વળ્યું. ગાંધીજીની નિહમી દેશની સૌથી કીમતી મિલકત હોઈ તેને અચાની લેવા માટે દેશના જેવ બદાનના અગેરાનોએ પ્રયાસો કરવા માંડ્યા. છેવટે મવર્ણ અને હિંગ્ગના અગેરાનોની સમુક્ત માગણીથી વડાપ્રધાને તેમના

સુદાતામાં અવગ મનાધિકાર રદ કરતા, અને બીજો જરૂરી ફેરફારો કર્યા ત્યારે ગાંધીજીના અપવાસનો અંત આવ્યો. દેશભરમાં અપ્રત્યક્ષતાનિવારણની પ્રવૃત્તિ હવે બેસબેર ચાલુ થઈ અને એ માટે હરિજનમેવાસંઘ નામે સંઘ્યા અસ્તિત્વમાં આવી. . .

સવિનયભંગની લડત નગમગરમ પણ ચાલુ જ રહી હતી. એવામાં ૧૯૩૩ના મે મહિનાની ૮મી તારીખે ગાંધીજીએ આત્મશુદ્ધિ અર્થે ૨૧ દિવસના અપવાસનો આરંભ કર્યો અને તે જ દિવસે તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. સવિનયભંગની લડત છ અઢવાડિયાં માટે મોટું રાખવામાં આવી ગાંધીજીના અપવાસનો સફળ અંત આવ્યા પછી, લડત વધુ છ અઢવાડિયાં માટે મુખતબી રાખવામાં આવી. ૧૯૩૩ના જુલાઈની ૧૨મી તારીખે પૂના ખાને મળેલી દોમેસવાદી 'કાર્યકર્તાઓની એક ખાનગી પરિષદમાં સામુદાયિક સવિનયભંગની લડત પાંછી ખેંચી લઈને વ્યક્તિગત દાનતબગ કરવાની છૂટ ગળવામાં આવી. ગાંધીજીએ પોને લાખે કંઈ સડન કરી રહેલા દેગવામીઓના કુખમાં સમખાગી થવા માટે પોતાની કીમતીમાં કીમતી વસ્તુનું અલિદાન આપી દેવાને નિર્ણય કર્યો અને પોતાના સત્યાગ્રહ આશ્રમનું વિસર્જન કરી, તે હરિજન-પ્રવૃત્તિના ઉપયોગ માટે સોંપી દીધો. ઓગસ્ટની ૧લી તારીખે સધળા આશ્રમવાસી બાઈમહેનોની સાથે અમદાવાદથી ગસ તરફ કૂચ કરવાને તેમણે નિર્ણય બહાર કર્યો, પણ તેમને અને તેમના ૩૪ સાથીઓને આગથી ગતે જ ગિરફતાર કરીને, તેમને એક વગસની સળા કરનામાં આવી. આ પછી દેશમાં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની લડત ઠેર ઠેર ચાલુ થઈ અને સેંડો માણસોએ જેવ વહોરી લીધી જેવમા ગયા પછી થોડા જ વખતમાં હરિજનપ્રવૃત્તિને અંગે પડેલા અપાતી તેરી સમગ્રો આપણની સરકારે ના પાડવાથી ગાંધીજીએ ૧૬મી ઓગસ્ટના રોજ અપવાસ શરૂ કર્યો તેમની શારીરિક સ્થિતિ ગંભીર થવાથી ૨૩મી ઓગસ્ટે તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા ગાંધીજીએ ધરખંડ અને છુટકાગની ઉદર-ખિનાડીની ગમતમાં બાગ લેવાની અનિચ્છાથી પોતાને હજુ એક ટેડી જ

માની લઈને પોતાની સગતની એક વર્ષની મુદત પૂરી થાય ત્યાં મુઢી દાનનભંગ ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો. આ પછી તેમણે પોતાનો સમય મોટે ભાગે દરિજનપ્રવૃત્તિમાં આપવા માંજો, અને એ માટે દેશભરમાં દરિજનપ્રવાસ આદર્યો. આ પ્રવાસને ખૂબ સફળતા મળી.

૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીની ૧૬મી તારીખે બિહારમાં ભારે મોટા ધરતીકંપ થયો, હજારો માણસો માર્યા ગયા, અને લાખો મકાનો તૂટી પડ્યાં. આખા દેશને આથી ખૂબ આઘાત લાગ્યો અને સૌનું ધ્યાન બિહારને રાહત આપવાના કાર્ય તરફ દોરાયું. રાજેન્દ્રભાણી દોરવણી નીચે કોંગ્રેસવાદી કાર્યકર્તાઓએ આ રાહતના કાર્યમાં મુંઢર કાળો આપ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૩૪ના એપ્રિલની ૭મીએ ગાંધીજીએ એક નિવેદન બહાર પાડીને સત્યાગ્રહની લડત પાછી જેઝી પોતાના એકલા પૂરતી જ મર્યાદિત કરી. આ અરસામાં જ દેશમાં વ્યાપેલા નિરુત્સાહના વાતાવરણને દૂર કરવા માટે કોંગ્રેસે ધારાસભાઓના કાર્યક્રમને ફરીને અપનાવી લેવા નેઈએ એવું કેટલાક કોંગ્રેસવાદીઓને લાગવા માંડ્યું હતું. આવા આગેવાનોની એક પરિષદ ૩૧મી માર્ચ ૧૯૩૪ના રોજ મળી, અને તેણે સ્વરાજ્યપક્ષ સંચાલન કરવાનો અને લુચ્છમી કાયદાઓ રદ કરાવવા માટે તથા બ્રિટિશ સરકારની શ્વેતપત્રની યોજનાના અધારણને બદલે ગાંધીજીએ ગોળમેજીમાં મૂક્યેલા ધોરણે ગાંધીની માગણી મંજૂર કરાવવા માટે ધારાસભાઓમાં પ્રવેશ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. આ પરિષદ તરફથી ડૉ. અનસારી, શ્રી. જુનાબાઈ દેસાઈ અને ડૉ. બિધનચંદ્ર ગોયનું એક પ્રતિનિધિમંડળ ગાંધીજીને મળ્યું. ગાંધીજીએ પરિષદનો નિર્ણય વધાવી લીધો અને ધારાસભાઓની નિર્ચયકતા માટેનો પોતાનો મત ફરીને બંડેર કરવાની સાથે ધારાસભાપ્રવેશમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓનો તેમા જવાનો હક અને ધર્મ છે એમ જણાવ્યું. આમ ગાંધીજીએ સ્વરાજ્યપક્ષને અનુદાન વધણું ધારણ કરવાથી કોંગ્રેસમાં ભાગવા પડવાનો બાય નાબૂદ થયો. જે મહિનામાં મંગેલી મહાસમિતિએ ધારાસભાઓની ચૂંટણી અને

નિયંત્રણ માટે ડૉ અનસારીના પ્રમુખસ્થાને એ પાર્ટીમેન્ટરી બોર્ડની સ્થાપના કરી

આમ ૧૯૨૮ થી લડતના માર્ગે વળેલી કોંગ્રેસ ફરીને ધારાસભા તરફ વળી. ઝમી સુખતા વિશેના કોંગ્રેસના સત્તાવાર વલણ સાથે મતભેદ થવાને કારણે પડિત માનવિયાત અણે વગેરે કે નાકે થોડા વખત પછી કોંગ્રેસથી છૂટા પડીને રાષ્ટ્રીય પક્ષની સ્થાપના કરી. ૧૯૩૪ના ઓ ટોમરની ૨૬-૨૮મી તારીખેએ રાજેન્દ્રપ્રાણના પ્રમુખસ્થાને મજેવી મુખર્દ કોંગ્રેસ પછી ગાધીજી કોંગ્રેસના સક્રિય મર્યાદાથી નિવૃત્ત થયા. ગાધીજી કોંગ્રેસના સભ્યપદથી પણ છૂટા થયા. જો કે છૂટા થતાં વખતે તેમણે બહોળું મુદ્દા ' કોંગ્રેસની વધુ સેવા થઈ શકે એ ખાતર જ હું આ પગલું લઉં છું ' મુખર્દ કોંગ્રેસે ગાધીજીના નેતૃત્વ અને અર્હિસ અસદમરની પદ્ધતિમા પોતાની અવિચળ શ્રદ્ધા બન્ધા કરવાની સાથે સવિનયબગની લ તને મોકૂફ રાખવાના નિર્ણયો મજૂરી આપી.

આમ ૧૯૨૮-૩૨ના વર્ષ દરમિયાન પ્રજાની ભગ્યતિ અને ઉત્સાહમા આવેલો જુનાળ સમીને ૧૯૨૩ પછીના વર્ષની થા આપે એવી ગિથિનના દેશના રાષ્ટ્રીય વાનાગણુમા આવી ગઈ.

૧૨ બંધારણીય માર્ગે (ઈ. સ. ૧૯૩૪-૩૯)

૧૯૩૦-૩૨નાં વર્ષો પછી પ્રસરેલી શાંતિ ૧૯૨૨-૨૭નાં વર્ષો જેથી ન હતી. પ્રજામાં શાક અને સીધી લડત માટેના ઉત્સાહને અભાવ નજરે પડતો હતો, પણ બ્રિટિશ સરકાર સામેના રાજ અને કોંગ્રેસ માટેના પ્રેમ ઘટવાને બદલે વધ્યો હતો. ૧૯૨૪ના ઓક્ટોબરમાં, લડત પાછી એવાયા પછી છ મહિનામાં જ મળેલી મુંબઈ કોંગ્રેસ વખતે પ્રજાએ બતાવેલા ઉત્સાહ ઉપરથી આ દૃષ્ટિકોણની પ્રતીતિ થાય છે. કોંગ્રેસને કચડી નાંખવાની લોર્ડ વિવિંગ્ટનની ઇચ્છા પાર પડી નહોતી. કોંગ્રેસે તો પોતાના ત્યાગ અને બલિદાનોથી પ્રજાના હૃદયમાં કાયમનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું.

આ લડતને અને વ્યાપેલી શાંતિની સાથે ખીજ પણ એક મહત્ત્વની વસ્તુ બળી હતી, જેનો ઉત્તેજ નરૂરી છે. આ વસ્તુ તે સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના. ત્રીજા આંતરરાષ્ટ્રીય (થર્ડ ઇન્ટરનેશનલ) સાથે સંબંધ ધરાવતો ગેરકાયદેસર દિંદી સામ્યવાદી પક્ષ તો ઈ. સ. ૧૯૨૫-૨૬ની સાનથી ટેકમમાં ગુપ્ત મીને સામ્યવાદી વિચારોનો પ્રચાર કરતો હતો. ૧૯૩૦-૧૯૩૨ની લડત દરમિયાન કેટલાક કોંગ્રેસવાદીઓને આધીજની લડત માટેની પદ્ધતિથી અમતોપ થયો હતો આ લોકોને હાર્વર્ડ માર્ક્સની વિચારસૂક્ષ્મી હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિને લાગુ પાડીને દેશની જનતાના જુદા જુદા વર્ગોમાં કામ કરવું જોઈએ અને આર્થિક ધોરણ ઉપર અમજની વર્ગોનું સંગઠન કરવું જોઈએ, એમ લાગરા માડ્યું હતું. આના કોંગ્રેસવાદીઓએ શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ, અનુભવ પટવર્ધન, મહેરબાની, મીના મસાની, આચાર્ય નરેન્દ્રેન વગેરેની પ્રેરણા અને આગેવાની નીચે અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના કરી. આ પક્ષે કોંગ્રેસની અંદર રહીને સમાજવાદી વિચારસૂક્ષ્મિનો પ્રચાર કરવા

માણો તથા વિદ્યાર્થીઓ અને મજૂરો તથા નિસાનોના સગવડો ઊભા કરનારા પોતાનું ધ્યાન પરોવના માણુ દેશના યુવાનનર્ગમાથી અમુક ભાગે આ પક્ષના ઇર્ષકમમાથી ગ્રેગણા ગેજનના માડી ગાધીરૂએ આ પક્ષના ઇર્ષકમ સાથે પોતાનો મૂળગત મતભેદ જાહેર ગાની સાથે તેની ગથાપનાને વધારી લીધી અને તેની આડે પોતે નહિ આવે એ રચાઈ યુ

મુ ૧૬ કોંગ્રેસ પછી તરત જ વડી ધાગસજાની ચૂટણીઓ આવી કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓએ પોતાની સામે આવી પડેના આ મામના ખૂમ ઉત્સાહ બતાવે દેશને ખૂણે ખૂણે કોંગ્રેસના ઇર્ષકો કોંગ્રેસના સદેશ સાથે પહોંચી ગયા આ ચૂટણીમા કોંગ્રેસને મોળી સફળતા મળી કોંગ્રેસની સામે ગભા રહેના ભારે ભાગવગ ધગવનારા ઉમેનારો પણ નિષ્ફળ નીવળ્યા ધણાને તા એટલા એણા મન મળ્યા કે તમની અમાનતા પણ જન્મ થઈ શી જુનાભાઈ દેસાઈની આગેવાની નીચે વડી ધારા સભાના કોંગ્રેસપક્ષે પોતાનું મામ યશસ્વી રીતે સર કયુ લિંક સિમ્ન વચ્ચેના વેપારી પ્રાર્થનો અને આપુનો ખુબાર્ ખિદમતગારો સામેનો પ્રતિબંધ ગદ રતો રેલવે માન નામજૂર પ્રતો અને એવા ખીળ સખ્યામધ ઠરાવો ઉપર કોંગ્રેસને સખળતા મળી ૧૮૪૫ના અતમા પાનીમેન્ટે નીમેશી સયુક્ત સમિતિએ હિંદુસ્તાનો આપનાના સુધારા રિરોનો પોતાનો અહેવાલ બ ૧૨ પાખો ને શ્વેતપત્રની યો તા તરીકે આગખાયો કોંગ્રેસે તમાની પ્રાતિષ્ સરમાને લગતા સુધારાની યોગ્યતાને અંત્યત અસતા ૧૨ અને નિગાશાગ્ન ગણી ગયન રોની અસાધાગ્ય સત્તાઓને વખોડી મઠી અને હિંદી સરકારને લગતી તમાની સમૂદનત્રની યોગ્યતાને તદ્દન અરવી ૧૫ જાહેર પ્રી ધારાસભામા આ મતનગનો એક ઠરાવ પણ ગદ્દ થયા જેની તમામ પ્રજાખીય પક્ષોએ તરફેણ પ્રી

ઈ સ ૧૮૩૫ના જન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે રવાત યદિન દેશખરમા ગ્યનાતમ્ ઇર્ષકમ દ્વાગ ઉત્તવાના આ યો અને ઠેઠ ઠેઠ બગાયેની સભાઓમા પૂર્ણ આન ય માટેનો ખાસ દર્યાવ પસાગ દ રામા

આવ્યા. પાંચમા બેઝોર્ગના ગ્રીષ્મ મહોત્સવ પ્રસંગે કોંગ્રેસે પ્રગટને તેમાં ગિરકુલ ભાગ ન લેવાની સૂચના આપી જેનો પ્રગળ્યે મુંદર રીતે અમલ થયો. ૧૯૩૫ના ફેબ્રુઆરીની ૭મી તારીખ દેશમાં સંયુક્ત સમિતિના અકેવાલ સામે વિરોધદિન તરીકે ઉજવાઈ. એ દિવસે રાહેરમાં તથા દૂર દૂરના ગામડાઓમાં પણ સભાઓ ભરવામાં આવી, અને વિરોધના ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા.

૧૯૩૫ના ડિસેમ્બરમાં કોંગ્રેસની રથાપનાને પચાસ વર્ષ પૂરાં થતાં હોઈ, કોંગ્રેસનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. સમસ્ત દેશમાં આ પ્રસંગ ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવવામાં આવ્યો. કોંગ્રેસ માટેનો પોતાનો જાડો પ્રેમ અને વફાદારી જનતાએ આ પ્રસંગે સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરી આપ્યાં.

૧૯૩૬ના ફેબ્રુઆરીમાં પંડિત જવાહરલાલના પ્રમુખરથાને લખનૌ કોંગ્રેસ મળી. જવાહરલાલે સમાજવાદી વિચારોની અસરવાળું બ્યાખ્યાન પ્રમુખરથાનેથી આપ્યું. આજ વર્ષમાં નવા જંધારણ પ્રમાણેની પ્રાંતિક ધારાસભાઓની ચૂંટણીઓ આવી. પ્રગળ્યે પોતાનો સંપૂર્ણ સાથ કોંગ્રેસને આપ્યો. અગિયારમાંથી છ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસના સભ્યો ભારે મોટી બહુમતીમાં ચૂંટાઈ આવ્યા, અને બાકીના પ્રાંતોમાં પણ સામાન્ય બેઠકોમાંથી ઘણીખરી કોંગ્રેસે જીતે કરી. ૧૯૩૬ના ડિસેમ્બરમાં પંડિત જવાહરલાલના જ પ્રમુખરથાને દિલ્લિ પુર કોંગ્રેસ મળી. આ કોંગ્રેસમાં બેફૂનોતું લક્ષનામું (એગ્રેસિયન ચાર્ટર) પસાર કરીને આર્થિક કાર્યક્રમની, ખાખતમાં કોંગ્રેસે એક ડગ આગળ ભર્યું.

૧૯૩૭ના એપ્રિલની ૧લી તારીખથી નવા જંધારણ પ્રમાણે ચૂંટાયેલી પ્રાંતિક ધારાસભાઓનું કામદાજ શરૂ થવાનું હોઈ, દેશબરમાં એ દિવસ જંધારણવિરોધી દિન તરીકે ઉજવવામાં આવ્યો. ઠેર ઠેર સભાઓ ભરીને જંધારણને તોડી પાડવાનો પ્રગળ્યો નિરધાર જાહેર કરવામાં આવ્યો. તે દિવસનાં સરઘસોમાં જંધારણવિરોધી સૂચનોની ઘોષણાઓ

કરનામાં આવી આ અરસામાં આતિ-સરારના પ્રધાનપદા રવીન્દ્રના
કે કેમ એ વિશે ચર્ચાઓ ઉપસ્થિત થઈ મોક્ષસમા આ મુદ્દા વિશે તીવ્ર
મતભેદો હતા અને ગવર્નર્મની દરમિયાનગીરીની સત્તાનો ઉપયોગ નહિ
થાય એવી બાહેધરી સગ્ગર તરફથી ન મળે તો પ્રધાનપદા નહિ
રવી ગ્વાનો નિર્ણય ગાંધીજીની સલાહથી મોક્ષે એવી આથી સગ્ગરને
ટેકા આપનારી છૂટીનાઈ વ્યક્તિઓની મદદ વડે પ્રાતામાં પૂતળાપ્રધાન
મળે. રચનામાં આવ્યા પ્રજા અને ધાગસભાના ટે. વગરના આ
પ્રધાનમળે. ધારાસભાઓનો સામો કરનાની હિંમત ન રી સંકળ
છે. રે રાજ્યપદા ના અમા દખલગીરી નહિ ગ્વાની સગ્ગરની છૂટીનાઈ,
વાઈસરોય લોર્ડ સિનલિયગેની બહેગતમાંથી પ્રતીતિ થવાથી, મોક્ષે
પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર કરનાનો દરાવ દર્શાવે અદાસ સુબર્ષ, સસુક્તા પ્રતિ,
બિદાગ મળપ્રતો અને સદ્ગ્ર પ્રાતમાં મોક્ષેસના પ્રધાનમળે. રચાપનામાં
આ પા ઓરિસા અને આસામમાં પણ કેન્દ્રમાં વખત પછી કોક્ષેમ
પ્રધાનમળે. આથી પ્રધાનમળેના અમમ એકચૂનના બળનાઈ ગ્લે
મોટી મીયાના બાગાં, ગાંધેના પાણુ અને સરગર વક્ત્રમનાઈની એક
પાનાંમેન્દરી ખો. રચાપનામાં આવી

મોક્ષેસના પ્રધાનમળેને પાગારાર કુરુદેલીઓ વચ્ચે હામ રનાતુ
હતું તેમને મળેવી સત્તા ઉપર અને નિયંત્રણો હતા આ તથી તેમનું
માર્ગદર્શન ખૂબ મર્યાદિત હતું મનદી ગાંધીઓ અને ખીજ ઘણી મદદરવાની
બા તોમાં માથુ મારનાનો તેમને અધિાર ન હતા આ કુરુદેલીઓ
છનાય પ્રધાનમળેએ પોતાનું મમમન હી હી સતોમમમ રીને
આગળ ધપાવ્યુ દગથી મોક્ષેસના દગવમાં બહેગ પાં મુગ્ધ હામોસના
પ્રધાનોએ હમગે રપિયાની રમ્મના બારે પગારો લેવાને બદલે પોતાના
પગારનું ઘોગમ્ય દેગની ગરીબીને રોબે એ રીત મદિને પાચમે રપિયાનું
ન દગ મુ પ્રધાનમળેએ પોતાના અમમ દગમિયાન ગળેાનો હાપદો
(ટેનરલી બિત) સમુગ્ગરના ધારો અને ખેડુતો રાત આપનારા ખીગ્ગ
હાપદાઓ મ દૂરોને લગતો બીલોગિમ અવડાઓનો હાપદો (ઈન્ડિયસ

(ડિસ્પુટ્સ એક્ટ) અને બીજા અનેક લેક્ષણોની ટાયદાઓ પસાર કરાવ્યા. કોંગ્રેસ સરકારોએ આમોદારના પ્રશ્નોમાં ખાસ રસ લીધો. ગામડાંની બેનીની ખીલવણી માટે, કુવાનળાનો ખોદાવવા માટે, મામસદાર્થ માટે, રસ્તાઓ બાંધવા માટે, પશુઓ માટેના ચોરસની જમીન માટે નાણાંની મદદ અને બીજા સગવડો દરી આપી. હગિંગનોને શાંત આપવા માટે પણ પગલાં લેવામાં આવ્યાં. ડેખવણીની પ્રથામાં કાન્તિદારી દેરકારો કરવાના ઉદ્દેશથી કોંગ્રેસ સરકારોએ 'વર્ધા શિક્ષણ યોજના' નામે પ્રાથમિક ડેખવણીની યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી ડૉ. ઝાકીમુદ્દીન, ડાકાસાહેબ કાયેવકર વગેરે વિદ્વાનોની સમિતિએ ધડી દાટેવી આ યોજનામાં, ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ આપવાના સિદ્ધાંતનો પાયારૂપે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. અંગ્રેજ બાદ કરતા આવળા મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમનો જેમાં સમાવેશ થાય છે એવું પાવાનું શિક્ષણ, મફત અને ફગળિયાત આપવાની તેમાં જોગવાઈ હતી. વર્ધા યોજના પ્રમાણેની શાળાઓ અનાવરવાના પ્રયોગો જુદી જુદી પ્રાંતિક સરકારોએ શરૂ કર્યાં. આ બધાં કાર્યો ઉપરાંત કોંગ્રેસ સરકારોએ આદરેલું સૌથી મહત્વનું અને દિમ્ભનર્થક કામ તો દાર્શનિકેધનું હતું. દેશના અમજવી વર્ગના હીંગને ચૂસનાગ, પેસો, પ્રાણ અને પ્રતિજ્ઞાને એક્સગ્રામી રીતે હાનિ પહોંચાડનાગ, આરોગ્યનો નાગ દગ્ગાની સાથે આગિગ્યનો પણ નાગ કરી અમજવી વર્ગના કુટુંબજીવનને કુપિત કરનાર દાર્શન દૈત્ય સામેની કોંગ્રેસ સરકારોએ ઉપાડેલી જોદાદ, અમેરિકાની સરકારે આદરેલા દાર્શનધીના અખતગની યાદ આપે તેવી, પણ તેથી વધુ સફળ નીવડી. દાર્શનધીની દિમાયન તો કોંગ્રેસ પડેયેથી જ કરતી આવી હતી. પોતાના હાથમાં પ્રાંતોની સરકારો આવતા, દાર્શનથી મળતી બારે મોટી જીખજને ઠાકરે મારીને આદરેલી દાર્શનધીની દિમાયન, એ કોંગ્રેસ સરકારોને કાજો નોધાયેલું સૌથી વજનથી કાર્ય લેખાજે. મુખર્ષ અને અમદાવાદ જેવા કામદારોની વસતીનાળા મોટા શહેરોમાં અને સાલેમ

જેના આશ્રય વિસ્તારોમાં દાઢમધીનો અખતરો શરૂ કરનારો આવ્યો, અને પ્રજાના ઉત્સાહને ડાંગળે તેને ચુદર સફળતા મળી

કોંગ્રેસ સંસ્થાના અમન હમિયાન ૧૯૨૦ કરતી લડતો વખતે જાણ્યું થયેલી જાણીતો તેના મૂળ માનિકોને પાત્રી સોંપવામાં આવી “તમારી જાણીતો બારણા ઠોંતી પાત્રી આપશે” એવું સંદેશ વડાજી બાર્ડેને લખત હમિયાન તેમના બાપુમાં નહીં હતું તે આ ગીતે સાચું પડ્યું.

ઈ સ ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીમાં મી સુભાષચંદ્ર બોસ્ના પ્રમુખ સ્થાને હરિપુગ કોંગ્રેસ મળી પ્રજાએ આ કોંગ્રેસ વખતે અપૂર્વ ઉત્સાહ બતાવ્યો. કુલ સાત લાખ જેટલા માણસો, આ કોંગ્રેસ અને તેની સાથેના પ્રદર્શનો જોઈ ગયા. હરિપુગ કોંગ્રેસ વખતે જ બિહાર અને સમુદ્ર પ્રાંતમાં રાજ્યસંસ્થાના કામનાજીમાં ગવર્નરોએ હાથ નહીં કર્યા. કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોએ રાજ્યનામાં આપી દેવાની તૈયારી બતાવી અને બધાગણીય કટોકટીના સંજોગો જિભા થયા, પણ છેવટે બંને પ્રાંતોમાં સંસ્થા નમતું જોખવાથી કટોકટી ટળી ગઈ. આ પાત્રી કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળોના કામ અનાધિત આનું નહીં મિદાર અને સમુદ્ર પ્રાંતની કટોકટી વેળાએ કોંગ્રેસ બનાવી આપ્યું હતું કે અવધાને બોમ્બે હોદ્દા ઉપર ચીફની રહેવાનો ત વગ પણ નૈયા નથી. આથી ત્યાંપછીના પ્રધાનમંડળોના કામ-દાનમાં માથું માગવાની દિશા ગવર્નરો કરતા ન હતા.

કોંગ્રેસનું બળ અને જનતા ઉપરનો તનો પ્રભાવ આ બધો અમલ હરમિયાન અખતર વધતા જતા હતા. કોંગ્રેસની સંખ્યામાં આવીશ લાખ ઉપર પહોંચી ગઈ હતી અને તેના મદામની આચાર્ય કિષોરભાઈએ કહ્યું હતું તેમ, કોંગ્રેસ કુનિયાની ચીજો મોની રાજસાધી ગતકીય અમલ બની હતી સિટિય સંસ્થાને વલેલીમોડી જાણે, અને તેનું ચલાવ. કોંગ્રેસ જ લેજે, એવું પણ થવાને બાગવું હતું. આથી જનતા ઉપર કોંગ્રેસનો પ્રભાવ વધારા પામ્યો, પણ આથે સાથે તન્નાની અને સ્વાયંત્રેનિ તત્ત્વોએ પણ તમા મૂસડાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો અને પગિશ્વમે કોંગ્રેસની

એકતા અને તેના કાનિકારી સ્વરૂપને દાનિ પહેંચે એવો બપ ઊભો થયો. બંધારણીય પ્રવૃત્તિઓથી જ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકશે અને લડત કાયમને માટે ટાળી શકાશે, એવી પણ એક વૃત્તિનો ઉદય થયો. નવા મુદ્દાઓ અનુસાર પ્રધાનોને સાચી સત્તા તો મળતી જ ન હતી, અને આવી અધૂરી સત્તાથી પ્રજાનું સાચું હિત સાધવાનું અશક્ય હતું; એ વાત આવી વૃત્તિ ધરાવનારા વર્ગના ધ્યાન ખેંચવા રહી ગઈ. ગાંધીજીએ કોંગ્રેસની શુદ્ધિ માટે 'હરિજન'માં લેખો લખીને કોંગ્રેસવાદીઓનું ધ્યાન દોરવા માંડ્યું.

કોમીવાદનું વધતું જતું બળ, એ કોંગ્રેસ અને રાષ્ટ્રિય આઝાદી માટેની લડત સામેનું ખીજું ખનરનાક તરવ હતું. કોંગ્રેસનું વધતું જતું બળ જોઈને સરકારે તેની આમે અવરોધક બળો તરીકે કોમીવાદનાં અને ખીજાં પ્રગતિવિરોધી તરવોને ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું હતું. મિ. ગિજ્જાની આગેવાની હેઠળની મુસ્લિમ કોમીવાદી સરચા મુસ્લિમ લીગની લાગવગ આ વખતે વધવા માંડી હતી. એક વખતના રાષ્ટ્રવાદી ગિજ્જા દવે કદર કોમીવાદી બન્યા હતા. મુસ્લિમ લીગના આગેવાનોમાં નવાળો, જમીન-દારો અને ખિતાબધારીઓ જ હતા, પણ મુસ્લિમ કોમની નિરક્ષરતાને દારણે તેમને ધર્મના નામે અંગ્રહિત કરવામાં લીગને કીક કીક સફળતા મળી. ડૉ. આંબેડકર અને ખીજા કોમીવાદી તરવોને પણ સરકારે, કોંગ્રેસની સામે ઊભા કરવાના પ્રયાસો આપ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૩૮-૩૯ના વર્ષોમાં દિંદી રાજસ્થાનોમાં ખૂબ જાગૃતિ આવી. કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ દિલ્લી પ્રજા પરચેની એકતાનો વ્વીકાર કરવાની સાથે દેશી રાજ્યોની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈને ત્યાં કોંગ્રેસને નામે કામ નહિ કરવાનું નક્કી કર્યું. આથી કોંગ્રેસી દાયકતાઓએ દેશી રાજ્યોમાં પ્રજામંડળ જેવી સંસ્થાઓ ઊભી કરી દાયક કરવા માંડ્યું. રાજસ્થાની પ્રજાઓએ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની આગણી કરી અને એ અથવા બીજા મુદ્દાઓ પર લડતો આપી. મૈસૂર,

નાવલુકોર, ધેનકેનાલ (ઓરિસ્સા), રાજકોટ, લીમડી વગેરે રાજ્યોની લડતો આમાં નોંધપાત્ર છે. મહેસૂરમાં સરદાર વલ્લભભાઈની દરમિયાનગીરીથી બન્ને પક્ષો વચ્ચે કામચલાઉ સમાધાન થયું. નાવલુકોરમાં ફરીફરીને લડતો ઊપડી અને રાજ્યના સંખ્યાબંધ કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓએ જલનિવાસ સેવ્યો. ધેનકેનાલમાં પ્રજા ઉપર ખૂબ અત્યાચારો થયા જેને પરિણામે પ્રજાના કેટલાક ભાગે પાસેના કોંગ્રેસી પ્રદેશમાં હિજરત કરી. લીમડીમાં પ્રજા ઉપર ઘોર અત્યાચારો થવાને પરિણામે પ્રજાએ અમદાવાદ જિલ્લામાં હિજરત કરી. રાજકોટની લડત ખૂબ ઉમળકાળી. તેનું શુકાન સરદાર વલ્લભભાઈએ સંભાળ્યું. સેંકડો કાર્યકર્તાઓ ગિરફતાર થયા, પણ તેમનું સ્થાન લેવા માટે દેશભરમાંથી સ્વયંસેવકોની દુહડીઓ ઊભરાવા લાગી. આ સ્વયંસેવકો ઉપર જાતજનના અમાનુષી અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા. પણ પ્રજા મક્કમ રહેવાથી છેવટે સરદાર વલ્લભભાઈને મુખ્યમંત્રી એરોપ્લેનમાં બોલાવીને સમાધાન કરવામાં આવ્યું. થોડા વખત પછી રાજ્યે સમાધાનનો છંદોએક બંગ કરવાથી લડત ફરીને ઊપડી. આ વખતે પણ પ્રજાએ મક્કમ સામનો કર્યો, પણ રાજ્યના દમનગી કૂરતાએ માઝા મૂકી. છેવટે ગાંધીજી ત્યાં ગયા ગાંધીજીએ પોતાના રાજકોટ રાજ્ય સાથેના પુરાણા સંબંધોને કારણે ત્યાંનો રાજ્ય પોતે કરેલા સમાધાનનો આવી સરમખરેલી રીતે બંગ કરે એ અસહ્ય ગણીને અપવાસ આપ્યો. અપવાસને પાંચમે દિવસે તેમની તળિયત લથડી. દેશભરમાંથી જુદાં જુદાં મંડળો અને કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળોએ વાઈસરોયને આ મામલામાં વચ્ચે પડવાની વિનંતિ કરી અને છેવટે વાઈસરોયની દરમિયાનગીરીથી અપવાસનો અંત આવ્યો. આ તકરારને સવાદી ઉપર લઈ જતા માટે ગાંધીજીએ વાઈસરોયની મદદ માગી હતી. એ માગણીમાં પાછળથી એમને પોતાની જૂઠ દેખાઈ.

રાજકોટની લડત ચાલુ હતી એ દરમિયાન જ, કોંગ્રેસના પ્રમુખ-સ્થાન માટે થી મુખાવચંદ બોએ ફરીને ઉમેદવારી નોંધાવવાથી કોંગ્રેસમાં આંતરિક ઘટાફટી ઝબી ચર્ચ. ૧૯૩૬ના ફેબ્રુઆરીમાં ત્રિપુરી કોંગ્રેસના,

મસુખપદ માટે શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝે ફરીને ઉમેદવારી નોંધાવી, ન્યારે તેમની સામે 'કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ'ના લેખક અને આંધ્રના કાર્યદર્તા ડૉ. પદ્માબી રીનાગમૈયા ઊભા હતા. કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિના મોટા ભાગના સભ્યો ડૉ. પદ્માબી ચૂંટાય એની તકેણુના હતા. ચૂંટણીમાં સુભાષચંદ્રે વિવેચ મળવાથી કાર્યવાહક સમિતિના શ્રી શરદચંદ્ર બોઝ અને પં. જવાહરલાલ નહેરૂ સિવાયના બધા સભ્યો ગજનામાં આપીને છૂટા થયા. જવાહરલાલ બંને પક્ષથી અલગ રહ્યા. ગાંધીજીએ ડૉ. પદ્માબીની દારને પોતાની દાર તરીકે ગણાવવાથી પરિસ્થિતિમાં પક્ષટો આવ્યો. સુભાષચંદ્રે નવી કાર્યવાહક સમિતિની રચના કરી શક્યા નહિ. ત્રિપુરી કોંગ્રેસ બારે તંજ વાતાવરણમાં મળી. આજ વખતે એક તરફ ગાંધીજીના અપવાસ ચાલુ હતા, બીજી બાજુ આંતરિક ટોટલી. ત્રિપુરી કોંગ્રેસ પછી થોડા જ વખતમાં કલકત્તામાં મળેલી કોંગ્રેસ મહાસમિતિમાં સુભાષચંદ્રે કોંગ્રેસના પ્રમુખસ્થાનેથી ગજનામુ આપ્યું. તેમની જગ્યાએ મહાસમિતિએ શાન્તેન્દ્રગાંધીને ચૂંટી કાઢ્યા. સુભાષચંદ્રે હવે પ્રાગતિક સઘ (ફોર્ગનડ્ બનોટ) નામે એક પક્ષની કોંગ્રેસમાં સ્થાપના કરી, પણ તેને બંગાળ સિવાય બીજા માતોમાં ગણનાયોગ્ય ટેકો મળ્યો નહિ.

૧૩ ચાલુ વિશ્વયુદ્ધ અને કોંગ્રેસ (૧૯૩૯-૪૦)

ઈ સ ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરની ૩૭ તારીખે યુરોપમાં મહાયુદ્ધની જ્વાળાઓ સળગી જીવી ચિટન અને ફ્રાન્સ, જર્મની સામે મેદાને પડ્યા. મુદ્દ ૨૩ થવાની સાથે જ, વાલ્સિંગેમ હોર્સ સિનિયથગોએ પ્રાનિત સરનારા કે ધાગસભાએને પૂજ્યાગાળ્યા વગર, હિંદને જર્મની સામે મુદ્દમાં પડેડું જાહેર કરી દીધું.

દિગ્ગ પ્રજાની સમતિ વગર નિંદુરનાનને મુદ્દમાં જાહેરાત દેવાના બ્રિટિશ સરકારના આ પગલા સામે મેક્સ અને હેમના બીજા તમામ પક્ષોએ વિરોધ જાહેર કર્યો. કોંગ્રેસે તો આ પડેના જ અનેકવાર ફેસિઝમ અને આક્રમણનો અપદ્ધ અને એકધારે વિરોધ કર્યો હતો. એનિસીનિયા પગના છટાનીના હિંમતવારુ મના વખતે, ચીન ઉપરના જાપાની આક્રમણ વખતે, અને રપેનિશ આનરમુદ્દ વખતે કોંગ્રેસે ફેસિઝમ અને આક્રમણનો સખ્ત વિરોધ કર્યો હતો, તેમ જ બ્રિટિશ સરકારે એ વખતે ફેસિઝમ વિરોધી બળો પ્રત્યે દાખલેની ઠડી અને સદાનુભૂતિ વગરની વનણ માટે અસતોત વ્યક્તા કર્યો હતો. પણ બ્રિટિશ સરકારે પોતાના શાહીરાની આર્થીને ટાળી ગાખવા માટે આના દરેક પ્રસંગે આક્રમણ પ્રત્યે તટસ્થતા અને આત્મચરી સદાનુભૂતિ બતાવવા હતા. ૧૯૦૮-૦૯ની સાનમાં જર્મની ઓરિટ્ટવા નેકોરતોવેચિયા વગેરેને ગળા ગયું ત્યાં સુધી, બ્રિટિશ સરકારે ‘અનિન્ડર’ કરીને પોતાની પુનાગી નીતિ જ આનુ રાખી પણ છેવટે રગિના અને જર્મની તચ્ચે દરાર થવા પછી જર્મનીએ પોતડ ઉપર મુમો મ્યો ત્યારે બ્રિટને યુરોપમાંના પોતાના હિતો અને પોતાનું સામ્રાજ્ય જાળવી રાખવા માટે જર્મની સામે મુદ્દ જાહેર કર્યું.

હિંદી પ્રજાની સંમતિ લેવાની જરૂર પણ દરદાન કર્યા વગર હિંદુસ્તાનને
યુદ્ધમાં સંડોવવાના ક્ષિટિજ સરદારનાં પગલાંથી, તેની શાહીવાદી દાનત
વિધેની હિંદુસ્તાનની શાંતિ દલ થઈ. કોંગ્રેસે અગાઉ અનેકવાર જાહેર કર્યું
હતું તેમ, તે કોઈ પણ પ્રકારના સામ્રાજ્યવાદની વિરોધી હતી, પછી તે
ક્ષિટનનો હો કે જર્મનીનો. કોંગ્રેસ, ફેસિઝમ અને શાહીવાદ બંનેની
વિરોધી હતી. ફેસિસ્ટ આક્રમણનો વિરોધ કરવાની સાથે સામ્રાજ્યવાદી
યુદ્ધનો પણ, કોંગ્રેસ ઈ. સ. ૧૯૩૫ની સાથથી સતત વિરોધ કરતી
આવી હતી. શાહીવાદી યુદ્ધમાં કોંગ્રેસને રસ ન હતો, પણ યુદ્ધ બે
દુનિયાના યુદ્ધમાં અને કવચાયેલા ફોજોની આજાદી માટે લડવાનું હોય
તો તેમાં સાથ આપવાને કોંગ્રેસ તત્પર હતી. કોઈ પણ પ્રકારના
સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધમાં હિંદુસ્તાનને સંડોવવાનો પ્રયત્ન થશે તો કોંગ્રેસ
તેનાથી દૂર રહેવાની હિંદી જનતાને હાથ ધરશે, એમ પણ કોંગ્રેસ
સ્પષ્ટ કરતી આવી હતી.

કોંગ્રેસ જેટલી ફેસિસ્ટવિરોધી હતી, એટલી જ સામ્રાજ્યવાદવિરોધી
હતી એ અત્યંત સ્વચ્છ હકીકત અષ્ટપથે સમગ્ર લીધા પછી કોંગ્રેસની
યુદ્ધ દગમિયાનની સમગ્ર નીતિનો કપાસ દાઢવાનું સળંગ બની જશે.
ફેસિસ્ટવિરોધી અને સામ્રાજ્યવાદવિરોધી બંને પ્રવાહો કોંગ્રેસની ગજ-
નીતિના મૂળભૂત અંગો તરીકે સાથે વળા છે, એટલું જ નહિ પણ એક
બીજામાં એકબીજા બની ગયા છે. એકબીજા સાથે સંકળાયેલા આ
બંને પ્રવાહોમાંથી જ, યુદ્ધ દરમિયાન સરકારને નેતિલ ટેકો આપવાની
શક્તિ, કાનૂનના પતન પછી કવચામા આવેલી પૂના ઓફરમાંની અહિંસાને
બેગે પણ સક્રિય સાથ આપવાની આગુચ્છતા, પૂના ઓફરને છુટકારી
નાંખનામાં આવતાં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહનું આદેશન અને તેની સાથે
ક્ષિટનને નહિ મૂંઝવવાની નીતિ, ફરીને ચાણુ જવાની આક્રમણ શરૂ
થતાં દેશના બચાવ માટે યુદ્ધમાં બાગ લેવાની તત્પરતા, અને ત્યાર પછી
ફિસ ઓફર દ્વારા ગાંધીની ઈજાબિજ થયેલી આશાઓ અને બમ્મ થયેલી
મનોદશાના પ્રત્યાધાન કોંગ્રેસ તથા સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા માટેની ગાંધીની

આકાંક્ષાઓ સિદ્ધ કરવા માટે જીબી. થયેલી “ચને જીવ”ની વિશાળ પાયા ઉપરની સામુદાયિક લડત જીગમ પામ્યાં છે. દેસિક્રમ સામેના યુદ્ધમાં પોતાનો સાથ આપવાને કોંગ્રેસ સદા યત્નર રહી છે, પણ સાચી સત્તા ન્યારે દિંદી પ્રજાને સોંપવામાં આવે ત્યારે જ આ બની શકે એમ પણ તેણે હમેશાં જાહેર ક્યું છે. “જિંદનની મુખીબત એ આપણી તર છે” એવું વચ્ચે લેવાની કે જિંદનની કટોકટીને ટાળે સોદો કરી લેવાની પણ કોંગ્રેસની હજી ન હતી. યુદ્ધ અગાઉ ચીનની મુલાકાતે ગયેલા પંડિત જવાહરલાલે, કુદ શરૂ થતા જ દિંદમાં પાછા ફરતાં રમૂન ખાને બહાર પાડેલા તેમના પ્રથમ નિવેદનમાં જાહેર ક્યું હતું તેમ, જિંદનની મુશ્કેલીઓનો યુદ્ધમાં તાબ લેવાની કોંગ્રેસની હજી ન હતી.

મટેબગના બીજા અરવાડિયામાં મળેલી કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિના હંગામ્યા મ્પષ્ટપણે જાહેર કરવામાં આવ્યું કે, દુનિયાની આઝાદીને નામે લડાઈ મ્પેલા આ યુદ્ધમાં દિંદુસ્તાન ત્યારે જ સાથ આપી શકે જ્યારે આઝાદીનો મિદ્દાન તેને પોતાને પણ લાગુ પાડવામાં આવે. કાર્યવાહક સમિતિએ જિટિય સગ્ગરને લોકશાહી, સ્વાત્ત્વપવાદ અને નૂનન વિસ્વચ્ચનાને લમતી પોતાની યુદ્ધનેમો અસદિગ્ધ ભાષામાં જાહેર કરી દેવાને જણાવ્યું, એટલું જ નહિ, પણ આ યુદ્ધનેમો આ કણે કેવી રીતે અમનમાં મુખવાની છે, તે પણ જણાવવા માગ્યું. અમિતિએ જણાવ્યું કે યુદ્ધ જે સામાન્યવાગી હજી, સસ્થાનો અને મ્પાપિત દિંદોને જળજી મખવા માટે લડવાનું હોય, તો દિંદને તેમાં કાર્ધ સામતુંવળમતું નથી, પણ જે યુદ્ધ લોક્તજપર રચાયેલી વિસ્વચ્ચનાની સ્થાપના માટે હોય, તો દિંદને તેમાં બારે ગસ છે. કોંગ્રેસ કાર્યવાહક સમિતિના આ ઐતિહાસિક હંગાવે સમગ્ર દુનિયાનું ધ્યાન કોંગ્રેસ તરફ દોર્યું. યુદ્ધ જે લોકશાહી માટે જ હોય તો જિટિય સગ્ગર સાથેનો પોતાનો જૂનો ઝઘડો જૂનીને યુદ્ધમાં ભાગ લેવાની પોતાની તત્પરતા કોંગ્રેમે ખનાવી આપી, પણ જિટિય સગ્ગરને પોતાની પુરાબી શાહીવાની નીતિ છોડવી ન હતી. વાઈસરોય લોર્ડ સિનજિયગોએ યુદ્ધકેતુઓની જાહેરાત કરવાને

બદલે ગાંધીજીથી માંડીને દેશના જુદા જુદા વર્ગો અને પક્ષોના નેતાઓને એક પછી એક બળનાની શરૂઆત કરી. અંધા મળીને બાવન 'નેતાઓ'ને તેમણે મુનાકાત આપી અને છેક દોઢ મહિનો વીતાવ્યા બાદ, ઓક્ટોબરની ૧૭મી તારીખે તેમણે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું. ચાર હજાર ગજબાના આ નિવેદનમાં, વાર્ષિકરોએ છેલ્લાં પચીસ વર્ષોથી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી દેનારાં આવેલાં વચનો અને જાહેરાતોનો પુનરુચ્ચાર કર્યો અને યુદ્ધને અંતે આપનામાં આવનાગ સુધારાઓની વિચારણામાં જુદી જુદી રીતે, પક્ષો અને દ્વિતોના પ્રતિનિધિઓ તથા દેશી રાજવીઓની સલાહ લેવામાં આનશે એવી ખાતરી આપી. લડાઈ દરમિયાન યુદ્ધસંચાલન અને તેને લગતા પ્રશ્નો વિશે વાર્ષિકરોએ સલાહ આપવા માટે જુદા જુદા ગજબાના પક્ષોના પ્રતિનિધિઓની બનેલી એક સલાહકારક સમિતિ સ્થાપવાની તૈયારી તેમણે વ્યક્ત કરી. વાર્ષિકરોએ આ નિવેદનથી હિંદુસ્તાનમાં કોંગ્રેસને તો શુ પણ ખીજ એક પણ સમ્યાને સંતોષ થયો નહિ. બાવિને લગતા બ્રિટિશ સરકારના વચનોમાં આટલાં વર્ષોના અનુભવ પછી, કોઈનો વિશ્વાસ ગ્ણો ન હતો અને યુદ્ધ દરમિયાન ઈશી સત્તા છોડવાની તૈયારી આ નિવેદનમાં દેખાતી ન હતી. કોંગ્રેસ કાર્યવાહક સમિતિએ આ નિવેદનને પૂર્ણપણે નિરાશાજનક મણ્યું અને ૧૯૩૬ના નવેમ્બરની ૬ મી તારીખ સુધીમાં તો આડે પ્રાનોમાની કોંગ્રેસ સરકારીએ રાજીનામા આપી દીધાં.

આમ ચલામે વર્ષ પછી કોંગ્રેસ ફરી બળવાને પંથે વળા. બ્રિટિશ સરકારે મિ. જિજાને હથિયાર બનાવીને ઝીબી થયેલી કટોકટીને કોમી-રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. જુદી જુદી કોમો અને પક્ષો વચ્ચે એકતા સ્થપાના ઉપર જ મહાગાંધીને અંત અનલંબી ગ્ણો હોય એવી રીતે વાર્ષિકરોએ અને ટિફી વચ્ચે હવે બોનવા લાગ્યા. કોંગ્રેસે આ જુદાણુનો સનન ઇનકાર કર્યો. કોંગ્રેસને મન મહાગાંધી અંપૂર્ણપણે ગજબાની હતી અને કોમી સવાય બેડે તેને શર્ષ સબંધ ન હતો.

આપણી દુનિયામાં યુદ્ધની આગ સળગી હોય અને તેમાં હિંદુસ્તાનને અનિચ્છાએ ઘસડવામાં આવ્યું હોય ત્યારે કોંગ્રેસ માટે નિષ્ક્રિય બેસી રહેવાનું તો શક્ય જ ન હતું. કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળનાં રાષ્ટ્રનામાં અપારીને કોંગ્રેસે પહેલું પગલું તો ભરી લીધું હતું. હવે કોંગ્રેસે ‘બીજા પગલા’ની ઘાત કરવા માંડી. ઈ. સ. ૧૯૪૦ના ફેબ્રુઆરીમાં મૌલાના આઝાદના પ્રમુખસ્થાને મળેલી રામગઢ કોંગ્રેસમાં ૨૫૪ સબ્જેક્ટમાં બહેર કરવામાં આવ્યું કે, કોંગ્રેસવાદીઓ અને જોઓ કોંગ્રેસના પ્રભાવ નીચે છે તેઓ યુદ્ધના સંચાલનમાં માણસ, નાણાં અને સાધનો વડે મદદ આપી શકશે નહિ.” પરદેશી ધૂંસરીમાંથી દિંદને છોડવવાના કોંગ્રેસના નિરધારને અમલ, સવિનય કાનૂનમંગથી કરવાનું પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ દરમિયાન કોંગ્રેસવાદીઓ અને યુદ્ધનો વિરોધ કરનારા બીજાઓ થોડાંધ પકડાવા માંડ્યા હતા અને દમનના નવા નવા કાયદાઓ અને કાયદાઓ બદલાર પડવા માંડ્યા હતા.

બીજા બાજુએ યુરોપનું યુદ્ધ ઝડપભેર કટોકટીએ પહોંચવા લાગ્યું. ૧૯૪૦ના એપ્રિલમાં નોર્વેનું, મેમાં હોલેન્ડ અને બેલ્જિયમનું, અને જૂનમાં ફ્રાન્સનું પતન થતાં, ઇંગ્લંડમાં એઅરમેનની સરકાર જિયલી પડી અને તેનું સ્થાન ચર્ચિલની સરકારે લીધું. ફ્રાન્સનું પતન અને યુરોપીય યુદ્ધની કશું ઘટનાઓએ કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિ ઉપર જોડી અસર કરી. રાષ્ટ્રિય મુક્તિના પ્રશ્નની સાથે બાલ્ય આક્રમણ સામે દેશના બચાવનો પ્રશ્ન પણ તેણે વિચારવા માંડ્યો. ૧૯૪૦ના જૂનની ૧૭મી નારીએ વર્ધામાં મળેલી કાર્યવાહક સમિતિએ યુદ્ધમાં સાથે આપવાની પોતાની આતુરતા વ્યક્ત કરવા માટે એક મોડું પગલું ભર્યું. કાર્યવાહક સમિતિએ ‘વર્ધા નિવેદન’ના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલું એક નિવેદન પ્રકટ કર્યું, જે જુલાઈના છેલ્લા અઢવાડિયામાં પૂના ખાતે મળેલી મહાસમિતિએ પસાર કર્યું. મહાસમિતિનો આ ઠરાવ ‘પૂના ઓફર’ના નામે પ્રસિદ્ધ થયો. પૂના ઓફરથી કોંગ્રેસે હિંદની તાત્કાલિક સ્વતંત્રતા માટેની માગણી જતી કરીને, સ્વતંત્રતા માટેના તેના અધિકારના સ્વીકારથી સંતોષ પામવાની

તૈયારી બનાવી. સુદની દટોદટી દરમિયાન કર્યા બધાગણીય ફેરફારો વગર પણ દેશની તમામ સાધન-પત્તિને સુદમંચાવન માટે સંગઠિત કરવા માટે સ્થપનારી રાષ્ટ્રિય મંત્રાલયોએ જોડાવાની કોંગ્રેસે તત્પરતા બતાવી. પૂના દરખાસ્તથી કોંગ્રેસે ગાંધીના બચાવ પૂરતી અહિંસા છોડી દીધી અને ગાંધીજીનો સાથ ગુમાવ્યો. સમાજવાદી અને બીજા હિંદુમ બળોએ આ હંગામો વિરોધ કર્યો. સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુલ મદારખાન કાર્ય-વાદક સમિતિમાંથી અહિંસા પ્રત્યેની પોતાની વફાદારીને દારણે છૂટા થયા. બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, જવાહરલાલ અને બીજા ટેટલાક, પૂના હરાવ હિપર તટસ્થ રહ્યા. અ તે ૯૫ વિ. ૪૭ અને હરાવ પમાર થયો. પૂના હંગામ ધડવામાં શ્રી ગજગોપાલાચારીનો મુખ્ય ફાળો હતો. એક વખતના ચુસ્ત નાફેરવાળી રાજગજ આ વખતે છિટનને સુદમાં સહકાર આપવા માટે કોઈ પણ હદે જવા તૈયાર હતા. પૂના હંગામ શ્રી ગજગોપાલાચારી માટે અંગત વિજય થયેલો.

પણ રાજગજનો આ વિજયલાભો વખત ન ટકી શક્યો. કોંગ્રેસે છિટનને સહકાર આપના માટે બતાવેલી તત્પરતા પર બ્રિટિશ સરકારે કંડું પાણી રેડ્યું. ‘પૂના ઓફર’ના જવાબરૂપે વાઈસરોયે ૮મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૦ના રોજ એક લાખીયોડી બહેંગલ કરી, જેમાં તેમણે ના શહેન-શાહની સરકારે પૂર્વે કરેલી બહેંગલોની યાદ તાજ કરવાની સાથે હિંદના જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચેના મતભેદો હિપ ભાગ મક્યો. આ મતભેદો હજુ ય સમી ગયા નથી એની નોંધ લેવાની સાથે, તેમણે પોતાની ‘કારોબારી સમિતિ’નો વિસ્તાર કરવાની બહેંગલ ઢી. લઘુમતીઓ, રાજગજ અને દેશના બીજા ‘વગદાર’ તત્વોની સંમતિ વગર આ દેશના બંધારણમાં કોઈ પણ જાતના ફેરફારો કરવા હિતાવહ નથી એ આ બહેંગલનો મુખ્ય સૂર હતો.

આમ રાષ્ટ્રિય સરકાર માટેની કોંગ્રેસની સાવ સાદી માગણી પણ નકારવામાં આવી. બ્રિટિશ સરકાર જેને લઘુમતીનો બિરનો આપવા

તૈયાર હોય એવા દેશનાં કેઈ પણ પ્રગતિવિરોધી તત્ત્વની આડખીલી ઊભી કરીને હિંદની રાજકીય પ્રગતિ રોકી રાકાય, એવી પરિસ્થિતિ વાઇસરોયની જાહેરાતમાંથી ઊભી થતી હતી. સત્તા વગરની 'દારોબારી સમિતિ'ના વિરતારથી કેઈ પણ રાષ્ટ્રવાદીને સંતોષ ન હતો.

બ્રિટિશ સરકાર હિંદુસ્તાનને બંદૂકને જોરે At the point of bayonet હતું એ જાણી રાખવા માગતી હતી, એ આ જાહેરાતે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું. ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બરની ૧૫મીએ મુંબઈમાં મળેલી મહાસમિતિએ કોંગ્રેસનું ચુકાન કરીને ગાંધીજીના હાથમાં મૂક્યું અને ભવિષ્યમાં સેવાના પગલામાં દારવણી આપવાની તેમને વિનંતિ કરી. ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ ક્યું કે, "બ્રિટન હારે એવું હું ઇચ્છતો નથી....બ્રિટનને મુઝવણ ઊભી થાય એવું કરું કરવા હું ઇચ્છતો નથી." પરંતુ સાથે સાથે તેમણે એ પણ સ્પષ્ટ કરી દીધું કે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલો સંયમ, કોંગ્રેસની હસ્તી મીટાવી દેવાની હદે લઈ જવાને પોતે તૈયાર નથી. વાણીસ્વાતંત્ર્યના મુદ્દા ઉપર વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની દિશ્યાય શરૂ કરવા અંગે પણ તેમણે મહાસમિતિમાંના તેમના બાપણમાં સૂચન કર્યું. મુંબઈ મહાસમિતિ પછી ગાંધીજી વાઇસરોયને મળ્યા, પણ વાણીસ્વાતંત્ર્યની તેમણે કરેલી માગણીને સંતોષકારક જવાબ ન મળતાં, કાર્યવાહક સમિતિની સંમતિથી, ઓક્ટોબરના ત્રીજા અઠવાડિયામાં ગાંધીજીની દારવણી નીચે વાણીસ્વાતંત્ર્યના મુદ્દા ઉપર સત્યાગ્રહનું આદિગત શરૂ થયું. આ લુદ્ધ અન્યાયી હોઈ તેમાં નાણાં કે માણસની મદદ ન આપવાની સલાહ આપવી, એ આ દિશ્યાયનો કાર્યક્રમ હતો. આ આદિગત વ્યવસ્થિત રીતે અને શાંત વાતાવરણમાં ચાલે એ માટે ગાંધીજીએ તેને પોતે પસંદ કરેલી વ્યક્તિઓ પૂરતું મર્યાદિત કર્યું. વિનોબા જાવેની તેમણે પ્રથમ સત્યાગ્રહી તરીકે પસંદગી કરી. વર્ધા પાસેના ગામડાંઓમાં લુદ્ધવિરોધી બાળણું કરીને તેઓ પકડાયા. ત્યાર પછી થોડા દિવસે પંડિત જવાહરલાલને પકડીને તેમના એક જૂના બાપણ માટે તેમને ચાર વર્ષની સજા ઠોપી દેવામાં આવી. આવી અમાનુષી સજા સામે દેશભરમાં પ્રચંડ પુણ્યપ્રગોષ શરૂ નીકળ્યો.

નવેમ્બર મહિનાથી વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ જોસબોર આવવા લાગ્યો. કાર્ય-વાદકે સમિતિના ધણાખરા સભ્યો, મદાસમિતિના સભ્યો, માણ પ્રધાનો, ધારાસભાના સભ્યો અને સ્થાનિક કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓ મળીને હજારો કોંગ્રેસવાદીઓ પકડાયા. ડિસેમ્બરની ૮૦મીએ તો રાષ્ટ્રપતિ મૌલાના આઝાદ પણ પકડાયા. ૧૯૪૧ના આખા વર્ષ દરમિયાન વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની દિશ્યામ ગાંધીજીની દોરનણી અને ચોક્કસ અનુસાર આગળ ધપી. પર્યાસ હજાર જેટલા સત્યાગ્રહીઓ આ આંદોલનને અંગે પકડાયા. આખીએ દિશ્યામ આદર્શપણે અહિંસક રીતે હતી. બ્રિટિશ સરકારને નહિ મૂંઝવવા માટે ગાંધીજી એટલી કાળજી રાખતા હતા કે ગરિબાર અને તહેવારોના દિવસોએ સત્યાગ્રહ બંધ રાખવામાં આવતો હતો. વળી સત્યાગ્રહ કરતાં, પહેલાં સરકારને તે બાળતની પૂર્વસૂચના આપવામાં આવતી હતી. આમ ગાંધીજીની ૬૬૦ શિસ્ત અને નિયંત્રણ તથા આ દિશ્યામ સંપૂર્ણપણે અહિંસક રીતે ચાલી. બ્રિટિશ સરકારે તેની સામે જોયો પ્રત્યાર કરવા છતાં દુનિયાભરના વિચારશીલ વર્ગ ઉપર તેની ખૂબ સુદર છાપ પડી અને ચોક્કસ મહિના પછી ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરની ૩૭ તારીએ બધા જ સત્યાગ્રહીઓને કાગવાસમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

દરે શું કરવું એ સવાલ ઉપર કોંગ્રેસ વિચાર ચલાવે, તે પહેલાં તો જાપાને વિશ્વયુદ્ધમાં ઝપવાનવાથી આનંદાદિય રાજદાન્યમાં મોટા ધડાકો થયો. ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરની ૭મી તારીએ જાપાને પાંલ હાર્બર ઉપર દુમરો કર્યો અને તેની ઝડપી નિઝયપગપગ શરૂ થઈ. પર્વ હાર્બર, સાંગહાર્બ, હોગકોગ, ફિલિપાઈન્સનો મોટો ભાગ, પ્રશાનના કેટલાક નાના ટાપુઓ અને મયાયા લીધા પછી ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીની ૧૫મીએ, જાપાને બ્રિટિશ સત્યાગ્રહના પૂર્વના ચોક્કસ સોગાપુના અનિત મનાતા દુર્ગને કબજે મેળવ્યો. તાઈલેન્ડ તો જાપાનપસે મળી જ ગયું હતું. જાવા, સુમાત્રા અને બોર્નીઓનો કબજો મેળવવા ઉપરાંત, બ્રહ્મદેશ ઉપર પણ જાપાને પ્રચંડ આક્રમણ શરૂ કર્યું. ૧૯૪૨ના માર્ચની ૬મીએ રગૂન પડ્યું અને મેના અત મુધીમ તો આખું જ બચ્ચો જાપાને હતી

લીધું. એપ્રિલની ૬ઠ્ઠીએ જાપાનીઝ વિમાનો વિજાગાપટ્ટમ અને કોકોનામાં જોવા દિંદતા પૂર્વ દિનારા ઉપરના શહેરો ઉપર જોઈવર્યા હરી ગયાં. મદ્રાસ ઉપર પણ હુમલાનો ખચ ઝમૂમી રહ્યો હતો, હુમલાની ચેતવણીઓ આપવામાં આવતી હતી અને એપ્રિલની ૧૨મી તારીખે ત્રાંનની સરકારને પણ પ્રીન્સ ખમ્બેડી લેવામાં આવી. હિંદની પ્રજામાં આ બધાથી બપ અને અવિશ્વાસની લાગણી ફેલાઈ હતી. વજી મમ્લાયા, અને બ્રહ્મદેશમાં બ્રિટિશ લશ્કરની નાસભાગ વખતે હિંદી પ્રજાની જે ખૂરી દશા થવા પામી હતી, તેના સમાચારોથી પ્રજામાં બ્રિટન માટે તીવ્ર રોષ જાગે થયો હતો. જાપાન સામે મિત્રરાષ્ટ્રોના ઉપરાઉપરી પરાજયોથી મિત્ર-રાષ્ટ્રોની લડાયક શક્તિમાંથી તો હિંદુસ્તાનની પ્રજાનો વિશ્વાસ ઊઠી જ ગયો હતો. આ બધાને પેરિશુએ દેશમાં ફાવાનળ ડાઘ પણ પગે સળગી જોડે તેમ હતું. આથી વિપ્લવ પરિસ્થિતિમાં પણ કોંગ્રેસે પરદેશી આક્રમણ સામે દેશનો બચાવ કરવા માટે પોતાનો હાથ લાંબાવવાની તત્પરતા બતાવી, પણ રવતંત્ર હિંદની સરકાર જ દેશનો બચાવ અસર-કારક રીતે કરી શકે, ન્યારે પરાધીન હિંદ ફેસિઝમથી બાગ્યે જ લુહા પડતા પ્રમત સામ્રાજ્યવાદને રવેચ્છાપૂર્વકની મદદ ન કરી શકે, એમ ૧૯૪૨ના જાન્યુઆરીમાં ખારડોલી ખાને મળેલી કોંગ્રેસ મદ્રાસમિતિએ જાહેર કયું હતું.

છેવટે આંતરરાષ્ટ્રિય જનાવોના દબાણથી ૧૯૪૨ના માર્ચના બીજા અડવાડિયામાં બ્રિટિશ વુલ્ક પ્રધાનમંડળ (War Cabinet) ના સભ્ય સર સ્ટેકર્ડ ક્રિપ્સને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી હિંદુસ્તાનનો પ્રથમ ઉલ્લેખ મટિ હિંદ મોકલવામાં આવ્યા. સર સ્ટેકર્ડ ક્રિપ્સ હિંદુસ્તાન માટે વિશેષ સહાનુભૂતિ ધરાવનાર બ્રિટિશ રાજનીતિમાં તરીકે જાણીતા હોવાથી તેમના આગમને હિંદુસ્તાનમાં ધણુઓના હૈયામાં આશા જગાડી. કોંગ્રેસ અને બીજી રાજકીય સંસ્થાઓએ તેમની દરખાસ્તો ઉપર વિચાર કરવા માટે પોતાપોતાની કાર્યવાહક સમિતિની ખાસ સમાજો બોલાવી, પણ ન્યારે 'ક્રિપ્સ ઓફર' ને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી તેમની દરખાસ્તો અદાર પડી,

ત્યારે દેશમાં સર્વજનપ્રીતિ નિરાશા ફેલાઈ ગઈ. યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી
 હિંદને પોતાનું બંધારણ ઘડી લેવાની સત્તા આપવાનું વચન આ દરખાસ્તે
 આપતી હતી, પણ યુદ્ધ દરમિયાન વાઈસરોયની કારોબારીના વિસ્તારથી
 આગળ જવાને તે તૈયાર ન હતી. ભાવિ બંધારણ અંગેની યોજનામાં
 પણ આપણા દેશમાં કુસંપને કાપમ કરવાની સુકિત હતી, કેમકે તેમાં
 રાજવીઓ તેમ જ પ્રાંતોને મધ્યસ્થ સરકારથી અલગ રહેવાને ઉત્તેજન
 આપવામાં આવ્યું હતું, એટલું જ નહિ, પણ દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓના
 અવાજને તો તેમાં બિલકુલ ગણીકારવામાં જ આવ્યો ન હતો. યુદ્ધ
 પછીના પોશળ વચનોમાં વિશ્વાસ રાખવાની ખૂબ હવે ઠાઈ કરે તેમ ન
 હતું, ત્યારે યુદ્ધ દરમિયાન તો કરી જ સાચી સત્તા આ દરખાસ્તોથી
 હિંદુસ્તાનને મળતી ન હતી. કાયદામાંથી નીકળેલા બિલાડા જેવી આ
 દરખાસ્તોને દેશની તમામ સરેરાશોએ નિરાશાજનક માણી. ગાંધીજીએ
 ‘બવિખ્યમાં પાકનારો એડ’ (પોસ્ટ-ટેડ-એડ) કહીને તેનું સચોટ
 વર્ણન કર્યું. કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ યોજનાના બવિખ્યને લગતા
 ભાગ વિશે મત નહિ ઉઘાડ્યા, યુદ્ધ દરમિયાન જે સાચી સત્તા હિંદી-
 ઓના હાથમાં મૂકવામાં આવે, તો યુદ્ધમાં સાથ આપવાની તાત્પરતાથી
 કિંમત સાથે વાટાઘાટો શરૂ કરી. દસ દિવસની લંન્ડનમાં વાટાઘાટો પછી
 અને સમાધાનની લગોત્તર પહેાચી ગયા પછી વાટાઘાટો તૂટી પડી.
 રાજાજીનું જવાબદારીબર્ધુ ખાતું હિંદીઓના હાથમાં મૂકવાને બ્રિટિશ
 સરકાર તૈયાર ન હતી, ત્યારે એ ખાતું સોંપવામાં ન આવે તો દેશને
 અસરકારક બચાવ થઈ ગયે, એવી રીતે તેની સાધનસંપત્તિનું સંગ્રહન
 કરવું શક્ય નથી, એમ કોંગ્રેસને લાગતું હતું. આ મુદ્દા ઉપર જાતે પક્ષો
 વચ્ચે વાટાઘાટો શરૂ થઈ, રાજાજીના મુદ્દા ઉપર જંગ પણ નમતું મૂકવાને
 સરકાર તૈયાર ન હતી. આ ચર્ચા દરમિયાન જ ‘જવાબદાર રાષ્ટ્રીય
 સરકાર’ આપવાની પોતે જ પહેલાં કરેલી કબૂલાત પરથી ફરી જઈને
 કિંમતે નવું પ્રધાનમંડળ, બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ જેવું જવાબદાર નહિ, પણ
 વાઈસરોયની ખાસ સત્તાઓ સાથેનું સલાહકારક મંડળ જેવું થઈ ગયું,

એવી રાત ધુમાડા માડી ત્યારે નાટાઘાટે તૂટી પડી ક્રિસતી આ
ગુનાટ નેવા પત્રી બ્રિટિશ સરકારની દાનન વિમેનો કોમેસનો રહોસલો
નિશ્વાસ પણ જીવી ગયો. કોમેસની જેમ મુરિયમ લીગ અને ખીજ
સરથાએએ પણ ક્રિસ દરખાસ્તો જણાવતા નારજોસર ફગાવી દીધી
ક્રિસ દરખાસ્ત અનુસાર દેશના પ્રતિનિધિઓને સાચી નત્તા મળતી
નથી, એવું પ્રજના નધા જ વર્ગોએ બારપૂર્વક જાહેર મ્યું

ક્રિસ મિશનની નિષ્ફળતા પત્રી દિંગ પ્રજનો બ્રિટન સામેનો
રોગ મહાપત્રે વધના લાગ્યો. આના વાનાનરજુમા પગદેશી આક્રમણ થાય
તો આક્રમણખોરો પ્રત્યે પ્રજા લડવાને બદલે ગીધી ચા આડકતરી
સદાનુભૂતિ બતાવે એ રપદ દત્ત આ પરિસ્થિતિ કોમેસ માટે અસહ્ય
હતી. દેશના સૌથી નેટાંગીબચો પ્રસંગે કોમેસ નિષ્ક્રિય બેસી શકે એમ તો
દત્ત જ નહિ પરદેશી આક્રમણ થાય ત્યારે બ્રિટિંગ લશ્કરને આડખીલીરપ
નહિ થઈ પડતા, હુમનાખોરોનો અર્ધિસ- અસહનરથી સામનો કરનાની,
કોમેસની કાયવાફ- સનિતિએ એપ્રિલના અતમા પ્રજને દાખન કરી

પણ આનગરાદિય પરિસ્થિતિ અને તેની સાથે દેશની રાજકીય
પરિસ્થિતિ ઉત્તરોત્તર વલ્લસતી જતી હતી અને તેને સુધારવાનો કોઈ
ઉપાય નહિ નેવામા આવે, તો તે સાન હાથથી જવાનો સબવ હતો.
દરફ બચત હતું, તેનું નિદાન સહેલું ન હતું. કોઈ કુશળ વૈદ્યની જેમ
ગાંધીશ્રીએ આ વખતે તેમનું “અગ્રેએ ચાયા જન” (કિરટ ઈન્ડિયા
-દિ- હોડી જાવ)નું સૂત્ર વહેતું મ યુ પહેલ વહેતી વાગ ‘દગિજન’મા
એક લેખ લખીને તેમણે ‘દિ હોડી જન’ની થોપણા કરી એ, જન,
જુવાઈ-એ ત્રણ મહિનામા તેમણે એ સૂત્ર ઉપર દેશપરદેશમાથી આવેલી
સખ્યાનધ દીધાએ અને સૂચનાએ ઉપર વિચાર કરીને ચોનાની મુજ
માગણીમા મહત્વના ફેરફારો ક્યાં પડેના તેઓ દિદનાથી બ્રિટિંગ
સત્તા અને ફરદરે તગત જ ચાયા જવું જોઈએ, એની માગણી કરતા
હતા, પણ હવે તેઓ આઝાદ દિદની શૂમિ ઉપર ગ્રહીને આક્રમણખોરો

સામે યુદ્ધ ખેલવા માટે મિત્રરાજ્યોના લશ્કરને રહેના દેવાને સંમત થયા. વર્ષો ખાતે મળેલી કોંગ્રેસ મહાસમિતિએ જુલાઈની ૧૪મીએ પસાર કરેલા દુરાવમાં અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દેવામાં આવ્યું, કે પરાધીન હિંદ, પોતાના રક્ષણમાં કે માનવજાતિને ભરખી રહેવા વિશ્વયુદ્ધમાં ટગે. અસરકારક ભાગ ભજવી શકશે નહિ, માટે હિંદમાંના બ્રિટિશ શાસનને તાત્કાલિક અંત આપવો જોઈએ. બ્રિટિશ શાસનને તાત્કાલિક અંત આણવાની આ માગણીના પ્રણેતા તો ગાંધીજી જ હતા અને એ માગણીને બ્રિટન તરફથી ઠોકરવામાં આવે, તો એની પ્રાપ્તિ માટેની લડતના નેતા ગાંધીજી સિવાય બીજા કોઈ ન જ હોય એ પણ દેખીતું હતું.

કોંગ્રેસની માગણીનો સરકારે કોઈ જવાબ નહિ વાળવાથી ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૭-૮મી તારીખોએ મુંબઈમાં મળેલી મહાસમિતિની એતિહાસિક બેઠકમાં, આઝાદી માટેના હિંદુસ્તાનના જન્મસિદ્ધ દક્ષની પ્રાપ્તિ માટે વિશાળતમ પાયા ઉપરની અહિંસક સામુદાયિક લડત ઉપાડવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને તેને અંગે લેવાનાં પગલાંમાં રાષ્ટ્રને દોરવણી આપવાની ગાંધીજીને વિનંતિ કરવામાં આવી. બારે ગંભીર વાતાવરણમાં મળેલી આ સભામાં ગાંધીજીએ દિશ્ન હચમચાવી નાખનારું બાંધ્યું હતું. પડિન જવાહરલાલે પણ ક્યું, “કોંગ્રેસ આગમાં ઝપવાવે છે: હાં તો તેમાં તે જન્મ થશે, અથવા શુદ્ધ કુંદન થઈને બહાર નીકળશે.” ગાંધીજીએ રાખઝોને, મુસલમાનોને, મગકારી નોકરોને, સિપાઈઓને, વિદ્યાર્થીઓને, પત્રકારોને અને જનતાના બીજા વર્ગોને ઉદ્દેશને દિશ્ન ખેતીને વાતો કરી, દરેક હિંદીને પોતે આઝાદ છે, એમ સમજીને વર્તવાની હાડકા કરી, કોંગ્રેસવાદીઓને આ લડતમાંથી ચુકામી નેના જીવતા નહિ રહેવાની બીજા પ્રતિજ્ઞા કરવાની હાડકા કરી, અને અતે લડતનો મત્ર આપતા ક્યું: “કોંગ્રેસને એ હોડમાં મૂકી છે. તેને માટે તો હવે એટલું જ રહે છે કે “કરેંગે યા મરેંગે.”

૧૪ “ચાલ્યા જાવ” (ઈ. સં. ૧૯૪૨-૧૯૪૪)

મુંબઈ મદાસમિતિ સમક્ષના તેમના તા. ૮મી ઓગસ્ટના ઐતિહાસિક બાપજીમાં ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું હતું કે, લડતનો આરંભ કરનાં પહેલાં પોતે વાઈસરોયને મળીને દિલ્લી આઝાદીના કુદા પરત્વે તડબેડાં કર્યા વગર સમાધાનીનો માર્ગ જોઈવાનો પ્રયત્ન કરશે; પણ સરકારને તો સમાધાન જોઈતું જ ન હતું. સત્તા છોડવાનો તેનો ઇરાદો જ ન હતો. ૮મી ઓગસ્ટને દિવસે વહેલી સવારે ચાર વાગનાં પહેલાં તો ગાંધીજી અને ઠાકોજી સમિતિના સભ્યોને ગિરફતાર કરી સેવામાં આવ્યા. તે જ દિવસે દેશબરમાંથી હજારો કોંગ્રેસવાદી કાર્યકર્તાઓને એકીસાથે પંદરી સેવામાં આવ્યા. દેશના નેતાઓને મળ્યા છૂટા પાડી નાંખીને લડતને મૂળમાંથી કચડી નાંખવાની સરકારની ઇચ્છા હતી. દિલ્લી વજરે એમરીના શબ્દોમાં સરકારે “કોંગ્રેસ અને જનતાની વચ્ચેનો તાર કાપી નાંખવાનો” પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાર પછીના બનાવોથી તો આપણે સૌ સારી રીતે પરિચિત છીએ.

આપણા દેશની સૌથી પ્રાણવાન અને તેજસ્વી સંસ્થાનો ઇતિહાસ આલેખવામાં ત્યાં અટકી જઈ જ હિતાવદ છે, એવે તબક્કે આપણે આવી પહેંચ્યા છીએ. ઈ. સ. ૧૮૮૫માં કોંગ્રેસનો જન્મ થયો ત્યારથી ઈ. સ. ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૮મી તારીખ, કે ત્યારે તેણે અગિની જ્વાળાઓમાં ઝંપલાવવાનો સંકલ્પ કર્યો, ત્યાં સુધીનો તેનો વિહાસ આપણે જોઈ ગયા. આ બધા સમય કોંગ્રેસ, દિલ્લી રાષ્ટ્રીયતાની ઉત્તરોત્તર વિકસતી જતી આશંકામિત્ર પ્રતીક બની છે. સાપેક્ષ માર્ગોએ જ, દરાનો અને અરજીઓ દારૂ દિલ્લી રાજકીય આશંકાઓ બ્રિટિશ સાસર-વર્ગના પ્લાન ઉપર લાવવાની, ચિટન ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખનારી બનોદલામાંથી આ મદાપ્રજ્ઞ સંસ્થા વ્યાપ્તી અને સાંન ઉપાયોથી

બ્રિટિશ સામાન્યથી સંપૂર્ણપણે આજ્ઞાદ થવાની મનોદ્ધા ઉપર પડેલી છે અર્થિત બજારના પ્રવેશ ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે કોંગ્રેસે બ્રિટિશ-સામન સામે આજ પહેલાં પણ જીતસરોસટની લડાઈએ માડી છે, અને દરેક વખતે તેમાંથી તે બજારસર ચર્ચને બહાર નીકળી છે. અત્યાર સુધીની હડતોમાંની સૌથી મહાન લડતમાંથી અત્યારે તે પચાસ ર્ષ નહીં છે અને આ અભિપ્રયજ્ઞામાંથી તે શુદ્ધ કામન મળી અને પહેલાં પ્રતાં પણ અનેક-ગણી બજારન ચર્ચને બહાર નીકળે, એ પણ ચોક્કસ છે.

કોંગ્રેસની પ્રગતિનો પ્રનાય આ બધા વર્ગો દગમિયાન એવારે કે સંજ નથી રહ્યો. તેમ છતાંયે તે સનપણે ગાંધીના નિયારો, ભાવનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓને એવાજ હતી આવી છે, એટલું જ નહિ પણ દિલ્લ-વાસીઓનું આત્મબાન જામન જી તેમનામાં ચેનન પૂરવામાં યશસ્વી નીવડી છે. રાજકીય ધ્યેય, ધ્યેયપ્રાપ્તિનો માર્ગ, આર્થિક દૃષ્ટિમિત્ર, આત્મગાંધીય દૃષ્ટિમિત્ર, કોમી પ્રમ પ્રત્યેનું વચાન-જનનાના સપર્દ મારેના વાર્ષિકો-આ બધા જ ક્ષેત્રોમાં કોંગ્રેસે અસાધાગ્ય નિમસ સાધ્યે છે બધાગણીય સુધાગઓ દ્વારા મનસનની દિશામાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરના જવાના રાજકીય ધ્યેયમાંથી આજે તે તારનાનિ મુદ્દમન આજ્ઞાદીના ધ્યેય ઉપર પડેલી છે નિનનિઓ, હગવો અને વાયદેમગ માર્ગો દ્વારા જ ધ્યેયપ્રાપ્તિ કરનામાં માનનાગી કોંગ્રેસ આજે 'ખુલા બજાર'ની દેગને દાનન કરે છે.

કોંગ્રેસનું આર્થિક દૃષ્ટિમિત્ર ઉત્તરોત્તર ઉદ્દામ થતુ મયુ છે ઈ. સ. ૧૯૨૬માં મદાસમિતિએ સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થામાં ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન આણનાની આનસ્યક્તા વિષે ઠરાવ કર્યો, ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૩૧માં કરામી કોંગ્રેસમાં પ્રજના મૂળવૃત્ત દક્ષોને લગતા ઠરાવમાં પાયાના ઉદ્યોગોને સમાજની માનિષીના કરાના સિદ્ધાનતો વીનાર કરામાં આવ્યો ઈ. સ. ૧૯૩૫ અને ૧૯૩૬માં મળેલી લખતો અને ફેબ્રુઆરી કોંગ્રેસમાં દિસનોના દક્ષોને લગતા ઠરાવો દ્વારા કોંગ્રેસે આ

દિશામાં વડુ પ્રગતિ સાધી ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૮મીના મહાસમિતિના પ્રસિદ્ધ દરાનમાં તે સર્વ સત્તા અને અધિનાર, મૂળભૂત રીતે ખેતરો અને દારખાનામાં કામ કરનારાઓનો રહેશે, એ સિદ્ધાંતનો સ્પષ્ટપણે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે

બહાગની દુનિયાના પ્રશ્નોમાં પણ કોંગ્રેસ વધુ ને વધુ રસ લેતી થઈ છે ગરબાતના વર્ષોમાં કોંગ્રેસનું વનજી, ઇંગ્લેન્ડમાં ખૂબ પ્રચાર કરનારું હોવાથી, ઇંગ્લેન્ડની સમિતિના કામને તેણે ખૂબ મદદરૂપ આપ્યું હતું ત્યાર પછી કોંગ્રેસનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાયું અને હિંદી જનતા ઉપર તેણે વધુ આધાર રાખવા માંજો ગાંધીજીના આગમન પછી તે જનતાની તાકાત વધારનારા ગ્યનાતમ કાર્યકર્મો, અસહકાર અને સરિનય કાવત્રાજગતમાં કોંગ્રેસે પોતાનું બળ મેળવવા માડ્યું, એટલું જ નહિ પણ સત્યાગ્રહની શાન અને દેશગ્યાપી લગતો દ્વારા દુનિયાભરનું ધ્યાન હિંદુસ્તાન તરફ દોરના માડ્યું પડિત જગતદરનાની અસરને લીધે આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોમાં કોંગ્રેસ વધુને વધુ જોડો રસ લેતી થઈ એળિ સીનિયા, ચીન વગેરે દેશો ઉપરના આક્રમણોના કોંગ્રેસે વિરોધ કરવા માંજો, એટલું જ નહિ પણ ચીન પ્રત્યેની સદાનુશ્રુતિને તખીબી પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલીને મૂર્ત કરનામાં આવી ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૮મીના ઇંગ્લેન્ડ દ્વારા તે કોંગ્રેસે, દુનિયાના તમામ દેશોની સરત જનાના પાયા ઉપર રચાયેલા વિશ્વસમૂહલગ (વર્લ્ડ ફેડરેશન)ની રૂપરનાને પોતાના આદર્શ તરીકે જાહેર કરી

૧. કેમી પ્રશ્નોમાં બ્રિટિશ સત્તા હિંદમાં હોવા છતાં ય કેમી એમના રચાપી શકીએ અને તેથી સફળપણે લડત આપી શકીએ, એવી માન્યતા ઉપરથી બ્રિટિશ સત્તા દેશમાં હોય ત્યાં સુધી કેમી એમના ન રચાપી શકાય, જ્યારે બ્રિટિશ સત્તા ગયા પછી કેમી એમના આપોઆપ મિદ્દ થશે એવી માન્યતા ઉપર કોંગ્રેસ પડોચી કેમોવાદના ઝેરને ઉત્તેજન આપવાની બ્રિટિશ રાજની વિરોધી કોંગ્રેસની સમગ્ર આમ જોડી બની છે

ત્રણ દિવસના સંમેલનમાંથી શરૂ થયેલી કોમેસ આજે જનતાને સ્વાતંત્ર્યની અને સ્વાયત્તાને માર્ગે આગળ વધારનારા, અને તેની શક્તિમાં બઢતી કરનારા ખાદી, પ્રામોહોગ, મઘનિવેધ, અરપૂર્યતા-નિવારણ જેવા રોજખરોજના કાર્યક્રમો દ્વારા પ્રજાના એકેએક વર્ગ સાથે ગાઢ સંપર્કમાં રહે છે. ગાંધીજીના આગમન પછી તો દેશના દરોડો સ્ત્રીપુરુષ આખાત્રદહના હેઠળ ઉપર કોમેસનો અધિકાર જાયો છે. ગાંધીજી જેવા મહાન તપસ્વી પુરુષે પોતાની તપશ્ચર્યાનું સર્વ કળ કોમેસને ચરણે ધર્યું છે, અને પોતાની સિદ્ધિને કોમેસની સિદ્ધિ બનાવી છે. વારંવાર કોમેસથી જુદા પડ્યા છતાં ગાંધીજી અને કોમેસ મોર્મ અદ્ભુત રીતે ઓળખાન થઈ ગયાં છે.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ, અર્થિક સત્યાગ્રહ અને અસહકારની પોતાની વિશિષ્ટ સુદપદ્ધતિથી કોમેસ માત્ર હિંદની જ નહિ પણ વિશ્વસભસતની સુદપીડિત જનતાની આસાનું પ્રતીક થઈ પડી છે. વિશ્વભગ્ને ભરખી જનારા દારમા મહાસુહોની પરંપરાનો અંત આણવાનો ઉપાય કોમેસના વતી ગાંધીજીએ બનાવી દીધો છે. દાળાં વાદળની એક માત્ર રૂપેરી રેખા જેવી આપણી કોમસનું અને તેની સાથે હિંદુસ્તાનના ગાંધીય ઉત્થાનનું બાવિ અત્યંત ઉજ્જવળ છે, એ વિષે મોર્મ શંકા નથી. અત્યારે દેખાતો સર્વવ્યાપી અંધકાર ઉપાના આગમનની પૂર્વ તૈયારીય છે. [અત્યારનાં આપણાં કષ્ટો પ્રસૂતિની વેદના સમા છે]: નૂતન વિશ્વ-રચનાનો જન્મ હાથવેંતમાં જ છે, એની એ વધાઈય છે.

કોંગ્રેસ લડત્ શરૂ કરે તે પહેલાં સરકારે તેના પર આક્રમણ કરી નાખ્યું. કોંગ્રેસના આગેવાનો અને દોરવણી આપવાની જોખમને સતા હતી, તેવા તેા લગભગ તમામ કાર્યકર્તાઓ ઝડપાઈ ગયા. પણ કોંગ્રેસ નો જનતાના હૃદયમાં વસી હતી; જનતાના શરીર, મન, પ્રાણ ઉપર કોંગ્રેસે પોતાની અર્ધી સદી કરનાં ૫ લાંબી કારકિર્દીની અવિરત એવાથી અધિકાર સ્થાપ્યો હતો; આઝાદી મળેના અણનમ અને એકધારા પ્રયત્નોથી કોંગ્રેસ જનતાની સંસ્થા બની હતી, જનતાના પ્રત્યેક અણુએ અણુમાં એતપ્રેત થઈ ગઈ હતી.

પ્રજાનો કોંગ્રેસ પ્રત્યેનો પ્રેમ, આઝાદી મળેની તમજા અને પરદેશી સરકાર સામેનો રોષ અનેક રીતે વ્યક્ત થયો. પ્રજા સદેગ્ પણ માથું ઊંચકે તેા તેને કચડી નાખવા માટે સરકાર તકપાપડ ચર્ચને ખેંચી હતી. આગેવાનોની ધરપકડ સામેના પુણ્યપ્રકોષ ઉપે દેશભરમાં યોજાએલાં સભા, સરપસો ઉપર સરકારે લાકી, ટીપરગેસ અને ગોળામારનો છટકો ઉપયોગ કર્યો. મુંબઈ, પુના, અમદાવાદ, બનારસ, અલ્હાબાદ, પટના, દલહા, મદ્રાસ, ત્રિશ્વી, લાહોર, અમૃતસર, નાગપુર, કરાંચી, સોલાપુર, વગેરે શહેરોમાં સોફો ઉપર જલિયાનવાલા ગામને પણ બુલાવી દે એવા અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા. ૯મી ઓગસ્ટ પછીના એક અઠવાડિયામાં જ આ શહેરોમાં સેંકડો માણસો ગોળામારનો ભોગ બની માર્યા ગયા અને હજારો ઘાયલ થયા. 'મહાત્મા ગાંધીજીની જય' બોલવી એ પણ મુંબઈ જેવા શહેરમાં મોતને નોતરવા બગાવર થઈ ગયું. શુદ્ધરાત કોમેન્ટ જેવી શિક્ષણ સંસ્થાઓની અંદર ઘૂસી જઈને પણ નિર્દોષ વિદ્યાર્થીઓને ગોળાએ ઉડાવી દેવામાં આવ્યા. પ્રજાજનોનાં-સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક કે વૃદ્ધના ભેદ જૂઠીને અનેક રીતે અપમાન કરવામાં આવ્યા. સારો ૫ દેશ જાણે કે પોલીસ અને લશ્કરને સોંપી દેવામાં આવ્યો. ગોળાએ સસ્તી બની: તેની સાથે દિંદની સ્ત્રી યા પુરુષની જિંદગી, માન, આખર, પ્રતિષ્ઠા, સંપત્તિ-એ બધું જ. અંગ્રેજોએ જાણે દેશ ફરીને જીતવા નીકળ્યા હોય એવા દિમાગથી કામ લેવાનું નહીં હતું.

હતું, ત્યારે દેશી રાંબચો કાંઈ પાછા ન પડ્યા. વડોદરા, બાવનગર વગેરે સ્થળોએ પણ બ્રિટિશ પ્રદેશમાંના બનાવોની ખુનરાટ્ટિ - ચર્ચ, પણ સરકાર જો ૧૮૫૭ના દિમાગમાં હતી, તો પ્રજાનો જુરસો પણ 'પછી' યાદ અપાવે તેવો જ હતો. એમાં પણ સરકારી દમનની ઘોર અમાનુષિતાએ ઉમેરો કર્યો. દિવસો જતાં બળવાની હવા શહેરોમાંથી ગામડામાં ફેલાવા લાગી. દેશબ્યાપી હડતાલ તો પહેલાં જ ફિવરથી શરૂ થઈ હતી. રાજા અને કોમેન્ડોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ, 'મિત્રો અને કારખાનાંમાંથી, કામદારો, બજારોમાંથી વેપારીઓ અને ગુમાસ્તાઓ નીકળી આવ્યા હતા. ગામડાંની જનતા પણ કાંઈક કરવાને તૈયાર બની હતી. પરદેશી સરકારનો તરત અંત આવ્યો એવો કાંઈક ઉમ કાર્યક્રમ જનતાને જોઈતો હતો. આવી શક્તિવાની આશા આપનારો એક કાર્યક્રમ ક્યાંકથી આવ્યો અને હવાની સાથે તે દેશને ખૂણે ખૂણે ફેલાઈ ગયો. આ કાર્યક્રમ તે રેલવે તથા વાદનગ્ધવ દારનાં સાધનો તથા સરકારી માલમિલકતની બાંધફાળો. રાજધાનમાં તો બાંગ્લોડ મોટા શહેરો પૂરતી જ મર્યાદિત રહી અને તે પણ ઉશ્કેરાટના તાત્કાલિક પરિણામ રૂપે જ; પણ એમરુદના અંત સુધીમાં તો બાંગ્લોડની પ્રવૃત્તિએ વધુ વ્યાપક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. પૂર્ણિયા, મુઝફ્ફરપુર, બાગલપુર, પટના તથા બિહારના બીજા કેટલાક વિસ્તારોમાં, ખાસિયા અને સંયુક્ત પ્રાંતોના પૂર્વીય ભાગમાં, બંગાળના મીડનાપુર અને માર્કેટગેનસીંગ જિલ્લાઓમાં આ પ્રવૃત્તિ ઉમ બની. ગુજરાત, હાલકાંદક, મદારાપટ્ટ અને મદ્રાસમાં પણ આ પ્રવૃત્તિ યાત્રી. સેકંડો માર્કેટો સુધી રેલવેના પાટાઓ ઉખાડી નાખવામાં આવ્યા, રેલવે સ્ટેશનો બાજવામાં આવ્યાં, તારટપાલનાં દોરડાં હાંપી નાખવામાં આવ્યાં અને ટપાલ ઓફિસોનો નાશ કરવામાં આવ્યો. સેકંડો અને કેટલીક વાર દમનરોની મંજૂરમાં માર્કેટોનાં ટોળાંઓ પોલીસ યાત્રા ઉપર દમન કરીને તેનો કબજો લેવા નીકળી પડ્યા. પોલીસને નિઃશસ્ત્ર કરી નાખવામાં આવતા. ખૂણેખૂણે તેમને કાંઈ પણ ઈર્ષ્ય કર્યો વગર માનભેર છોડી મૂકવામાં આવતા.

પૂર્ણિમા, બાસિયા, મીઠનાપુર જેવાં સ્થળોએ સરકારી અમલદારોને આઠાઠ સરકારના નજરેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યાના દાખલા પણ બન્યા છે. સરકારી અફસરોમાંના ડેટલાક પ્રજાપક્ષે બગી જવાના દાખલા પણ બનના, પણ એથી ઊંચરું, પ્રજા અને પોલીસ વચ્ચેની અથડામણમાં, ખૂબ પક્ષે ખુવારી થવાના બતાવો પણ બનના થોડાક પોલીસ માયાં જતા, ટોળામાંથી મોટી સંખ્યા મોળીવારનો ભોગ બનતી છતાં ય દરી-કરીને આવા બતાવો બનના; અને પૂર્ણિમા, બાસિયા કે મીઠનાપુર ગિફ્તાના અમુક વિભાગોમાં તો પ્રજાએ પરદેશી સત્તાનો લગભગ નાશ કરીને પ્રજાકીય તંત્ર ઊભું કરી દીધું હતું, એવું સરકારી અહેવાલો જ દે છે.

બાંગ્દેશના પ્રજાવ્યાપક પ્રકાર ઉપરાંત મુંબઈ ઈલાકાના ડેટલાક સ્થળોએ બોંબપ્રવૃત્તિ પણ ઊભી થઈ. રાજધાનમાં તો આ પ્રવૃત્તિ ધૂંટીજવાઈ હતી, પણ સરકારી જમનની ઉમતાથી જેમ જેમ બાલ્ય પ્રવૃત્તિ દબાતી ગઈ તેમ તેમ બોંબપ્રવૃત્તિ વધુ વ્યાપક બનવા લાગી. વ્યવહારનાં સાધનોનાં ચાવી રૂપ મથકો, પોલીસચેલ્ડીઓ અને ટપાલ ઓફિસો ઉપર બોંબના ધડાકા મુખ્યત્વે થતા. રેલ્વેસ્ટેશન, સિનેમા કે શાળાદોત્તેજો જેવાં સ્થાનોમાં બોંબ ફૂટી નીકળવાના બતાવો પણ ડેટલેટ ડેટાણે બન્યા. ઉપરાંત પોલીસ ઉપર ખતર કે એસિડ ફેંકવાના બતાવો પણ ઠાઈઠાઈ સ્થળોએ બન્યા કરતા. હડતાલ ચાલુ રાખવા માટે દબાણના પ્રયોગો ડેટલાક સહેરોમાં થતા.

બાંગ્દેશ, બોંબ કે પોલીસચેલ્ડીઓ ઉપર હુમલો કરી તેનો કબજો લેવાના દાર્પક્રમો તાર્કિક રીતે કે જે સ્વરૂપમાં તે અમલમાં આવ્યા તે સ્વરૂપે અહિંસા સાથે, કે ક્રોએસની દાર્પપ્રણાલીના પાયારૂપ સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત છે કે નહિ એ સવાલની ચર્ચામાં ઊતરવું, એ દેખીતી રીતે જ આ પુસ્તિકાના અવકાશની બહાર છે. આ દાર્પક્રમો અહિંસાની કસોટીમાં પાર ઊતરી શકે તેવા ન હોય તો પણ તેમાં જનતાએ જે

ઉત્સાહભરે ભાગ લીધો હતો એ જ એક મૂલ્ય-હકીકત છે. ગાંધીજીએ પાછળથી જ્યુ તેમ, “સરકારની સિંઘ સમી દિસાએ પ્રગ્નને ગાડીનું બનાવી દીધી હતી” આ નિર્ણયોગ્યતા પ્રત્યેની યોગ્યતા અયોગ્યતાની ધણીપદમા નહિ પડતા સમગ્રપણે જોઈએ, તો એટલું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, કે પરદેશી સરકારે આ દેશની પ્રગ્નને જે આકરના અધ્યુ હતું તેનો આ સાદળિય જવાબ હતો. ભારતમાનાનો પ્રાણુ જોગી ગેકુઓ હતો, અને તેને જ્યારે નાખરાનો જેમ વધુ પ્રયાસ થતો ગયો, તેમ પ્રગ્નએ પોતાને જે રીતે સૂઝ્યુ તે રીતે એનો પ્રતિભાર ખ્યાં ક્યો.

‘રેંજે યા મરેંજે’ અને ‘અગ્રેજે, આલ્યા જીવ’ના પ્રેરણાદાયી મૂત્રો ઉપર રચાયેલી આ લડતમા કોંગ્રેસ અને દેશના માનની રક્ષા માટે હિંદી જનતાએ કેટલા જોગો આપ્યા તેનો ઉપાસ નાકવો મુશ્કેલ છે. હજારો આઝાદીપ્રિય હિંદી નરનારીઓ ‘જરના આ ઐતિહાસિક અદ્વાડિયાઓમા રાહીદીને જોડ્યા. ધાપન થયેનાઓની સખ્યાનો તો પાંચ જ નથી લાગી અને જેન તો આ નખતે હળવામા હળવી વસ્તુઓ થઈ પડી હતી.

સરકાર તરફથી વડી ધાગસભામા અપાયેલા આગ્રહ પ્રમાણે ૧૮૪૨ના આન સુધીમા જ

૫ સ્થળોએ ટોળાને વીખેવા માટે અંરેરેનનો ઉપયોગ થયો હતો.

૫૩૮ પ્રસંગોએ પોલીસે જોગીનાર મ્યો હતા.

૬૦ સ્થળોએ લશ્કરે જોભાવવામા આ યુ હતું.

૮૪૦ માણુઓ જોગીનારથી માર્યા ગયા હતા.

૧,૬૩૦ માણુઓ જોગીનારથી મર્યા હતા.

૧૮,૦૦૦ માણસોને હિંદસ રક્ષણધારા હેઠળ અગ્રના રાખવામા આગ્યા હતા.

૬૦,૨૨૮ માણસોને ગિરફનાર શરવામા આ પા હતા.

પણ આપેલા સગદારી આંદોલનો દરનાં તો આપાં ગયેલા અને ધાયવ થયેલાઓની સંખ્યા અનેદગમ્મી વધારે હોય એવી પ્રળજ માન્યતા છે. કાઠીમાગ, ટીયગ્ગેસ અને પોલીસ તથા લસકરના ખીચ અત્યાચારોને લીધે થયેલી પાગલાગ ખુવારીનો સમાવેશ તો આમાં કર્યો ન નથી.

પ્રજાએ આ લડતમાં આર્થિક રીતે પણ મુંદર ભોગ આપ્યો. હડતાળ તો સ્વાભાવિક રીતે જ લડતના સર્વવ્યાપક કાયદમ તરીકે હતી. આવાડિયાં અને મહિનાઓ મુધી એકધારી હડતાળો ચાલુ રાખીને મનૂરો, વેપારીઓ, શુભાસ્વામી તથા વિદ્યાર્થીઓએ પોનપોનાનો કાગો આપ્યો. ધનિદ વર્ગે પણ અનેક સ્થળોએ તેમાં સાથ આપ્યો. અમદાવાદના એક લાખ મનૂરોની સાડા ગણ મહિનાની ઐતિહાસિક હડતાળ, અને જામશેદપુરના તાના આયર્ન વર્કસના કામદારોની ગણ આવાડિયાં મુધી ચાલેલી હડતાળ આમાં ખાસ નોધપાત્ર છે. અમદાવાદ, કાનપુર, અમૃતસર, મુંબઈ, કલકત્તા વગેરે સ્થળોના વેપારીઓ અને શુભાસ્વામીઓ વેપાર બધ ગમ્મીને પોનાનો કાગો લડતમાં નોપાડ્યો. વિદ્યાર્થીઓએ તો દેશભરમાં મહિનાઓ મુધી પોનાની હડતાળ દેકાવી ગમ્મી અને હડતના તમામ દાર્પક્રમોમાં ભોખરાનો ભાગ લીધો. જનારમ, અમદાવાદ, પટના, પૂના, વડોદરા વગેરે શહેરોના વિદ્યાર્થીઓએ આપેનો કાગો નોધપાત્ર છે. શુજરાતમાં તો સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સસ્થાઓએ પણ ૮ મી ઓગસ્ટના દરમિયાન પોનાનો સાથ પુગાનીને બગ્તરરી નોતરી લીધી. અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના મગાન પરથી સગદારે રાષ્ટ્રધ્વજ ઉતારી દેવાથી મ્યુનિસિપલ નોદરો પણ હડતાળ ઉપર જીતર્યો. તેણું ઉપરાંત ગાંધીય વર્તમાનપત્રોએ પોનાનું પ્રકાશન બધ કરી દીધું.

પ્રજાને કોઈ પણ ભોગે અને કોઈ પણ રીતે ઢચડી નાખવા માટે કટિબદ્ધ થયેલી સગદારી પોત્રીસ અને લસકરે કરેલા હેનાનિયતબર્યો અત્યાચારોનું વર્ણન, આ નાનકડા પ્રકરણમાં આપવાનું સત્ય નથી. ચીમૂર, ગમનાદ, ગાંધીપુર, અડાસ, નદગાર વગેરે જલિયાનવાવા

આગને પણ જુલાવી દે તેવા પોલીસ અને 'લસ્કરના' દરખીણ અત્યાચારોના, ધારાસભાના સભ્યોના બાપણો તથા ખીજ સત્તાવાર તેમજ વિશ્વાસ-પાત્ર સાધનો દ્વારા મળેલા વર્ણનો વાંચીને કોઈને પણ કમકમાં આવ્યા વગર રહે તેમ નથી.

ચીમર, મધ્યપ્રાંતમાં આવેલું એક નાનકડું ગામ. ઉત્કેરાયેલા મોઢાના એક સમૂહે ચાર સરકારી અમલદારો પર દુગરો કરીને તેમને મારી નાખ્યા, એવું સરકારી અહેવાલ કહે છે. આનું વેર વાળવાને મળ્યો લસ્કરી સિપાઈઓને આ ગામ ઉપર છોડી મૂકવામાં આવ્યા. સિપાઈઓએ પુરુષવર્ગને પકડી લઈને સ્ત્રીઓની સાથે સ્વઅછંદી વર્તન ચલાવ્યું. બળાત્કારનો ભોગ બનેલી સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓમાં નાની બાળકીથી માંડીને ડોસીનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

ખિદાર અને સંયુક્તપ્રાંતમાં જે ગામોની નજીક પાટા ઉખેડવાના કે ખીજ બાંગદોડના બનાવો બન્યા હતા, તેનું વેર વાળવા માટે આ ગામો ઉપર જૂખ્યાં વરૂની જેમ લસ્કર છોડી મૂકવામાં આવ્યું. લસ્કરે આ ગામડાંની પ્રજા ઉપર જે અમાનુષી ત્રાસ વર્તાવ્યો તેનો સંયુક્તપ્રાંતનું ગાઝીપુર ગામ એક નમૂનો છે. બારત સેવક સમાજના પ્રમુખ પંડિત હરિપ્રસાદ કુંજર અને વડી ધારાસભાના સભ્ય થી કે. સી. નિયોગીના બધાન પ્રભાણે ઓગસ્ટની ૨૪મી તારીખે સો દોઝો લસ્કરી સૈનિકોનું ધાડું ગાઝીપુર ગામ ઉપર ચડી આવ્યું. ગામના પુરુષવર્ગને ઘરમાંથી બહાર કાઢીને આ સૈનિકો ઘરમાં પેલા. સ્ત્રીઓનાં શરીર ઉપરથી ધરણાં ઉતારી લીધાં પછી ઘરમાંથી પૈસા તથા કીમતી વસ્તુઓની તેમણે લૂંટ ચલાવી. આ પછી બહાર નીકળીને સંખ્યાબંધ મકાનોને આગ લગાડીને જલાવી દીધાં. છેવટે પુરુષવર્ગને નમ્ર કરી દેડકા જેવી સ્થિતિમાં હારબંધ બેસાડીને દરેકને ઉપરાઉપરી બંને બાજુથી ફટકા લગાવવામાં આવ્યા. ફેટકાકને તો આ દર્યામાં ઝાડ સાથે બાંધીને ત્રીસ ત્રીસ ફટકા મારવામાં આવ્યા. બાલિયા, ગોરખપુર, આઝમગઢ,

જુવાનપુર અને ખીછ અનેક જગ્યાએ આવેલા કે આથી ૫ વધુ હેવા-
નિયતભર્યા કામ લખ્તરના હાથે થયાં બિદારમાં તો ત્યાંના નેશનલ વોર
ફન્ટના પ્રમુખ રાધાદાદુર શ્રી નાગપણ મહેતાના કહેવા પ્રમાણે, ગામડાં
ઉપર છોડી મૂકવામાં આવેલા સિપાઈઓના લોહીનરમાં ધાડાંઓએ
પોકોની માત્રમિસલ લૂંટી લઈને ગામના ગામ બાળી નાખ્યાં.

ખાનદેગમાં આવેલા નંદગઝારમાં નીકળેલા શાળાના વિદ્યાર્થીઓના
માંન સગવડ ઉપર જોળીમાર કરવામાં આવ્યો, જેને પરિણામે ત્રણ
છોકરાઓ માર્યા ગયા; જેમાંના એક સાત વર્ષનો, બીજો બાર વરસનો અને
ત્રીજો મોળ વરસનો એક દના. ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં પત્રિકા વહેંચવા
નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓની એક દુક્ટીને અડાસ ઝોળને તારની વાડની આડે
ગિલા રહેવાનો હુકમ કરીને, કોઈપણ જાતના કાણુ વગર એકાએક
તેમના ઉપર જોળીમાર કરવામાં આવ્યો, જેને પરિણામે આ વિદ્યાર્થીઓ
ત્યાં જ મરણ પામ્યા. ધાપસ થયેલા અને મરણને કાઢે પહોંચેલા
વિદ્યાર્થીઓને પાણી કે દાકતરી આવવાર પણ ન આપવા દેવામાં આવી.
મદાસ પામે આવેલા રામનાથના પણ જીઓ ઉપર બજારદાર અને
ખીજા અત્યાચારો થયા. અંધમા દેદામાદ નજીક રહેવાના પાટા પાસેથી
પકડાયેલા હેમુ કાવાણી નામે ૧૭ વર્ષના નનપોલિયા ટ્રિસ્ટાને દિશાપેટ
ઉખાડવાના આરોપસર લખ્તરે અંધાવને કાંચીની સગલ ફગાવી. આ
જંગલી સગલ સામે દેજાનમાથી વિરોધનો વડોળ ઝિંવા છતાં ૫ તેનો
અમન કરવામાં આવ્યો.

પોલીસ અને લસ્કરે મચાવેલા બીજા અત્યાચારકાંડથી દેશ આખો
ખળખળી બહુચો. ચીમૂના અત્યાચારોની નિર્બંજતાથી આધાન પાળીને
ગાંધીજીના સાથી અને મેવાગ્રામ આગ્રમના એક અનેરાસી શ્રી જયમુખજી
બાલુસાહીએ વાઈસરોયની કારોઆરીના સભ્ય શ્રી અંબેને આ અંગે
ઘટતું કરવાને લીન્યા, પણ ચીમૂના મામલામાં કાઈ પણ કરવાની
શ્રી અંબેએ લવાઈ નહિ જતાવતા, બાલુસાહીએ ન્યુ દિલ્હીમાં શ્રી

અધેના મ નામ ૪ તા ૧૫ નવેબરે અપવાસ શરુ થયા તે ૪ દિવસે
સા ના તેમને પડી લેવામાં આયા ફરી નવેબરે તેમને મેરાગ્રામ
લઈ જઈને બીજે દિવસે ડોડી મૂકાયા આ-યા અપવાસ મોકુફ
ગાખીને બહુસાવીજ તા ૧૦ મીએ ચીમૂર જવા ઊપવા તા ૧૧મીએ
તેમણે ફરીને અપવાસ શરુ થયો ૧૩મીએ તેમને પડીને સેવાગ્રામ
હિસારી લઈ ૧૫મીએ ડોડી મૂકાયા આ-યા અપવાસ ચાલુ ગાખીને
અપવાસી હાનનમા ૪ તેમણે તા ૧૬મીએ ચીમૂર તરફ પગપાળા ફર્ય
આગી આઠ માર્દન આગી રીને નાખ્યા પડી તેમને પડીને ઝૂંચર
ઉપર મેરાગ્રામ પાછા મૂકી આવવામાં આયા ત્રીજી વખત તેમણે
ચીમૂર ફર્યનો આગળ થયો ૨૫મી નવેબરે, ખોગ-૬ પાડીને ગીપુ
પણ મોમા મૂક્યા વગરના ચી દિવસ પછી પણ તેમણે ગાલના ૪
ચીમૂર પડોચવાનો આગળ ગાખ્યો આતનગણ ઉપર ચીમૂરનો પ્રવાસ
અને જીવનનો પ્રવાસ-મને એકીસાથે ગાન રાખી ગેના સત બહુસાવી
ફરીને ગાનામાંથી પડીને મરાગ્રામ લઈ જવામાં આ-યા શાંતિથી
મૃત્યુને બેગાની તત્પરતા સાથે બહુસાવીએ અપવાસ ચાલુ રાખ્યા
દિવસે દિવસે તેમનો જીવનપ જાણો પડવા લાગ્યા પણ તની સાથે
દેશભગ્નુ ધ્યાન નમના ઉપર અને ચીમૂર ઉપર મેન્દ્રિત થતા લાગુ
બહુસાવીએ માથુ જેમ જેમ ઓસગના ચા-યો તમ તમ દેશમાં
ચીમૂર ડાની સામેના રોડનો જુરાગ ચડતા ચા-યો વર્તમાનપત્રોમાં
ચીમૂર અને બહુસાવીજ વિ. આના વિગતોથી ભગ્નુ સમાચારોથી
ભડખીને સર રે બહુસાવીએ અને ચીમૂર વિષે મર્દ પણ છાપવાની
૬૬ ગનાઈ રગમાઈ દીધી સગમના આ જોડુ ખીબરેના ફરમાનના
પ્રિદાધિમાં દેશનરના વતમાનપત્રોએ એ દિવસની હડતાળ પાડી અને
બીજા દિવસથી જીવન-મરણ વચ્ચે ઝોના ખાતા બહુસાવીના ખુબર
દીપ ની જ્યોતકારા પ્રજ્વળે સૂચક રીત આપના માગ્યા છેવટે નારીજાતિના
સન્માન માટે આજીવ વ્યક્ત રતા અને પોનીસ અને હરદર તરફથી
તેમના માનઆગરની ગદ્દા ઝગવાના પોતાના ઇગ્તાની ખાનગી આપતા

મધ્યપ્રાંતની સરકારના બહાર નિવેશનને કારણે, તેમ જ બહુસાલીકની તથિયન સારી થતાં તેમની સાથે ચીમૂર જવાની થી અણેએ ખાનરો આપવાથી, થી બહુસાલીના અપવાસનો ૬૨ દિવસ પછી જાન્યુઆરીની ૧૨મી તારીખે અંત આવ્યો. સ્ત્રીજાતિના ગૌરવ અને શિષ્ય ભાટે પોતાનું જીવન હોડમાં મૂકી દઈને તપસ્વી બહુસાલીએ દેશ સમગ્રતંત્ર પ્ધાન, એ સુદા ઉપર કેન્દ્રિત કરી દીધું.

હડતાલ, સભા, સરલસ, ભાંગફોડ, બોંબ તથા બીજું બધું પણ આ દરમિયાન આવ્યા કરતું હતું; પણ ઉમ સરકારી દમનને કારણે તેમ ધીમે ધીમે મંદીના ચિહ્ન જણાતા હતા. આ અગસામા ઈ. સ. ૧૯૪૩ના ફેબ્રુઆરીની ૧૦મી તારીખે દેશભરને હચમચાવી મૂકનારા ગાંધીજીના અપવાસ, ધરતીકંપની જેમ બહાર આવ્યા. તિહતી સન્દરે એ દિવસે ગાંધીજીના અપવાસની બહારાત કચ્છી પોતાની પ્રત્યારના સાથે, ગાંધીજીને પ્રેક્ષાથી સરકાર સાથે થયેલો પત્રવ્યવહાર પણ પ્રગટ થયો વાઈસરોય સાથેના પોતાના લંબાણ પત્રવ્યવહારમા ગાંધીજીએ અહિંસામાની પોતાની હક શ્રદ્ધા બહાર કરી હતી. કોંગ્રેસની નીતિ હજુ ૪ અસદિગ્ધ રીતે અહિંસાની છે, એમ બહાર કહ્યું હતું, તેમ જ દેશમા થયેલી દિસા ભારે સરકારને જ જવાબદાર ઠગવી હતી. વાઈસરોય સાથે વાટાપાટો ચલાવવાની પોતાને તક આવ્યા વગર પોતાને અને કોંગ્રેસના આગેવાનોને પકડી લઈને સરકારે જ કટોકટી બેબી કરી હતી, એમ તેમણે જણાવ્યું હતું. વાઈસરોયે દાવનો દાવનો કોંગ્રેસ અને ગાંધીજીને માથે હાથરવાનો પ્રયત્ન થયો ત્યારે ગાંધીજીએ પોતે ખોટા હોવા ભારેની ખાનગી કરી આપવાની, અથવા તે કોંગ્રેસ કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોની સાથે પોતાને સપર્કમા મૂકવાની માગણી કરી હતી આનો પણ વાઈસરોયે સ્વીકાર નહિ કરવાથી ગાંધીજીએ ૨૯મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૩ના પોતાના પત્રમા, એટલીસ દિવસના અપવાસ ગર કરવાનો પોતાનો ઇગદો બહાર કયો. મળ્યુ-પર્વન અપવાસ કરવાની નહિ, પણ ઈશ્વર જો ઇચ્છે તે અગ્નિપરીક્ષામાથી પસાર થવાની પોતાની ઇચ્છા હોવાથી અપવાસ દરિયાન, સાઈટસ

કૂટનું (લોહ, સંતરાં, મોસંબી જેવાં ખટાશંવાળાં ફોા) પાણી લેવાનો પોતાનો ધરાદો છે, એમ પણ તેમણે જાહેર કર્યું. શક્તિ મુજબના આ અપવાસ (' કેપેસિટી કાસ્ટ ') ને નામે ઓળખાવેલા આ અપવાસ પોતે હમી ફેબ્રુઆરીથી ગર કરવાનો વિચાર રાખે છે, એમ પણ તેમણે જાણાવ્યું. વાઈસરોયે આ પત્રનો જે જવાબ આપ્યો, તેને સત્યાગ્રહની દૃષ્ટિએ અપવાસ માટેના નિર્મંત્રણ જેવો ગણીને, ગાંધીજીએ પોતાના ૭મી ફેબ્રુઆરીના પત્રમાં, તા. હમીથી અપવાસ શરૂ કરવાનો પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. સરકારે અપવાસના દિવસો દરમિયાન તેમનો ઠામ-ચક્કાઈ છુટકારો કરવાની તૈયારી બનાવી. ઠામચક્કાઈ છુટકાગની આ દરખાસ્તનો અગ્રીકાર કરીને ગાંધીજીએ જેલમાં જ અપવાસ કરવાની ઇચ્છા બતાવી, અને સરકારને વિચાર ચક્કાવવાનો પૂરતો વખત આપવા માટે તા. હમીને બંધ તા. ૧૦મીએ અપવાસ શરૂ કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો.

આ બધા પત્રાવદાઓની સાથે ગાંધીજીના અપવાસના સમાચાર દેશ સમક્ષ આપના જ દેશનું વાતાવરણ પવટાઈ ગયું. ગાંધીજી પકડાયા પછી તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ના રોજ, શ્રી મદાદેવભાઈ દેસાઈના સ્વર્ગવાસના સમાચાર આપ્યા ત્યારે ગાંધીજી પનાના આગાખાન મહેલમાં હોવા વિશે આજુસારો મળેલો. ત્યારપછી આટલા સાંચા વખતે ગાંધીજીના સમાચાર આ પહેલી જ વખત દેશ સમક્ષ આપ્યા. ગાંધીજી એટલે આધુનિક દિલ્લું મોથી પ્રચંડ બળા તેમના અપરામના સમાચારથી દેશના તમામ પક્ષોની છાવળીમાં ખળખળાટ મચી ઊઠ્યો. દેશના લગભગ તમામ પક્ષોએ ગાંધીજીના બિનશક્તી છુટકાગની માગણી કરી. પરંતુ સરકારે તો દેશના આ પ્રચંડ પોષાર આડે બંદોગ દાન થયો. સરકારી નીતિના વિરોધ તરીકે વાઈસરોયની દાગેનાગીના તખ્ત મળ્યો શ્રી માધવગવ અગ્રે. શ્રી નવિનીનંદન સરકાર અને સર દોમી મોગી ફેબ્રુઆરીની ૧૦મી તારીખે રાજીનામું આપીને છટા થવા માગ્યું, સમુ, જાપક, ડો. ચામત્રસાદ મહેરજી વગેરે નેતાઓએ ગાંધીજીની

સુમિત્રાની માગણી ગ્રામા માટે દિંદીમાં એ પગિદ્ધ બોનાનનાની જાહેરાત
 ની આ ગમિરાન ગાંધીના અપનાસ તો આનુ જ હતા દેશુઆરીની
 ૨૦મી તારીખે ગાંધીજીની તમિલત ખૂમ ગલીઝ હોનાના ખર ડોકરી
 અહેવાન દ્વારા બહાર આવતા, દેશમાં ચિતાનુ વાતાવરણ ફેનાઈ ગયુ
 ૨૧મી તારીખે તેમની તમિલતમાં બારે મોની નોની બી થઈ, અને
 ડોકરીએ જાહેર હું કે હીન નિના અપનાસનો અન આણુનામા નહિ
 આવે તો તેમનુ જીવન બચાવી તેનામા મુ મો થઈ ગયુ હશે આ
 ખમગથી દેશનો પ્રાણ તાજવે ચોગી ગયો જગમગ એ જ વિનમે
 દિંદીની નેતાપગિદ્ધને ગાંધીજીના છુનરો જરામા નહિ આવે, એવો
 વાઈસરોયનો અતિમ જનામ મળી ગયો ગાંધીજીના જીવનનો તેનામા
 જ અપનાસથી અત આવે એની પગના સગાને ન હતી અને એના
 પગિધુમેનો સામનો ગ્રામ તૈનારીઓ પણ સગાર ની લીધી હતી
 દિંદી અને બીજા શહેરોમાં પોલીસ અને લશ્કરનો મજબૂત બહોમત
 ગોઠી દેનામા આ ચો

સરના તરફથી આખરી નિગાળા ન જવામ મળી જનાથી ડોઈ
 અમલક થના વગર આવીજ ચિનાનો સબવ હવે દેખાતા ન હતા
 દેશભગમા નેરોડો બારિ અને શ્રદ્ધાથી ભરપૂર તગનારીઓએ ગાંધીજીના
 જીવનની રક્ષા માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થના ગ્રામા માઢી આ વિશ્વની સવોચ્ચ
 સગાર સમક્ષ તેમણે પોતાની ધા નાખી

તા ૨૦મીએ ખમગ આ રા કે ટો ની હજીવી ચતી જન છે,
 અને હેનાની ન જાઈ હતા ગાંધીજી વધુ ગરબ અને આનની દેખાન
 છે તા ૨૦મીએ તમિલતમાં વધુ સુધારો માનૂમ પડ્યો નોની આતી
 ગઈ હતી દેશના પ્રાણમાં પ્રાણ આ ચો સૌને આજ્ઞા મધાર્મ કે ગાંધીજી
 અપનાસમાંથી જરૂર સવીસનામન પાગ રીતરી જશે અને થયુ પણ તમગ
 ગાંધીજીના આત્મતા અને જીવનનો દહ બ પ, દાકતરોની નાગભરી
 ગણુના અને નેરોડો દેશ નોના આર્નહેલ્યની મૂળી પ્રાર્થના અને શ્રમેન ।

એવો અનુભવ કરી બતાવ્યો. ગાંધીજીનું અમુક્ય હૃદય બધી જગ્યાથી સર્વત્ર રાજાની વાગાળી ફેંકાઈ તો ગજી માર્ચે ગાંધીજીએ અપવાસના પારણા કર્યા. દેશબંધુએ દિવસ મદાન ઉત્સવ તરીકે અનેક ઉત્સાહથી ઉજવનામાં આન્યો.

અપવાસનો અન આન્યો એટલે ફરીને પાઠા આગાખાન મહેનતા હાઝ બીનાઈ ગયા. ગાંધીજીને મળનાની રજા આપવાની નેતાપરિશદની નિનતિને વાઈસરોયે હોન્ડે ઉભાની અમેરિગિના પ્રમુખ ફ્રેન્કલેન્ડના પ્રતિ નિધિ નિ દિવીખમને પણ ગાંધીજીને મળવા દેનાની સાદ ના પાડવામાં આવી. આ ફરિયાદ મંજિરમ લીગના પ્રમુખ જનામ ગિલા ઉપર ગાંધીજીએ તખેનો પત્ર શુદ્ધ તમના ઉપર પડેયવા દેનાનો પણ સગ્નારે ધન ૨ ન્યો ગાંધીજીને દેશની સાથે કોઈ પણ રીતે સપર્સ નહિ સાધવા દેનાનો સગ્નાનો મહમ નિશ્ચય દેખાનો લના.

દેશમાં દિમ મળ્યા હુન્ડ ફેનાઈ ગઈ લગતનો વેગ લવે મમનો જતો હતો. પ્રજા રાષ્ટ્રી હાઈક્રમો તો લવે દેશના મોટા ભાગમાં બધ ફર્ક મયા હતો. નાના નાના સમાસગ્રમનો તથા છુટાઠવાળા વ્યક્તિગત કાર્યો થયા ગયા, પણ લડતનો જુગસો રહ્યો ન હતો. મિતો, નાગખાના, બજાર નગરે સર્વત્ર આતુ થઈ ગયા લના હમી તારીખને દિવસે નેતાઓના માનમાં પડતી લડતાગ, નેતાઓ જેનમાં છે એની મૂલ્ય યાદ આપી જતી હતી. યાગામેલજની લડતાળ પણ બાગ્યે જ માર્ચ દેનાથે આનતી હતી. નાના આડ નહિના આતેલી અમદાવાદની પ્રસિદ્ધ વિદ્યાર્થી લડતાગનો પણ, એપ્રિલના રોજ અદનાગિયાના અન આ યો થોડાધણા જવાનો હજુ ૫ દેશના દરે ભાગમાં લગાઈને આગળ ધપાવવા મથી ગયા હતા. હજારો કોમિટી હાઈઆઓ જેવમાં જતી નવા લતા, પણ લડતની વ્યાપના કે એમ કયાંયે દેખાતુ ન હતુ નાકો હામધધે વળગી રવા લના વિદ્યાર્થીઓએ જાનુઆરી અને પરીલામ મન પદોરવા માડયુ હતુ ઓગસ્ટના ઓગસ્ટથી દિવસો આપવા મયા લના દેશના ગામડીય

વાનાવરણમાં બચાવક અધિકાર છવાઈ રહ્યો હતો. સુરોપમાં પુદ્ ગઈ હતું હતું, અહીં રમશાનની શાંતિ. ત્યાં સાબો માણમે એકગીનની કલ્પેઆમ કરીને મરી રહ્યા હતા. અહીં છવતા માણમે મડદા જેવા થઈ ગયા હતા. દેશભરમાં પ્રજા બીજા મોંધાની અને ગતજાના પ્રગાથાને લીધે લીધી થતી હાડમારોએથી પોઝઈ રહી હતી. એવામાં બંગાળમાં મયંકર જૂખમરો લીધો થયો. દપોટપ માણમે મરવા લાગ્યાં. કલકત્તા જેવું મદાન ઔદ્યોગિક શહેર પણ મુડાંથી હિભરઈ ગયું. મી હિંદ્યનાથ કુંઝએ આપેલા આંદડા મુજબ, ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટથી નવેંબર સુધીના ચાર મહિનામાં જ, અનાજને અભાવે બંગાળમાં પચાસથી સાઠ લાખ માણમે મરણ પામ્યાં. બેનીપ્રધાન દિંદુરતાનના સૌથી વિશાળ અને સંસ્કારસંપન્ન પ્રાંતના આટલાં બધાં માણમેનાં મોત માટે જવાબદાર પરદેશી સરકાર સામે જનતાનો રોષ વધતો જ ચાલ્યો.

દિવસ ઉપર દિવસ અને મહિના ઉપર મહિના વીતવા માંડ્યા. દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ તો વણસતી જ ચાલી. મડામાંડનો ઉકેલ કરવા માટેના નેતાપરિષદના પ્રયત્નોને કોઈ પણ જાતની સફળતા મળી નહિ. આ અરસામાં દિંદુરતા વાઈસરોય લોર્ડ સિનસિથગોની મુદત પુરી થતાં તેમની જગ્યા લોર્ડ વેવેસે લીધી. જૂનની ૧૮મીએ તેમની નિમણૂક થઈ અને ઓક્ટોબરની ૨૦મીએ તેમણે લોહી ખારણુ કર્યો. ૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરીની ૧૭મી તારીખે વડી ધારાસભાના સભ્યો સમક્ષ તેમણે પોતાનું પ્રથમ બાણ્ય આપ્યું. '૮મી ઓગસ્ટનો દરોહ પાછો ખેંચાય નહિ ત્યાં મુશ્કેલી કેમિસના નેતાઓની સુકિતની માગણીનો તેમણે સાફ ઇનકાર કર્યો.

આ અરસામાં આગાખાન મહેમમાંથી શ્રીમતી કનુરબા ગાંધીની તબિયત ગંભીર થતી જતી હોવાના સમાચાર બહાર આવ્યા હતા. દેશમાં આવી ચિંતાનું વાનાવણુ ફેલાયું. કનુરબાનો છુટકારો કરવાની પ્રજાવ્યાપી માગણીનો સરકારે અસ્વીકાર કર્યો. પાછળથી ગાંધીજીના પત્નેા ઉપરથી બાણવા મળ્યું તેમ આગાખાન મહેમમાં પણ તેમને

પૂરતી વૈદ્યકીય સારવાર આપવામાં આવી નહિ. અને દેહુઆરીની રરમી તારીખે કરતુરઆનો દેહાંત થયો. દેશ આખો શોકમાં ગરકાવ ર્ધ ગયો. આ પહેલાં આગાખાન મહેલમાં ૪ ગાંધીજીએ પોતાના રહસ્યમંત્રી અને પચીસ વર્ષના નિકટના સાથી મદ્રાદેવભાઈ દેસાઈને ગુમાવ્યા હતા, અને હવે શુવનખરના સાથી-આસાં વર્ષનાં સદચરીને ગુમાવી જેસવાડી તેમના હૃદયને ભારે મોટો આઘાત થયો હોવાથી પણ દેશ બેવડા દુઃખમાં પડ્યો. રાષ્ટ્રપતિ મૌલાના આઝાદે પણ આ દરમિયાન બેગમ આઝાદને ગુમાવ્યાં હતાં. એની વેદના પણ દેશના હૃદયમાંથી બૂંસાઈ ન હતી.

કરતુરઆના રરમીવાસ પછી આગાખાન મહેલમાં ગાંધીજીની તબિયત પણ બગડી હોવાના સમાચાર એપ્રિલના પહેલા અડવાડિયામાં બદાર આવતાં દેશની ચિંતા વધી. એપ્રિલની ૬મી તારીખે તેમને મેમેરિયા શરૂ થયો. તેમની રિયલિ ચિંતાગતક જનતા દેશબરમાંથી તેમના છુટકારા માટે સર્વવ્યાપી પોકાર ઊઠ્યો. અને તેરની તબિયત વધુ લથડવાથી મેની ૬મીએ તેમને છાંડી મુકવામાં આવ્યા. તેમના છુટકારા માત્ર વૈદ્યકીય કારણોસર જ છે, એની રપટ જાહેરાત તેમને છોડતી વખતે સરકારે કરી.

લોર્ડ વેવેલ તેમજ હિંદી સરકાર અને મુંબઈ સરકારના શુદ્ધખાતાઓ વચ્ચે થયેલા લાંબાણ પત્રવ્યવહાર, તથા “૧૯૪૨નાં તોફાનો માટે કોંગ્રેસની જવાબદારી” નામની હિંદી સરકારે પ્રકટ કરેલી પુસ્તિકાનો ગાંધીજીએ આપેલો જવાબ બહાર પડ્યો. આ પત્રવ્યવહારથી પ્રગ્નને ગાંધીજીએ પોતાના જીવનનિવાસ દેશમિયાન સહેલી વધ્યા અને તેમના માનસિક સંતાપનો ખ્યાલ મળ્યો. ૯મી ઓગસ્ટના દિવસનો તથા કોંગ્રેસની અને પોતાની સામ્રાજ્યવાદ અને ફેસિઝમ-બળેનો સતતપણે વિરોધ કરતી વલણનો આ પત્રોમાં ગાંધીજીએ જનસંત બચાવ કર્યો હતો. દેશમાંની તમામ હિંસા માટે તેમણે સરકારને જવાબદાર ઠરાવી હતી. હિંદની આઝાદી માટે પોતે જે કાર્ય કર્યું છે કે કર્યું છે, એ માટે પોતાને સહેજ પણ દિલગીરી નથી, એમ તેમણે જણાવ્યું હતું. લોર્ડ વેવેલ ઉપરના પોતાના છેલ્લા પત્રમાં તો ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે જ્યાં સુધી સરકારના દિવમાં, નીતિમાં અને દષ્ટિનિંદ્રામાં પરિવર્તન ન થાય ત્યાં સુધી પોતાને માટે યોગ્ય રથાન જોઈમાં જ રહે છે.

જીવનનિવાસ દેશમિયાન ગાંધીજીએ નમણી તબિયતે પણ ગાંધીય પ્રશ્નોમાં રસ લેવા માડ્યો. ૨૦મી મેએ તેમણે ડૉ. જયકર ઉપર લખેલો પત્ર, ૩૧મી મેએ જનતા સમક્ષ ૨૦૮ થયો. તેમાં તેમણે ૨૫૪૫ણે જણાવ્યું હતું કે, “ઓગસ્ટના દરોહ હું પાછો ખેંચી શકું નહિ. મારે માટે તો એ જીવનના આસ મગાવે છે.”

જીવ ખાતે તબિયતમાં થોડી કોડ સુધારો થયા પછી જૂનની ૧૫મીએ ગાંધીજી પૂના ગયા. ત્યાંથી તેમણે વાર્ષિકગેય ઉપર પત્ર લખીને પોતાને કોંગ્રેસ દરોહગારીના સભ્યો સાથે મળવા દેરાની માગણી કરી, અને આ માટે ચર્ચા કરવાની જગ્યા હોય નો પોને વાર્ષિકગેયને મળવાની ખુશી બતાવી. લોર્ડ વેવેલે ગાંધીજીની આ દગખાતનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડીને કોઈ ગ્યનાતમક દગખાતનો ૨૦૮ કરવાની નેમને બસામણ કરી.

જુલાઈના પહેલા અઢવાડિયામાં ગાંધીજી પંચગતી ગયા. પંચગતી-નિવાસ દરમિયાન તેમની તબિયતમાં ચક્ષમ સુધારો થયા લાગ્યો. જુલાઈના બીજા સપ્તાહમાં પંચગતીથી અત્યંત મહત્વનાં એવાં બે નિવેદનો બહાર પડ્યાં. આમાંના એક નિવેદન દ્વારા કોંગ્રેસ-લીગ એકતા સ્થાપિત કરવાનો અને બીજા દ્વારા રાષ્ટ્રીય સરકાર હાંસલ કરીને મહાગાંધીને ઉદ્ધેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. રાજાજીની દરખાસ્ત તરીકે વિખ્યાત થયેલું પ્રથમ નિવેદન, જુલાઈની હમીએ ગાંધીજીની સંમતિ સાથે રાજાજીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું. આ નિવેદનમાં જનાબ નિજા સાથે રાજાજીએ ચક્ષાવેક્ષી વાટાઘાટો અને પત્રવ્યવહારનો સાર આપવામાં આવ્યો હતો. ગાંધીજીની સંમતિ સાથેની કોંગ્રેસ-લીગ એકતા માટેની રાજાજીની દરખાસ્તોનો સાર આ રહ્યો :

કોંગ્રેસ-લીગ સમાધાનની શરતો માટેની બુમિકારૂપ આ યોજનાને ગાંધીજી અને જનાબ નિજાએ સંમતિ આપવી, અને કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ તેને મંજૂર કરે, તે માટે એ બન્નેએ પ્રયત્ન કરવે.

૧. દિંદની આજ્ઞાદીની માગણીને લીગે અપનાવી લેવી અને રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપનામાં તેણે કોંગ્રેસ સાથે સહકાર કરવે.

૨. સુદ્ધને અને દિંદના ઉત્તર-પશ્ચિમ અને પૂર્વ તરફના મુસ્લિમોની સ્પષ્ટ બહુમતીવાળા વિસ્તારો નક્કી કરવા માટે એક કમિશન નીમવામાં આવે. આ કમિશને નક્કી કરેલા વિસ્તારોમાંની તમામ પ્રજાની પુખ્ત ઉમરના મનાધિકાર કે બીજા કોઈ પણ વ્યવહાર ધોરણે લોક-મતગણતરી કરીને દિંદુસ્તાનમાંથી છટા પડ્યા અંગે નિર્ણય કરવામાં આવે. બહુમતી છટું ગ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની તરફેણમાં પોતાનો નિર્ણય આપે, તો તેનો સ્વીકાર કરવે.

૩. મતગણતરી થાય તે અગાઉ દરેક પક્ષને પોતપોતાના દરિદ્રિંદુઓનો પ્રચાર કરવાની છટ રહેશે.

૪. બ્રિટને હિંદને સંપૂર્ણ સત્તાની ફેરબદલી કર્યા પછી જ આ શરતો બંધનરતી થશે

રામજીની દરખાસ્તોને ગાંધીજીની સંમતિ તો ૧૯૪૮ના ફેબ્રુઆરીમાં તેમના અપવાસ દરમિયાન જ મળી ચૂકી હતી. જનાણ જિલ્લાએ એમાં સંમતિ આપરાની ના પાડવાથી, દરખાસ્તો વિચારણા માટે દેશ સમક્ષ મૂકવામાં આવી. કોંગ્રેસ-લીગ સમાધાન માટેની આ દરખાસ્તો સામે દેશભરથી અનેક પ્રકારના પરસ્પર વિરોધી અવાજો જાણ્યા, પણ આ પ્રત્યાવાતો ૨૫૪ ૨૨૩૫ ધારણ કરે એ પહેલાં તો તા. ૧૧મીએ 'ગ્રેટર દરખાસ્તો' ને નામે જાણીતા થયેલાં, ગાંધીજીએ લંડનના 'ન્યૂઝ કોનિક્લ' ના ખબરપત્રી મિ. સ્ટુઅર્ટ ગ્રેન્ડગની સાથેની મુલાકાતમાં આપેલાં નિવેદનો પ્રસિદ્ધ થયાં. આ નિવેદનોમાં ગાંધીજીએ ૧૯૪૨ પછીના બે વર્ષોમાં પશ્ચાત્યેશ્વ સંલેગોને ધ્યાનમાં લઈ, સામુદાયિક લગત અત્યારના સંલેગોમાં આપુ કરવાનો પોતાનો ઇરાદો નથી એમ જાહેર કર્યું. મુદ્દ પછી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની જાહેરાત કરવાની સાથે, હરકરી કાળુ વાઈસરોય અને કમાન્ડર્ન-ઈન્-ચીફના હાથમાં રહેના ઈર્ષને, વાઈસરોયની રિયલિ જેમાં ઇંગ્લંડના રાજા જેવી રહે, એવી સનદી વહીવટમાં સંપૂર્ણ સત્તાવાળી, ધારાસભાએને જવાબદાર મુદ્દકાલીન ગવિરૂપ સરકારની સ્થાપના થાય તો તેમાં ભાગ લેવાની પોતે કોંગ્રેસને સલાહ આપશે એમ જાહેર કર્યું. ૯મી ઓગસ્ટની સવારે પોતાની ગિરફતારી થરાની સાથે ૯મી ઓગસ્ટના હગરમાં પોતાને અપાયેલી સચાનો અંત આનતો હોઈ, કોંગ્રેસ દારાખારીના સંલેગોને મળ્યા વગર પોતે દેશો નિર્ણય કરી શકે તેમ નથી એમ પણ તેમણે જણાવ્યું.

'ગ્રેટર દરખાસ્તો' ના પણ દેશમાં બિન્ન બિન્ન પ્રત્યાવાનો થયા. કેટલાકને એક વાસ્તવવાની માર્ગ તરીકે ગાંધીજીની દરખાસ્તો ગમી, ત્યારે કેટલાકને તે કોંગ્રેસના વાનટાને નીચે હિતાગ્રા જેવી પણ લાગી. પણ સમાધાન માટેના ગાંધીજીના આ પ્રયાસને બ્રિટિશ સરકારે

પ્રથમનો આ છેવટનો અંત નથી.” ગાંધીજીએ પણ પત્રદારો સમક્ષ કહ્યું કે, “આથી નિરાશ થવાનું નથી...આ બંગાળ તો માત્ર કહેવાનું બંગાળ છે, અચોક્કસ મુદ્દન માટેની મંત્રણાઓફૂંટી છે.” વળી તેમણે કહ્યું કે, “હેઠ્ઠાં ત્રણ અકસાઈયનો અનુભવ માગ એ દિલ્હિફિદુને સમર્થન આપે છે, કે ત્રીજા પક્ષની હાજરી જ સમજૂતીના માર્ગમાં અંતગાથ નાખી ગઈ છે. શુધામ માનસ પોને સ્વતંત્ર છે, એમ કહી મારી શકતું નથી અને ધર્મી પણ ગરુનું નથી.”

આના ઇતિહાસની છેઠ્ઠાં પાનાં લગી આપણે પડોંચી ગયા છીએ. મંત્રણાઓ બાંગી પડી તે જ દિવસે આંજો પ્રાર્થનામાં મળેલી માનવમેદની સમક્ષ કહેલા ગાંધીજીના પ્રવચનમાના પ્રેરણાદાથી સમ્બોધી જ આ પ્રકરણનો અંત લાવીશું:

“માગ કહેવાનો” આટલો સાગ સમજો કે નાગીપાસ થવાનું નથી. આપણે દિલ્હુનામને સ્વતંત્ર દરીને જ જાંધીશુ. મરીશુ, પણ સ્વતંત્રતા મેળવીશું.”

પરિશિષ્ટ ૧

૦૧	બનાડસ	ડિમેબ	૧૯૦૫	ગોપાળદાસ ગોખલે
૦૨	દવડા	,,	૧૯૦૦	દાદાભાઈ નરસિંહ
૨૩	સુરત	,,	૧૯૦૭	ગંગાધરભાઈ ધોળ
૨૩-અ	મદ્રાસ	,,	૧૯૦૮	,,
૦૪	સાદોર	,,	૧૯૦૯	પતિ માલવિયા
૦૫	અમદાવાદ	,,	૧૯૧૦	અરિસિયમ વેડંગર
૦૬	દવડા	,,	૧૯૧૧	પતિ મિલનનાથભાઈ ધા
૦૭	બાંડીપુર	,,	૧૯૧૨	આર એન. સુરોન
૦૮	દગલ્લી	,,	૧૯૧૩	નરાયણભાઈ અમરભાઈ બાદામ
૨૯	મદ્રાસ	,,	૧૯૧૪	જ્યોતેન્દ્રનાથ બરુ
૩૦.	મુમ્બઈ	,,	૧૯૧૫	સર સત્યેન્દ્રનાથ સિંહ
૩૧	બખતો	,,	૧૯૧૬	અગ્નિનાથભાઈ અમરભાઈ
૩૨	દવડા	,,	૧૯૧૭	એની મિંગલ
૩૨-અ	મુમ્બઈ	સાહેબ	૧૯૧૮	મયદ હસન હમામ
૩૩	ફિરોઝી	ડિમેબ	૧૯૧૮	પતિ માલવિયા
૩૪	અમરસર	,,	૧૯૧૯	પતિ મોતીલાલ નેરુ
૩૪-અ	દવડા	સાહેબ	૧૯૨૦	લાલ. લક્ષ્મણભાઈ
૩૫	નાગપુર	ડિમેબ	૧૯૨૦	મી. નિજામરાયનાથ
૩૬	અમદાવાદ	,,	૧૯૨૧	હમીમ અમરભાઈ

આપણી દેવિય

૩૭	ગયા	,,	૧૯૨૨	દેવમધુ દાસ
૩૭-૩૮	દિલ્હી	સાહેબ	૧૯૨૩	મૌલાના અમુન-નામ આજાં
૩૮	કોમનાડા	ડિમેન	૧૯૨૩	મૌલાના મહમદઅલી
૪૬	બેનગામ	,,	૧૯૨૪	ગાધીજી
૪૦	કાનપુર	,,	૧૯૨૪	મરોનિલી નાનકુ
૪૧	મૌલતિ	,,	૧૯૨૬	શ્રીનિવાસ આમગ
૪૨	મદ્રાસ	,,	૧૯૨૭	ડો અનમરી
૪૩	દનપતા	ડિમેન	૧૯૨૮	પતિત મોતીનાથ નેહરુ
૪૪	સાહેબ	,,	૧૯૨૯	પતિત જવાહરનાથ નેહરુ
૪૫	ગાંધી	માય	૧૯૩૧	સરદાર વનમબાઈ પટેલ
૪૬	દિલ્હી	એમિન	૧૯૩૨	સેફ ગુલુગોડનાથ અમૃતનાથ
૪૭	દનપતા	માય	૧૯૩૩	શ્રીમતી નીલી સેનગુપ્તા
૪૮	સુબર્ષ	ઓગોન	૧૯૩૪	બાણુ ગાંગેશ્વરસાહ
૪૯	સખાગૌ	દેવુઆગી	૧૯૩૬	પતિત જવાહરનાથ
૫૦	દેવપુર	ડિમેન	૧૯૩૬	
૫૧	રશિમુના	દેવુઆગી	૧૯૩૮	સુનાયક મોજ -
૫૨	તિપુરી	,	૧૯૪૮	,
૫૩	રામગઢ	,	૧૯૪૦	મૌલાના અમુન-નામ આજાં

પરિશિષ્ટ ૨

પૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રતિજ્ઞા

“અમે માનીએ છીએ કે જેમ બીજા કોઈ પણ પ્રગતનો, તેમ હિંદુસ્તાનની પ્રગતનો પોતાનું તંત્ર પોને અસાચવાનો, પોતાની મહેનતનાં ફળ ભોગવવાનો અને સામાન્ય સુખસાંતિમાં રહેવાનાં સાધન પ્રાપ્ત કરવાનો અને તેમ કરીને પોતાનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે, જો કોઈ પણ રાજ્ય કોઈ પણ પ્રગતના આ જન્મસિદ્ધ હક્કો છીનવી લઈને તેમના ઉપર હુકમ કરે, તો તે પ્રગતને તે રાજ્ય બદલવાનો અથવા તેનો નાશ કરવાનો પણ જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સરકારે દિંદી પ્રગતનું સ્વાતંત્ર્ય દરી લીધું ■ એટલું જ નહિ, પણ દેશના કરોડો ગરીબને ચૂસીને પોતાનું રાજ્ય અસાચ્યું છે અને દેશનું આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક સત્તાનાશ વાળ્યું છે. એટલે અમે માનીએ છીએ કે, હવે દિંદી પ્રગતને એ રાજ્યની સાથેનો સંબંધ તોડી પૂર્ણ સ્વરાજ્ય અથવા સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય લીધે જ છૂટકો છે.

દેશનું આર્થિક સત્તાનાશ કેટલું વળ્યું છે તે જોઈએ. આપણી પાસેથી જેટલું મહેસૂલ ઉઘરાવવામાં આવે છે, તે આપણી આરકની સાથે સરખાવતાં વાજું દદ ઉપરાંત છે. આપણી સરાસરી આવક દેશની સાત પૈસા છે, અને આપણે જે બારે કર બરીએ છીએ તેના ૨૦ ટકા જમીન મહેસૂલ પેટે બરીએ છીએ જે ગરીબ ખેડૂનોને બરવા પડે છે, અને ત્રણ ટકા મીઠાના કર પેટે છે, જે પણ ગરીબના જ પેટમાંથી નીકળે છે.

કાંતણ જેવા જુદાજુદા ગામડાંમાંથી નાશ પામ્યા છે જેને પરિણામે ખેડૂતવર્ગને વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા ચાર મહિના બેઠાર રહેવું

આધ્યાત્મિક રીતે જોતાં આ રાજ્યે જળાતકારે આપણી પામેથી દરિયાર છીનવી લીધાં છે; તેથી આપણે નામદં બની ગયા છીએ અને આપણા દેશમાં પરદેશી લશ્કર અડો જમાવીને પડ્યું છે. તેણે અન્યાય અને અત્યાચારની સામે યવાની આપણી શક્તિનો નાશ કર્યો છે, અને આપણામાં એવી ભીરુતા દાખલ કરી છે, કે આપણે એમ માનના શરૂ ગયા છીએ કે પરદેશીઓ વિના આપણાથી આપણે પરસ્પર વ્યવહાર ન ચલાવી શકાય, પરદેશી પ્રજાના હુમલા સામે જવાબ ન કરી શકાય; એટલું જ નહિ પણ આપણાં ઘર અને કુટુંબનું ચોરો, ભૂંટારા અને દુષ્ટ માણસોની સામે રક્ષણ પણ ન કરી શકાય. આપણા દેશનું આવું ચતુર્વિધ સ્થાનાશ જે રાજ્યે વાળ્યું છે, તે જાણ્યા પછી તે રાજ્યને વધારે વાર તાજે રહેવામાં મનુષ્ય અને કૃષ્કનો આપણે યુનો કરીશું, એમ અમારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. અમે એ પણ માનીએ છીએ, કે અમારો સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો અતિગત દાર્પસાધક માર્ગ દિસાનો નથી પણ અદિસાનો છે. એટલે અમે અમાગથી અને તેટલી જલદ સુધી બ્રિટિશ સરકારનો આપણી મુઠાએ ચાલનો સંદેશ છેડીને એ રાજ્યમાંથી છૂટવાની તૈયારી કરીશું અને સચિત્ર દાનુતભંગ (જેમાં હર ન બરવાનો સમાવેશ થાય છે તે) ને મોટે પછુ તૈયારી કરીશું. અમને ખાતરી છે, કે જો આપણે આ રાજ્યને સ્વેચ્છાએ જોડતી મફત આપીએ છીએ તે ખેંચી લઈએ અને ગમે તેટલી ઉચ્ચેણી જતાં દિસા કર્યા વિના હર બરવાનું બંધ કરીએ તો આ અમાનુષી રાજ્યનો અંત આપણે અવગ્રહ આણી છીએ.

એટલે અમે આજે હૃદયપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ, કે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાને મોટે મદાસભા વખતોવખત જે મૂચનાઓ બહાર પાડશે, તેનો અમે અમલ કરીશું."

- (ઘ) હિંદુસ્તાનના સૌ પ્રજાજનો દાયદાની દૃષ્ટિએ ધર્મના, ન્યાયજ્ઞતાના, કોમના અથવા તો સ્ત્રીપુરુષના ભેદભાવ વિના સમાન છે.
- (ઙ) કોઈ પણ દેશજનની તેના ધર્મ, ન્યાયજ્ઞતા, માન્યતા અથવા લિંગ ભેદને કારણે સરકારી નોકરીમાં, સત્તા કે માનના હોદ્દામાં, તથા કોઈ પણ વેપારધંધા કરવામાં કોઈ પણ જાતની અધિકારહીનતા ગણવામાં આવશે નહિ.
- (ચ) દૂતા, સરિયામ રસ્તા, નિશાળો તથા જાહેર વાપરની બીજી તમામ જગ્યાએ જે રાજ્યને અથવા સ્થાનિક સંસ્થાઓને ખર્ચે બાંધવામાં આવેલાં હશે અથવા કોઈ ખાતરી વ્યક્તિએ જાહેર પ્રજાના ઉપયોગને અર્થે અર્પણ કર્યા હશે, તેની બાબતમાં સૌ દેશજનોના હક્કો અને ફરજો સમાન ગણાશે.
- (છ) હથિયાર રાખવાની અને વાપરવાની બાબતમાં જે નિયમો અને પ્રતિબંધો કરવામાં આવે, તેને અનુસરી દરેક દેશજનને હથિયાર રાખવાનો અને ધારણ કરવાનો હક્ક છે.
- (જ) દાયદાના અમલની રૂએ કરવામાં આવે તે સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ માણસની સ્વતંત્રતા હીનવી સેવામાં નહિ આવે, તેમ જ તેના ઘરમાં કે માલિકાની જગ્યામાં પ્રવેશ નહિ કરવામાં આવે કે તે જગત કે ખાસસા નહિ કરવામાં આવે.
- (ઝ) સઘળા મર્મોની બાબતમાં સરકાર નિષ્પક્ષતા જાળવશે.
- (ઞ) પુખ્ત વયના તમામ માણસોને મનાધિકાર રહેશે.
- (ટ) મકત અને ફરજિયાત આગમિક કેળવણીની વ્યવસ્થા સરકાર કરશે.

૬. 'પોતાના દિનની રક્ષાને અર્થે' ખેડૂનો અને મજૂરોને મદદગતો આપવાનો દક્ષ રહેશે.

કુરસાર અને સરકારી ખર્ચ

૭. જમીનમોગવટાની, જમીનમહેસુલની તથા ગણોત્તની પ્રથામાં સુધારા કરવામાં આવશે. ખેતીની જમીન ઉપરના ભોજનની વ્યાજખી અવરથા કરવામાં આવશે, જે અનુસાર નાના ખેડૂનો અત્યારે જે જમીન-મહેસુલ તથા ગણોત્ત ભરે છે, તેમાં હીકે હીકે ઘટાડો કરીને તેમને લક્ષણ રાહત આપવામાં આવશે; આર્થિક દૃષ્ટિએ ન પોતાઈ રહે એવી ખેતીની આગતમાં જરૂરી જાણીય તેટલી મુદત માટે ગણોત્તમાંથી સુક્તિ આપવામાં આવશે; અને આવી રીતે ગણોત્તના ફરજાં ઘટાડો કરવાને કારણે જરૂરી જાણીય ત્યાં નાના જમીનદારોને જરૂરી રાહત આપવામાં આવશે તથા ઉપર જાણીયે એવું જરૂર લાવવા માટે જોગવાઈ એટલી હગવેલી એવી વ્યાજખી રકમ ઉપરાંતની જમીનમાંથી થતી ચોક્કસ આવક ઉપર કમસર વધનો જતો એવો આનકવેગો નાખવામાં આવશે.

૮. જોગવાઈ એટલી અમુક હગવેલી મિત્રકર ઉપગંતની મિત્રકર ઉપર કમિક ફરજે ધારણે વારસાવેરો નાખવામાં આવશે.

૯. લરકરી ખર્ચમાં પુષ્કળ ઘટાડો કરવામાં આવશે, જેથી આગંતના પ્રમાણ કરતાં જોગવાઈ એટલા અર્ધા ભાગનો ઘટાડો થાય.

૧૦. મુક્તી ખાતામાં ખર્ચ અને પગારમાં મોટો ઘટાડો કરવામાં આવશે. ખાસ નીમેલા શાસ્ત્રજો તથા એવા સોડો સિવાયના કોઈ પણ સરકારી નોકરને અમુક ચોક્કસ રકમ, જે સામાન્ય રીતે માસિક રૂ. ૫૦૦થી વધારે ન હોય, તે કરતાં વધારે પગાર આપવામાં આવશે નહિ.

૧૧. દિંદુસ્તાનમાં ખતાવવામાં આવતા મીઠા ઉપર વેરો નહિ નાખવામાં આવે.

આર્થિક અને આમાજિક કાર્યક્રમ

૧૦ દેલી કાપડને મરદાર ગદાણુ આપશે, અને એ લેનુથી પહેરી નાપડ અને સુતરનો બલિષ્ઠાટ દરવાની તથા એના ખી ન બરેરી વળુાય તે ઉપાયો વેનાની નીનિ મરમર અખત્યાટ ગરો. સગના ખીગ દેની ઉઘોગોને પણ જરૂર વળુાય ત્યા પડેગોની ફરીકાર સામે ગલણુ આપને

૧૩ ફેરી પીણા અને પદાર્થોની દનાના ઉપયોગ સિવાય સદતઃ નધી દરનામા આપશે

૧૪ નાળાયતણુ અને હડિયામણુનું નિયમન ગાંધિય દિતની દષ્ટિએ દરનામા આપશે

૧૫ ચારીકપી ઉઘોગો અને ખાતા, ખનિ, દ્રવ્યો, રેતવે, જળમાર્ગો, રક્તાશુદ્ધ તથા ન્યુનદાગના ખીન સારનો ઉપર નગરની માનિકી અથવા નામૂ ગેગે

૧૬ ખેડૂનો દેના ગીમથી નાત, તથા સીધી કે આગરની વ્યાવસાયી ઉપર અગ્રમ

૧૭ દેલીઓને નફરી નાનીમ મગે એવી વ્યવસ્થા સગના ગગે, જેથી પગારના વગર ઉપગન ગાંધના ગમલ માટે ખીન વ્યવસ્થા ઉભી થઈ શકે

પરિશિષ્ટ ૪

અખિલ હિંદ મહાસભાસમિતિએ ૮મી ઓગસ્ટ,
૧૯૪૨ના રોજ પસાર કરેલો ઠરાવ

‘અખિલ હિંદ મહાસભાસમિતિએ મહાસભા દારોબારીએ તેના ૧૪મી જુલાઈ ૧૯૪૨ના ઠરાવમાં નિર્દેશ કરેલી વસ્તુઓ તરફ તથા ત્યાર પછી બનેલા બનાવો ઉપર પોતાનું સંપૂર્ણ ધ્યાન આપ્યું છે, જેમાં પર્વમાન હુદ્દ પરિસ્થિતિનો વિદાસ, બ્રિટિશ સરકારના જવાબદાર માણુએએ કરેલાં પ્રવચનો, અને હિંદ તેમજ પરદેશમાં થયેલી દીકાઓનો અભાવેગ થાય છે. મહાસમિતિ તે ઠરાવ સાથે સંમત છે તથા તેને મંજૂર કરે છે, અને અભિપ્રાય ધરાવે છે, કે ત્યારપછી બનેલા બનાવોએ એના બ્યાગબીપણાને વધારે પ્રમાણમાં પુગ્યાર કર્યું છે, તથા અષ્ટ કર્યું છે કે હિંદના બનાને ખાતર તેમજ મિત્રગળ્યેલી કતોદને ખાતર હિંદમાંની બ્રિટિશ સત્તાનો ઝડપી અંત ખૂબ આવશ્યક બન્યો છે બ્રિટિશ અમલ આશુ રહેનારી હિંદનું પતન વધતુ જાય છે, તેની તાકાત ઘટતી જાય છે, તથા પોતાનું ગદાણુ કરવાની અને વિશ્વની આઝાદીના ધ્યેય-પ્રાપ્તિના કાર્યમાં પોતાનો બ્યાગબી કાગો આપવાની તેની સક્તિનો ધ્રંસ થતો જાય છે.

મહાસમિતિ ગંધિયન તેમજ ચાર્ઝનીઝ મોગસાઓ ઉપર બગડતી જતી સ્થિતિ તરફ ચિંતાની નજરે જુએ છે, અને ગંધિયન તેમજ ચાર્ઝનીઝ પ્રત્યેએ પોતાની આઝાદીના ગદાણુ માટે બનાવેલી અપૂર્વ બદાહરી માટે તેમને અદાબગી અંજલિ અર્પે છે. આક્રમણનો ભોગ થયેલાંઓ માટે જેમને દમદહીં છે, તથા જેઓ આઝાદી માટે લડી ગયા છે, તે સૌની, આ ચિંતાગ્રસ્ત બનતી પરિસ્થિતિને કાગણે, કરત ચર્ચ પડે

ખાકેધરીઓ. પરિશિષ્ટિ સુધારી શકશે નહિ. આમ જનતાના માનસમાં
લાવવેા જરૂરી પદ્ધતી આનાથી નહિ લાવી શકાય. સુધ્ધની ચાલુ
પરિશિષ્ટિને ફેરવી નાખવાની શક્તિ તેમજ ઉત્સાહ કરોડો દેશમાં
માત્ર સુક્ષ્મસ આઝાદીના બાદથી જ પ્રગટાવી શકાશે. તેથી અખિલ
હિંદ મદાસભા સમિતિ હિંદમાંથી બ્રિટિશ અમલનો અંત લાવવાની
માગણીનો બધા જ ભારપૂર્વક પુનરચ્ચાર કરે છે. હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યની
જાહેરાત થયા પછી કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના થશે, અને સ્વતંત્ર
હિંદ સુક્તિ માટેના જંગમાં ભોગરની પડતી બધી ચે ચાનનાઓ તેમજ
ક્ષોદીઓનો સામનો સંયુક્ત રાષ્ટ્રો સાથે મિત્ર તરીકે રહીને કરશે.
કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના દેશમાંના મુખ્ય પક્ષો તથા વિભાગો
વચ્ચેના સદકાગ્ધી જ થશે. આમ તે હિંદુસ્તાનના લોકોના બધા ચે
પર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સરકાર બનશે. આ સરકારના મુખ્ય
દર્શનો આ હશે: મિત્રગત્યોના મદકારમાં ગહી પોતાની પામેના
બધા ચે સશસ્ત્ર તેમજ અર્થિક બળોનકે હિંદનું ગ્લાણ કરવું તેમજ
આક્રમણનો સામનો કરવો, તથા ખરેખરી સત્તા જેમને મળવી જોઈ
એવા ખેતરોમાં, કામચલાઉઓ તેમજ ખીજે કામ કરતા કારીગરોના
બસા માટે તેમજ પ્રગતિ માટે કાર્ય કરવું. કામચલાઉ સરકાર
લોકપ્રતિનિધિસભા માટેની એક ચોજાના તૈયાર કરશે, અને આ
લોકપ્રતિનિધિસભા લોકોના બધા બાગોને સ્વીકાર્ય લેાય એવું એક
બંધારણ ઘડી શકશે. મદાસભાના મન પ્રમાણે આવું બંધારણ અમરાથી
લેાયું જોઈએ, જેમાં જોડાનાં બધાં એકમેને વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં
સ્વતંત્ર રીતે વર્તવાની છૂટ મળે તેમજ શૈષ સત્તાઓ પણ એકમેને મળે.
સંયુક્ત રાષ્ટ્રો તેમજ હિંદુસ્તાન વચ્ચેના બંધિયના સંબંધો એકબીજાના
હિતમાં કામ કરના તથા આક્રમણનો સંયુક્તપણે સામનો કરતા આ
અનંત દેશોના પ્રતિનિધિઓ નક્કી કરશે. સ્વતંત્રના હિંદુસ્તાનને લોકોની
આપમગ્ન વડે આક્રમણનો સામનો કરવા શક્તિમાન બનાવશે.

હિંદુસ્તાનનું સ્વાતંત્ર્ય, પરદેશી ધૂંસરી તળે રહેલી ખીજ બધી એશિયાવાસી પ્રજાઓની મુક્તિનું પ્રતીક તથા પુરોગામી બનવું જોઈએ. બર્મા, મલાયા, હિંદી-ચીન, ડચ ઈન્ડિઝ, ઇરાન અને ઇરાક પણ સ્વતંત્ર બનવા જ જોઈએ. જાપાનીઝ સત્તા તળે અત્યારે જે દેશો છે તે દેશોને ખીજ કોઈ સામ્રાજ્યવાદી સત્તા તળે નહિ મૂકવા જોઈએ એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે.

અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિને સીધેસીધો સંબંધ તો હિંદના સ્વાતંત્ર્ય તથા રક્ષણ સાથે છે, પરંતુ સમિતિ ચોક્કસપણે માને છે કે જગતની બાવિ શાંતિ, સલામતી તથા પ્રગતિ માટે આઝાદ રાષ્ટ્રોના બનેલા વિશ્વસમૂદાયનું જરૂર છે; ખીજ કોઈ ધોરણ ઉપર વર્તમાન જગતના પ્રશ્નોનો નિકાસ આપી શકે તેમ નથી. આનું વિશ્વસમૂદાય જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોની આઝાદીનું સંરક્ષણ કરવા, આક્રમણનો સામનો કરવા, એક રાષ્ટ્રથી ખીજ રાષ્ટ્રનું શોષણ થતું અટકાવવા, લઘુમતીઓના હક્કોનું રક્ષણ કરવા, બધી જગના પછાત વિભાગોની તથા પ્રજાઓની પ્રગતિના માર્ગમાં મદદ કરવા તથા જગનના બધાંયે સાધનોનો આખી માનવ-જાતના હિતમાં ઉપયોગ કરવા બંધાયેલું છે. આવા વિશ્વસમૂદાયની સ્થાપના થએ નિઃશસ્ત્રીકરણ બધા દેશોમાં શક્ય બનશે, દરેક રાષ્ટ્રને પોતપોતાના હસ્તર, હવાઈદળ તથા નૌકાદળ રાખવાની જરૂર રહેશે નહિ, અને વિશ્વસમૂદાયનું સંરક્ષણ હજી જગનની શાંતિ સાચવશે તથા આક્રમણનો સામનો કરશે.

સ્વતંત્ર હિંદ આવા વિશ્વસમૂદાયમાં રાષ્ટ્રપ્રતિનિધી બનેશે અને આંતરરાષ્ટ્રિય પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાના કાર્યમાં ખીજ રાષ્ટ્રો સાથે સરખા ધોરણ ઉપર રહી સદસ્ય આપશે.

આ વિશ્વસમૂદાયમાં બેઠાવાનું, જે કોઈ રાષ્ટ્ર તેના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સ્વીકારે, તે દરેકને માટે ખુલ્લું રહેવું જોઈએ. હુદની પરિસ્થિતિ પાનમાં બેઠાં સમૂદાય સરખાનમાં તો સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું બનશે. આ

દરેક ત્રીપુરે આપેની સૂચનાઓને આધારરૂપ ગણી પોતાની રીતે વર્તવું
 લેઈએ એકેએક દિંદી જે મુક્તિ માટે ઝપે છે અને તેને માટે
 પ્રયત્ન કરે છે, તેણે પોતાના માર્ગદર્શન બનવાનું છે તથા જ્યાં આરામને
 સ્થાન નથી એવા, અતે ભાગતની મુક્તિ તરફ દોરી જતા મુશ્કેલ માર્ગ
 ઉપર આગેદુર્ય ચાલુ રાખવાની છે

છેતરે, મહાસમિતિ રતત ન હિંદની વનસ્થા અંગે પોતાના વિચારો
 જણાયા હોના છતાં, લાગતનજગતાઓ આગળ સ્પષ્ટ કરના માંગે
 છે કે સામુદાયિક ન તને નામે જઈ મહાસભા માટે સત્તા મેળવવાનો
 તનો ધગદો નથી સત્તા જનારે આનગે તારે તેના ઉપર દિંદની આખીયે
 પ્રજનો લક્ષ મેડે

પરિશિષ્ટ ૫

મિ. સ્ટુઅર્ટ ગેલ્ડરને આપેલી મુલાકાતમાં
ગાંધીજીએ રજૂ કરેલી દરખાસ્તો

“ વાર્ષિકગેય અને વડા સેનાપતિના હાથમાં બ્રિટિશ અને હિંદી સૈન્યોનો મંપૂર્ણ અકુશ ગહેરા દર્શને, દેશના હોવાની વહીવટ ઉપગ્રે સંપૂર્ણ અકુશ ધરાવતી એક મુદ્દકાળની ગાંધીય સમગ્ર સ્થાપનામાં આવે તો તે સ્વીકારવાને, અને એમાં ભાગ રેવાની કોએસને સનાદ આપવાને, ગાંધીજી તૈયાર છે

“ એવી આશા રખાશે કે આવી સરકારની સ્થાપનાની સાથે સાથે મુદ્દ ૫૪ી હિંદુસ્થાનને આઝાદી આપવાની ખાતરી પણ આપનામાં આવશે

“ શ્રી રાજગોપાલાચારીએ જનામ ગિજા સમક્ષ રજૂ કરેલી દરખાસ્તોને પણ ગાંધીજીએ પોતાની સમતિ આપી છે આ દરખાસ્તોમાં મુસ્લિમ લીગ જે આઝાદીની માગણીને ટેકે આપે અને વચગાળાના સમય માટે એ નમચનાકે સરકાર સ્થાપનામાં કોએસને સદમર આપે તો પ્રગમત દાગ અને જના મુસ્લિમો બહુમતીમાં હોય, એ વિગતોને છૂટા પાડીને, હિંદુ-પાકિસ્તાન ઝખડાનો ઉકેલ વાનનાનુ સ્વીકારવામાં આ મુ છે

“ ગાંધીજી હજી સામ્ય થયા નથી, અને બની શકે ત્યાં સુધી હાન તુરત વિગતે રાજદ્વારી સનાતોની ચર્ચામાંથી મુક્ત નહેવા માગે છે, એમ હોવા છતાં પણ જે ગાંધીજી જેડે પચગની ખાને આ અમનાગિયે ત્રણ મનાદથી વધારે વખત સુધી વાનચીત કરી હતી. જે મુસ્લિમ લીગ શ્રી રાજગોપાલાચારીની દરખાસ્તો સ્વીકારે અને સરકાર જે હવે ગાંધીજીની

નેડે પગિશ્ચિતિની ચર્ચા કરે, તો મહાગાહનો ઉકેલ આપી શકે, અને
 િની તરારીખમાં નવું પાત્ર લખાય ગાંધીજીએ મને કૃત્ય હવે,
 કે કોંગ્રેસની નારોગારી સાથે સનાદમત્રણા દ્વારા સિરાય એમને
 નેચેસને નામે બોનરાની કોઈ સત્તા નથી, પણ એમના નિચારો તેમ
 જ દિદુ-મુનિમ પ્રશ્નના ઉકેલ માટેની એમની સમતિ પામેની દરખાસ્તો
 નારોગારી જરા ય અચનાયા નિના મી-નરી લેશે, એ વિશે જરા ય
 શંકા નથી "

મે ગાંધીજીને પૂછ્યું, કે નારોગારીના સભ્યોને ને જનમાથી
 છોડવામાં આવે, અને સરનાર ને એમની સાગણી સ્વીકારી ન શકે
 તો તમે સનિનયભગની લડત ઉપાડો ખરા ?

એમણે જવાબ આપ્યો : આને સનિનયભગની લડત ઉપાડ-
 વાનો મારો છગદો નથી હું દેશને પાડો ૧૯૪૦ની સ્થિતિમાં લર્લ
 જર્લ શત્રુ નહિ ઇનિહાસનું વહી પુનગનર્તન થઈ શકે નહિ કોંગ્રેસની
 સત્તા નિના પણ, ને મારે સનિનયભગની લડત ઉપાડવી હોય તો
 જનના ઉપગના મારા માની લીધેના પ્રભાવને બળે હું એમ દરી શત્રુ
 માણ એ તો કેવળ સ્થિટિજ સરનારને મૂઝવરાતુ જ પગલુ બને, એ
 મારો હેતુ ન હોય

પછી ગાંધીજીએ સાથે સાથે હું, કે દેશમાં જરાયે લોકો યાતનાએ
 બોગનતા હોય ત્યારે મરોગારી સાત ખેમી શકે નહિ ગાંધીજી દક્ષા
 પૂર્વક માને છે, કે જ્યાં સુધી દીરાની વહીરત માટેની સત્તા અને
 જ્યાંયદારી સ્થિટિજ હાથોઆથી લર્લને દિનીઓના હાથમાં મોપરામાં ન
 આવે, ત્યાં સુધી ખોરા ની પગિશ્ચિતિ સુધરે નહિ, ને લોકોના હુ ખો
 દર ગાય નહિ

મે ગાંધીજીને ક્યું, કે આજની સ્થિતિમાં હું માની શકતો નથી
 કે સરનાર અત્યારે સત્તાની સોપણી ને કે મુદ્દ દગિયાન સ્વતંત્રતા આપે

એમણે જવા આપ્યું કે, આજે હું જે માણ છું અને ૧૯૪૨માં જે માગનામાં આ યુદ્ધ એ વચ્ચે રહે છે આજે દિલ્હી દીવાની વહીવટ ઉપરના સંપૂર્ણ અકુશનાળા ગૌરવી સંગ્રહારથી સતોત પામીશ ૧૯૪૨માં એની સ્થિતિ નડેલી આવી સંગ્રહ મધ્યસ્થ ધાગસમાના ચૂટાયેના સંજો તરફથી પસંદ નામના માણુમેની બનશે આમાં વડાઈ પછી હિંદને આઝાદી આપવાને લગતી જાહેરાત હાથ ને હાથ કરવાનું જરૂરી બનશે

આની રાષ્ટ્રીય સંગ્રહ નક્કરને જોઈતી રેવલે, બદલે તેમ / બીજા બનહાગમાર્ગોને લગતી સંગ્રહો આપશે—જે કે આ હું ગૌરવી સંગ્રહના અકુશ હેઠળ ગણે

ઓર્ડિનાન્સરાજને સ્થાને સંગ્રહ દ્વારા સામાન્ય દીવાની વહીવટ આવી જશે નાઈસરાય રહેશે, અને નડા સેનાપતિ સાથે તમો પછી સ્થિતિ અને દિલ્હી મેન્ચે ઉપર સંપૂર્ણ અકુશ ધરાવશે બીજા બધી બાબતોમાં વાઈમિંગેય છોડના ગામના જેવી જ સ્થિતિમાં રહેશે અને જના હાથ પ્રવાનોની સનાથી તમો દોડનાને

તમામ પ્રાતામાં સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રજાગીય સંગ્રહ પાડી સ્થપાઈ જશે. જેથી પ્રાતિક તમજ મધ્યસ્થ સંગ્રહો દિલ્હી નોકોને જવાનહાં બની રહેશે.

રાષ્ટ્રીય સંગ્રહ સ્થર રી બાબતો ઉપર સનાદ અને વિવેચન દરી રાખશે, અને સંગ્રહ આપુ પછી ગૌરવી સંગ્રહના જ હાથમાં ગણેશે. આ ગૌરવી સંગ્રહ દેશના જવાબમાં સાચેસાચો રસ ધરાવતી હશે અને નીતિના ધડતરમાં એ બીજાની મલ્લ આપી ગ શે

ગાંધીજી સમજે છે કે સાચી રાજ્યો દિલ્હી ધગતી ઉપર બરખી પ્રવૃત્તિ ચના પા વિના જાપાનને હગતી શકે નહિ અને એને તમો

આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનું ચાલુ રાખશે ત્યાં-પણ આ પ્રવૃત્તિઓનું ખર્ચ દિંદને માથે નહીં આવે નહિ બેઠકે.

મેં ત્યારે ગાંધીજીને પૂછ્યું, કે આવી સ્થિતિમાં અને આવી શરતોએ રચાયેલી સરકારમાં ભાગ લેવાની સલાહ આપ કોંગ્રેસને આપશે ? ત્યારે એમણે સરકારમાં જવાનું આપ્યું હતું.

ગાંધીજી નો ચુસ્ત ગાંધીવાદી છે, એટલે કદાચ કોઈને થાય કે આવી સરકાર હોય ગાંધીજીની સ્થિતિ કેવી બનશે ? એ બાબતમાં એમ કહી શકાય કે કામચલાઉ સરકારની રચાવનાથી અને સમાર્પ પછી દિંદને સ્વતંત્રતા આપવાની જાહેરાતથી દિંદ માટે આઝાદીની ખાતરી મળી ગયા પછી ગાંધીજી કદાચ કોંગ્રેસના સલાહકાર તરીકે કામ કરવાનું બંધ કરી દેશે.

અર્ધસાના ગિલ્ડ અને પ્રવર્તન તરીકે એમને બાબતોએ શેખા રહેવું પડશે, પણ તેઓ સરકાર સામે કે એવી સરકારમાં ભાગ લેના કોંગ્રેસ પક્ષ સામે સલામત તો નહિ જ કરે. એમનો સરકાર દિંદના સ્વસ્થ જીવનચર્યામાં દખલગીરી નહિ કરવાનું શરૂ કરવાનું કરશે.

અસમત દિંદુસ્તાનને શાંતિવાદી બનાવી ગળવામાં, અને જાતિ કે રંગના બેદરબાવ વિના સૌની વચ્ચે ખરી શાંતિ અને શિરાદરી લાવનારી વિશ્વનીનિની ધટનામાં, પોતાની લાગવગ જરૂર કામ કરશે, એવી આશામાં તેઓ પોતાનું કામ કરે જ જશે.

ગાંધીજી સાથેની મારી વાતચીતની વિગતોનો અહેવાલ લખવાની સ્થિતિમાં અત્યારે હું નથી. પૂના ખાતે ગાંધીજી સાથે થયેલી મારી વાતચીતનો સંપૂર્ણ અહેવાલ વાર્ષિકગેય સમક્ષ મૂકવા માટે ગયે અકવાડિયે હું દિલ્લી ગયો હતો, અને હવે ગાંધીજી સાથેની મારી વાતચીતની ચર્ચાનો સંપૂર્ણ અહેવાલ પણ હું વાર્ષિકગેય સમક્ષ મૂકવાનો છું.

આ અઘવાડિયે, હોડ વેવેલે નજીકના અવિધમાં ગાંધીજીને મળવાનો ઇનકાર કર્યો પછી, મેં ગાંધીજીને પૂછ્યું કે, જો વાઈસરોયને તમે મળો તો તમે એમને શું કહેા ?

એમણે જવાબમાં કહ્યું: હું એમને કહીશ કે મેં તમારી મુલાકાત માગી હતી તે સાથી રાજ્યોના પ્રવાસોને મદદરૂપ થવા માટે, એમાં અડચણો નાખવા માટે નહિ, પણ કોંગ્રેસ કારોગારીના સભ્યોને મળ્યા વિના હું કશું જ કરી શકું નહિ, કારણ કે હું માનું છું કે ઓગસ્ટ દરમિયાન હોળની મારી સત્તા મારા કારાવાસ સાથે અંત પામી હતી. મારા છૂટકારાથી મને એ સત્તા પાછી મળતી નથી.

મેં એમને કહ્યું કે, વાઈસરોય કારોગારી સાથેની આપની મુલાકાતની છૂટ આપે તે પહેલાં આપ કારોગારીના સભ્યો ઉપર ઠેવી અસર પડેાંચાડશે એ તેઓ જાણવા માગશે.

એના જવાબમાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે, “ઇતિહાસનું કદી પુનરાવર્તન થતું નથી. આખીયે પરિસ્થિતિનું નવેસરથી અવલોકન થવું જોઈએ એટલે કારોગારી સાથેની મારી ચર્ચાનો મુદ્દો એ દર્શાવે છે કે મારા છૂટકારા પછીથી મેં મેળવેલા પરિસ્થિતિના જ્ઞાનનો એમના ઉપર ઠેવા પ્રત્યાપાન થાય છે:

“૧૯૪૨માં સરકારે જ્યાંથી તાર તોડ્યો ત્યાંથી મારે સંધાણ શરૂ કરવાનું છે. હું તો પહેલાં વાટાઘાટો શરૂ કરવાનો હતો, અને એમાં નિષ્ફળ ગયા પછી જો જરૂર લાગે તો સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાનો હતો. હું વાઈસરોયને સમજાવવા માગું છું, પણ એ તો હું કારોગારીનું માનસ જાણું તે પછી જ કરી શકું.

“પણ હું તમને કહું કે, અમારી વચ્ચે વારંવાર એક વાત કહેવાઈ રહી છે, અને તે એ કે વાઈસરોય પોતે અંગત રીતે મને તે કમળના

હોય, પણ રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં એમને કંઈ સત્તા નથી. મિ. ચર્ચિસ સમાધાન ઇચ્છતા નથી. આવેલા અહેવાલો સાચા હોય તો તેઓ મને ક્યહી નાખવા માગે છે—એમણે કદી આ અહેવાલનો ઇનકાર કર્યો નથી, પણ મારે માટે ખૂબીની અને એમને માટે ખેદની વાત એ છે, કે સરકારીને કોઈ જ ક્યહી શકતો નથી, કારણ કે એ પોતે જ પોતાના શરીરનું સ્વેચ્છાએ બલિદાન આપવા તૈયાર હોય છે, અને એ રીતે પોતાના આત્માને મુક્ત રાખે છે.”

“ ગાંધીજીને લાગે છે, કે જો બ્રિટિશ સરકારનો ઇગદો શુભ હોય તો સમાધાનમાં કોઈ મુશ્કેલી આચરો જ નહિ, પણ વિનીત તેમજ ઉદામ વિચારના હિંદીઓ એવી અસ્વસ્થ લાગણી અનુભવી રહ્યા છે, કે વાઈસરોય ગમે તે ઇચ્છતા હોય, પણ મિ. ચર્ચિસ અત્યારે સમાધાન માગતા નથી. આ લાગણી કદાચ પાયાદાર ન પણ હોય છતાં આ મુદ્દા ઉપર હિંદીઓને ખૂબી ખાતરી અપાય એ અત્યારે ખૂબ જ જરૂર છે.”

આ લાગણી રાજ્યજીએ મારી સાથેની મિત્રાચારીબરી વાતચીત ઇન્મિયાન બ્યક્ત કરી હતી. આ વાતચીત જો કે મુદ્દાગતના રૂપમાં નહોતી.

કોંગ્રેસે કિંમ્મ યોગ્યતાનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈતો હતો અને સુદમાં સદકાર આપવો જોઈતો હતો, એવા ગમજીના વિચારો તો જાણીતા છે. અને અતંત્રતાના મધ્યમ સિમાયતી રહેવાની સાથે સાથે તેઓ કોંગ્રેસ તેમજ ગાંધીજીની નીતિની સાચા જિલ્થી અને નિખાલસપણે દીકા કરતા આગ્રહા છે, એટલે મને લાગ્યું કે, એમની અપીલ અને એનવાણી એટલી બધી મદદરતી અને સ્પષ્ટ હતી કે મેં એમની પામેથી આ વાતચીતનો અહેવાલ ‘ન્યૂઝ કોન્ટ્રી’માં પ્રગટ કરવા દેવાની પરવાનગી માગી ને એમણે તે આપી.

એમણે લખ્યું : એમ લાગે છે કે બ્રિટિશ સરકાર અત્યારે સમાધાન માગતી નથી. એમને એમ લાગવા માગ્યું છે, કે સત્તા એ જ ખરી

વસ્તુ છે. આદર્શોને જાણ્યો મૂકી દેવામાં આવ્યા છે, ને એટલે, ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવાથી તેઓ સંતુષ્ટ છે. એમને ભવિષ્ય માટેની યોગ્યતા દરવી નથી, લડાઈ પછી પેલી પરિસ્થિતિ દોષે એની એમને ખચર નથી, અને એટલે તેઓ હિંદ-બ્રિટિશ સંબંધોનો વિચાર કરતા નથી; પણ જો લડાઈ આજ રીતે અંત પામશે, તો હિંદ અને બ્રિટન વચ્ચેના સંબંધોમાં કાયમી દરવાજો રોપાઈ જશે. એશિયાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી લડાઈનો એ ખૂબ જ દુઃખદ અંત હશે.

બ્રિટિશ સરકારને માટે ગાંધીજીની મૈત્રી છતી લેવાનું તદ્દન શક્ય છે. જોયો એમને નિહટથી જાણે છે, તેઓ મારા આ અભિપ્રાયને ટેકો આપશે. બ્રિટિશ મુદ્દપ્રયાસને માટે કદાચ પોતાની મર્યાદાથી બહાર જઈને ગાંધીજીની મૈત્રી મેળવવાનું જરૂરી ન હોય, પણ હિંદ અને બ્રિટન વચ્ચેના સંબંધોનું ભાવિ, કે જે જરા ય બિનમદરવનું નથી, તેને માટે આવી મૈત્રી જરૂરી છે અને એ માટે અત્યારની ઘડી ઉત્તમ છે.

વિજયી બ્રિટન આવી એટલાથી કશું જ ગુમાવશે નહિ, કાયમી કિંમતનું ધણું એમાંથી મેળવશે. લડાઈના અંત પહેલાં હિંદમાં રાષ્ટ્રીય સરકાર રચવાય એ જોવાને ગાંધીજી આતુર છે, અને એ ગિચ્ચિત્તે લાભ મેલાવે જોઈએ.

ગાંધીજીની સંમતિથી મેં એમની સાથેની મારી વાતચીત વિશે હિંદના રાજકારણમાં લાગવગ ધરાવના કેટલાક માનવીઓ જોડે ચર્ચા કરી છે. આ લોકોમાં કોંગ્રેસના ચુસ્ત અનુયાયીઓ છે, કેટલાક એની નીતિના સખ્ત ટીકા કરનારા પણ છે, જે એકે તો વાઈસરોયની કારોબારીના સખ્ત છે રાજદારી દૃષ્ટિબિંદુ અલગ અલગ હોવા છતાં એ બધાએ એવી આશા વ્યક્ત કરી કે વાઈસરોય અને ગાંધીજી વચ્ચે મુલાકાત થશે. એમાંના એકે મને કહ્યું : ગાંધીજી મિત્ર થવાને તૈયાર છે, એટલું જ નહિ પણ આતુર છે, એમાં સંકા નથી અને સરકાર

એમનો આગળ ધરાયેલો મૈત્રીનો હાથ અદલ્ય કરે તો સારું. અમે અંધા નિષ્કળતાના માનસથી વ્યથિત છીએ. બે રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થપાય અને મુશ્કેલી બે કોમી સમાધાન માટેની દરખાસ્તો મુજબ એમાં સામેલ થાય તો દિલ્લા હુદ્દપ્રયાસમાં ખૂબ જ ટેર પડી જાય.

હું મારી જાતને ગજબાગી વિવેચકની સ્થિતિમાં મૂકવા નથી માગતો. હું તો માત્ર પત્રકાર છું, અને ગાંધીજી બેડે મેં પરિસ્થિતિની સંપૂર્ણ અને નિષ્પાક્ષ સચ્ચો કરી છે અને મારા ઉપર જે સંસ્કાર પડ્યા છે તે હું ગર્વ કરું છું. મને લાગે છે કે સર રહેડર ક્રિપ્સ દિલ્હીમાં આગાધાર પછીથી મહાગાંધીને અંત લાવવા માટે અને નિષ્ક્રિય તેમજ ઉદાસીન દિલ્લે બહુ ધિતનનો ઉત્સાહભર્યો પક્ષ સેનાર દિલ્હી બહુ દગવા માટે આગળના જેવી એકઠે સારી તક સરકાર સમક્ષ આવી નથી. બધો આધાર બ્રિટિશ સરકાર ઉપર જ નહિ ગઢે. ડોએસ સામે કામચલાઉ સરકારના સફળ સંવાદનાની મદદન જવાબદારી આવી પડી છે.

કંઈ નહિ તો સંખ્યાના પુન સધાન માટે નવાં કારણો જોવાં નથી થયા એમ તો હવે નહિ જ હકી શકાય.

મિ. ગેરુડે એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો, કે ધારો કે નાગરિક અને લશ્કરી સત્તાવાળાઓ વચ્ચે અમુક મુદ્દા ઉપર અઘડો થયો તો તેનો કેવી રીતે નિકાલ લાવશો? દાખલા તરીકે નાગરિક સત્તાવાળાઓ ૨૦૦૦ ટન અનાજ લઈ જના રેલવેનો ઉપયોગ કરના માગે છે અને લશ્કરી સત્તાવાળાઓ શસ્ત્રસંગ્રહ માટે રેલવે માગે છે, તો તમે શી સલાહ આપશો?

ગાંધીજીએ જવાબી, કે “જેમ મેં પહેલાં કહ્યું તેમ મારે આવી જાયનો ઉપર સલાહ આપવાની ગૂંટી નથી, પણ ધારો કે આપવાની હોય તો હું લશ્કરને પહેલી પસંદગી આપવાની જરૂરિયાત જોઈ શકું. પણ ધારો કે માનવજિંદગીની અવગણના કરી લશ્કર તેનો ઉપયોગ,

મ્થાનેા ઉમે ના, નાનની તારીમ નેવા પાળા વા માગે તો
 “એ રેના દેને” વસ્તુ એ છે કે પગ્ગર વિશ્વાસ હોય તે
 આતુ નનુ નથી બો બને તો તેના સહેના થી નીવેડો આવી શકે છે

ને વિશ્વાસ નેતુ હોય નહિ તો આમ પ્રી શક નહિ દિદતુ
 આન ય એશિનારામીઓ દબમીઓ અને બીજી આવી પ્રજાઓમા
 આસા ઉત્પલ એ આને દબમીઓને જગ ય આસા નથી પણ દિદના
 આન યથી દાઓમા આસાનુ મિથુ ફૂરે

દિદુ અને મુન્નિમેના મનબેદો નિરે શુ રુ એ પ્રજના ઉત મા
 ગાવીઓ જલ્દા યુ રતુ કે ને બિટિશ સગ્ગાની બાનના સાચી હોય
 તા તમા કેઈ પણ જાનની મસી ન ઉબી થાય તેન નથી

संपूर्ण अभ्यास भाटेनुं सूचिपत्र

१. आधुनिक भारत:—आचार्य जयदेकर
२. वेंसेस के प्रस्ताव:—श्री डेह्यादाव, नवयुग प्रकाशन मंदिर,
विद्यापीठ रोड, बनारस छावणी.
३. Congress Presidential Lectures:—Nateson &
Co., Madras.
४. How India Wrought for Freedom —Annie
Besant
५. Landmarks in the Constitutional History of
India:—G. N. Singh.
६. India after the Mutiny —C. Y. Chintamani
and M. R. Masam.
७. Unity of India —Jawaharlal Nehru
८. India to-day.—Palm Dutt
९. Communal Triangle —Ashoka Mehta and
Achyut Patwardhan.
१०. Problem of India —Shelvankar.
११. दक्षिण आफ्रिकानो सत्याग्रह:—गांधीज.

૧૨. ચંપારણમાં ગાંધીજી:—રાજેન્દ્રપ્રાણી.
૧૩. ખેડાની લડતનો ઇતિહાસ:—શંકરલાલ પરીખ.
૧૪. બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ:—મહાદેવ દેસાઈ.
૧૫. આખરી ફેસો:—ગાંધીજી.
૧૬. મહાત્માજીની ૧૧ ચરિતો:—કે. ટી. શાહ.
૧૭. મહાસભાનો ઇતિહાસ:—ડૉ. પટ્ટાભી સીતારામિયા.
૧૮. મારી જીવનકથા:—જવાહરલાલ નહેરુ.
૧૯. તરુણ ભારત:—લાલા લજપતરાય.
૨૦. સત્યના પ્રયોગો:—ગાંધીજી.
૨૧. મહાસભાના પ્રમુખો:—નવયુગ પ્રકાશન મળી, રાજકોટ.